

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาศิลปวัฒนธรรมวิจัย
กรกฎาคม 2559

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาศิลปวัฒนธรรมวิจัย

กรกฎาคม 2559

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย

บทคัดย่อ
ของ
ชลภูมิ บรรหาร

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาศิลปวัฒนธรรมวิจัย
กรกฎาคม 2559

ชลภูมิ บรรหาร. (2559). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย. วิทยานิพนธ์ ศศ.ด. (ศิลปวัฒนธรรมวิจัย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์: รองศาสตราจารย์อำนาจเย็นสบาย, ศาสตราจารย์ ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ, และรองศาสตราจารย์ ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของภูมิภาคเอเชีย ตรงกับช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามายังภูมิภาคนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นภัยของลัทธิจักรวรรดินิยมที่เข้ามาพร้อมกับวาทกรรม “ภาระของคนผิวขาว” (“White Man's Burden”) ที่มุ่งหมายที่จะปกครองชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าทางอารยธรรม หากไม่เข้าใจและดำเนินนโยบายไม่ถูกต้อง อาจทำให้เกิดความเสียหายแก่บ้านเมือง เช่น กรณีของจีน อินเดีย และพม่าได้ พระองค์จึงทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย (Political Modernization) เพื่อให้มหาอำนาจตะวันตกได้ประจักษ์ถึงความเป็น “รัฐสมัยใหม่” (modern State) โดยทรงใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็น “เครื่องมือ” ในการสร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยให้เปลี่ยนผ่านจากยุค “จารีต” ซึ่งเป็นวัฒนธรรมเก่าไปสู่ “ความทันสมัย” โดยมีปัจจัย 2 ด้านที่เป็นแรงผลักดันให้พระองค์ดำเนินพระบรมราโชบายเปลี่ยนสยามให้ทันสมัยปัจจัยดังกล่าวแบ่งได้เป็น

1) ปัจจัยภายใน ได้แก่ การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนาคือการที่พระองค์ผนวชเป็นพระภิกษุถึง 27 ปีทำให้พระองค์กลายเป็น “คนนอก” ของการบริหารบ้านเมืองภายหลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตการเป็นคนนอกนี้เองทำให้พระองค์ได้เห็นนโยบายการเมืองในขณะนั้นได้อย่างชัดเจน รวมทั้งทรงมีเวลาได้คบค้าสมาคมกับฝรั่ง ศึกษาภาษาอังกฤษ และภาษาอื่นเองที่เป็นประตูไปสู่โลกอีกใบที่คนไทยไม่กี่คนในสมัยนั้นได้รู้จัก

2) ปัจจัยภายนอก เป็นสิ่งกระตุ้นหรือสิ่งเร้าจากภายนอกที่เข้ามากระทบกับสังคมไทย ปัจจัยภายนอกเหล่านี้คือ ลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) ที่ได้แผ่ขยายเข้ามาผนวกกับการรับรู้แบบใหม่ของชนชั้นนำสยามที่ได้ให้ความสนใจในการศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาการตะวันตกอันเป็นสิ่งที่มิชชันนารีได้นำเข้ามาพร้อมกับการเผยแผ่ศาสนาและการเข้ามาของเซอร์จอห์น เบาว์ริงที่เป็นสิ่งเติมเต็มให้แก่พระบรมราโชบายด้านการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สนธิสัญญาเบาว์ริงไม่ใช่เป็นเพียงแค่การทำให้สยามเปิดประเทศได้สำเร็จ หากยังเป็นการปฏิวัติระบบเศรษฐกิจสยาม จัดตั้งระบบภาษีขาเข้า – ขาออก แบบใหม่ เปิดศักราชใหม่ให้แก่การค้าข้าวในตลาดโลก รวมถึงการแต่งตั้งกงสุลอังกฤษที่มีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตด้วย สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงเป็นสิ่งสำคัญที่นำสยามเข้าสู่ “ระบบการค้าเสรี” อันเป็นระบบเศรษฐกิจการเมืองใหม่ที่กำลังเติบโตในยุโรปและอเมริกา

จากปัจจัยทั้ง 2 ด้านทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการสร้าง “รัฐสมัยใหม่” โดยเริ่มจากการสร้างโลกทัศน์สมัยใหม่ คือความเข้าใจเรื่องเวลาและพื้นที่แบบใหม่ที่ไม่

เคยมีมาในสังคมไทย กำหนดอาณาเขตที่แน่นอน เป็นการสร้าง “ภูมิกายา” (geo-body) ของชาติขึ้นให้ชัดเจน การสร้างรัฐ (State building) ด้วยการสร้างศูนย์อำนาจขึ้นมาทำให้คนที่อยู่ในชุมชนการเมืองที่ถูกนำมาอยู่ภายใต้อำนาจรัฐเดียวกันนั้น ภายใต้อาณาเขตเดียวกัน ได้ร่วมเดียวกัน เป็นกระบวนการผสมผสานกลมกลืน (assimilation) โดยมีเครื่องมือคือศิลปวัฒนธรรมภายใต้ศาสตร์แขนงใหม่แบบตะวันตกที่พยายาม สร้างจุดร่วมให้กลายเป็น “ศิลปวัฒนธรรมไทย” การสร้างพระสยามเทวาธิราชเป็นอีก “เครื่องมือ” อีกชิ้นหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้ศาสนาหรือความเชื่อร่วมกันของคนไทยนำไปสู่การสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับ “การมีเทพที่ปกปักษ์รักษา “คนไทย” และ “ชาติสยาม” องค์กรเดียวกัน

การเปลี่ยนแปลงทางศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เริ่มจากราชสำนักก่อน ที่เห็นชัดเจนคือด้านสถาปัตยกรรม กล่าวคือเมื่อพระราชนิยมในองค์พระมหากษัตริย์เป็นแบบตะวันตกแล้วยังทำให้กระบวนการช่างศิลปะอย่างยุโรปได้แพร่หลายออกไปสู่วัดวาอาราม และวังเจ้านายในท้องที่ต่างๆ รอบกรุง ตลอดจนต่างจังหวัด นอกจากนี้ยังมีกรณีจิตรกรรมของขรัวอินโข่งนับว่าเป็น “จุดเปลี่ยน” ทำให้ศิลปะไทยให้กลายเป็น “ศิลปะร่วมสมัย” เป็นปรากฏการณ์ของศิลปะอิทธิพลตะวันตกแต่เป็น “ศิลปะร่วมสมัยแบบไทย” เป็น “ศิลปะสมัยใหม่” ตามคตินิยมที่กลายเป็นความเข้าใจแบบไทยมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กลับไปเน้นที่รสนิยมของศิลปะแบบเหมือนจริง ไม่ได้เน้นเนื้อหาและรูปแบบในลักษณะ Impressionistic ที่ถือว่าเป็นลักษณะ “สมัยใหม่” ของฝรั่งตะวันตกในขณะนั้นแต่อย่างใด

บทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่เพื่อนำพาสังคมสยามให้เริ่มเข้าสู่ความทันสมัยนี้มีความสำคัญในจุดที่ว่ารัชสมัยของพระองค์เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญทางประวัติศาสตร์ เป็นยุคแห่งการริเริ่มสิ่งต่างๆ ดังนั้นเราควรตระหนักว่ายุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงได้เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่รัชสมัยของพระองค์เพียงแต่เป็นการค่อยๆ เปลี่ยนผ่านยุคสมัย และเป็นการวางรากฐานระบบความคิด ความเชื่อ มโนทัศน์ใหม่ๆ ในสังคมไทย ซึ่งการปลูกฝังหรืออาจจะใช้คำว่า “ครอบงำ” ทางความคิดนี้จะส่งผลอย่างชัดเจนในสังคมไทยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปประเทศในทุกๆ ด้านในสมัยต่อมาซึ่งความสำเร็จนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าเกิดจากพระบรมชนกนาถได้วางรากฐาน “กระบวนการทำให้ทันสมัย” (Modernization) ไว้ซึ่งพระองค์ได้ทรงสานต่อแนวพระราชดำริหลายๆ ประการต่อจากพระบรมชนกนาถจนเป็นผลสำเร็จ

KING RAMA IV: MODERNIZATION THROUGH ART AND CULTURE

A large, faint watermark of the Srinakharinwirot University seal is centered on the page. The seal is circular with a scalloped outer edge. Inside the seal, there is a grid pattern with a cross-like symbol in the center. Thai text is written around the inner circle of the seal.

AN ABSTRACT
BY
CHONLAPOOM BANHARN

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Doctor of Art in Art and culture research
at Srinakharinwirot University
July 2016

Chonlapoom Banharn. (2016). King Rama IV: Modernization through Art and Culture. Doctor's Project,D.A. (Art and culture research).
Bangkok: Graduate School, Srinakharinwirot University. Project Advisors: Asst. Prof. Amnard Yensabai, Prof. Viroon Tangcharern and Asst. Prof. Satit Timwattanabanterng

King Rama IV took the throne during a period of great change and transition for the greater Asian region. Due to the threat of Western imperialism, King Rama IV perceived the danger of the 'White Man's Burden', a colonial and imperialist theory regarding the responsibility of Europeans to civilize and convert the members of so-called inferior civilizations. This policy was put into effect by the British Empire in territories including but not limited to China, India, and Myanmar. Therefore, King Rama IV began to a process of political modernization, which would allow Siam to become a modern state and therefore be recognized by Western countries. King Rama IV used art and culture as an instrument to introduce modernization. The factors of art and culture led to the transformation of Siam from a more traditional society to a modern nation. The two most significant factors include the following:

1) Internal factor; Buddhism. King Rama IV was an ordained Buddhist monk for 27 years, but studied Western sciences and the English language. He also learned about politics in the court of King Rama II.

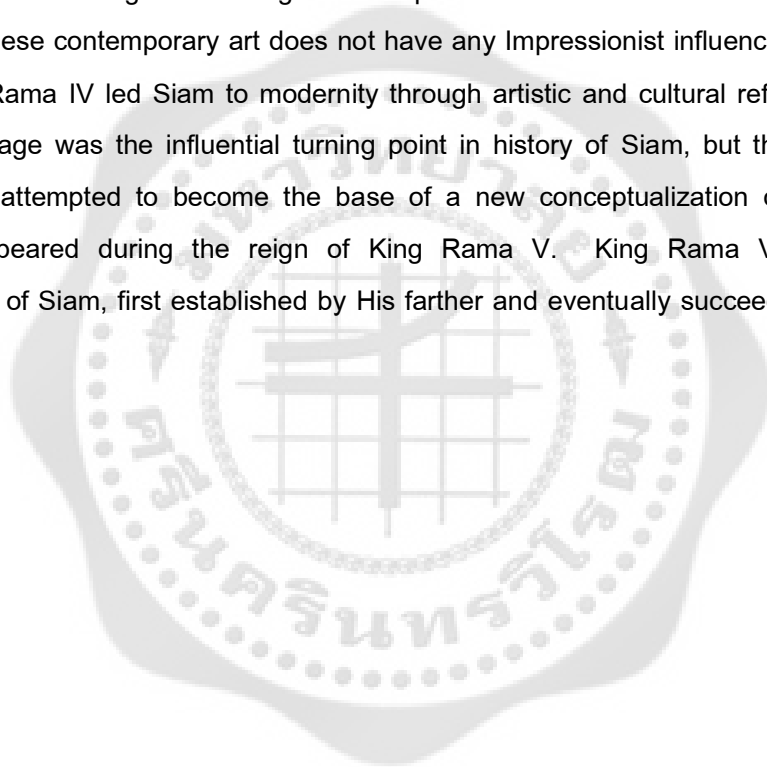
2) External factor; Imperialism. Colonial and imperialism had a great impact on Siam, such as destabilizing the hierarchy. Western sciences were gaining ground due to Christian missionaries. Furthermore, the Bowring Treaty established an open-door policy and an economic revolution in Siam. For example, the taxation system and rice trading created free trade and more income for to Siam. At the same time, the popularity of free trade was growing in Europe and America.

With reference to these internal and external factors, King Rama IV established a modern state through the re-conceptualization of space and time, something which had never been seen before in Siam. The modern sciences, for example geo-body (The geographical shape of the country) were applied in state buildings. In order to succeed in the establishment of the modern state; another method was applied, the centralization of sovereignty. However, this assimilation policy also used "Siamese art and culture" in the same way that many Western countries have done.

The sculpture of “Siamdevadhiraj” is an example of centralization based on the common beliefs that the Siamese people shared at this time.

The changing of art and culture, for example, architecture, in the time of King Rama IV started at the royal court. Since the King appreciated and favored the European style, this style was followed by members of royal family in both rural and urban areas. The prominent mural of Khao-In-Khong; a Buddhist monk was the turning point in Siamese traditional painting. It was an influential artwork that had a significant impact on contemporary Siamese art. Even though Siamese traditional artwork became contemporary, the turning point was still based on Siamese tradition. Meanwhile, Impressionism was recognized throughout Europe as the dominant form of modern art. In contrast, Siamese contemporary art does not have any Impressionist influences.

King Rama IV led Siam to modernity through artistic and cultural reform. It can be said that His age was the influential turning point in history of Siam, but that it gradually changed. He attempted to become the base of a new conceptualization of Siam which effectively appeared during the reign of King Rama V. King Rama V realized the modernization of Siam, first established by His farther and eventually succeeded in his own lifetime.

ประกาศคุณูปการ

ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างหาที่สุดมิได้และจะเกิดทุนไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม เป็นสรรพสิริมงคลแก่ข้าพระพุทธเจ้า และวงศ์ตระกูลตลอดไป

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อยได้ด้วยดี ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ อำนาจ เย็นสบาย, ศาสตราจารย์ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ และรองศาสตราจารย์ดร.สาธิต ทิมวัฒนบรรเทิง ผู้ซึ่งอุทิศเวลาให้คำปรึกษาแนะนำแนวทางในการวิจัยจนผู้วิจัยสามารถทำงานชิ้นนี้สำเร็จไปได้ด้วยดี กราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์พฤทธิ์ ศุภเศรษฐศิริ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุภัค มหาวรากร ที่มีพระคุณช่วยเหลือแนะนำให้แนวทางผู้วิจัย ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ดร.ผดุงพรหมมูล ที่ให้ความกรุณาสละเวลารับเป็นประธานในการสอบ และให้คำแนะนำที่มีประโยชน์ยิ่ง ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านที่ได้สอนในหลักสูตรนี้ ขอบคุณเจ้าหน้าที่ในคณะศิลปกรรมศาสตร์ทุกท่าน ขอบคุณเพื่อน ๆ ป.เอก รุ่น 5 ทุกท่าน

ความดีงามทั้งหลายอันเกิดจากงานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยขอมอบแด่ครูอาจารย์ที่ได้สั่งสอนมา ครอบครัวบรรพบุรุษ และมิตรสหายทุกท่าน

ชลภูมิ บรรพการ

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ความสำคัญและที่มาของปัญหาการวิจัย.....	1
จุดมุ่งหมายของการศึกษา.....	4
ความสำคัญของการศึกษา.....	5
ขอบเขตของการศึกษา.....	5
วิธีการศึกษาค้นคว้า.....	6
แหล่งการศึกษาค้นคว้า.....	7
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	7
2 แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	8
การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (SOCIAL CHANGE).....	8
ทฤษฎีวิวัฒนาการ (EVOLUTIONARY THEORY).....	9
ทฤษฎีความทันสมัย (MODERNIZATION THEORY).....	16
แนวคิดความทันสมัยทางการเมือง (POLITICAL MODERNIZATION).....	19
รัฐสมัยใหม่ (MODERN STATE).....	21
สัญวิทยา (SEMIOLOGY).....	23
มายาคติ (MYTHOLOGIES).....	27
มานุษยวิทยาสัญลักษณ์ หรือมานุษยวิทยาการตีความ (SIGN AND SYMBOL IN ANTHROPOLOGY STUDY).....	29
ศาสนาในระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม (RELIGION IS A CULTURAL SYMBOL).....	32
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	34
3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	38
การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์.....	38
งานวิจัยทางศิลปวัฒนธรรม.....	40

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
4 อภิปรายผล.....	43
ปัจจัยที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรม สร้างความทันสมัย.....	43
ปัจจัยภายใน.....	43
การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา.....	43
การมีโอกาสดึกษานโยบายการปกครองบ้านเมือง	
ก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ	51
การเมืองภายใน หลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต.....	52
ปัจจัยภายนอก.....	57
ลัทธิจักรวรรดินิยม (imperialism)	57
การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตก	
และการรับรู้ของชนชั้นนำสยาม	59
การแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่และบทบาทของมิชชันนารี.....	61
เซอร์จอห์น เบาว์ริง และผลของสนธิสัญญาเบาว์ริง.....	70
กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	76
การสร้าง "รัฐชาติ"	76
การสร้าง "ภูมิภายา" ให้แก่ประเทศสยาม.....	82
การสร้าง "จิตสำนึกร่วมกัน" (COLLECTIVE CONSCIOUS)	93
การสร้างสัญลักษณ์ของประเทศ.....	97
ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/ จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัย ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4.....	108
สถาปัตยกรรม	108
การถ่ายภาพ	128
ประติมากรรม	136
จิตรกรรม.....	144
ด้านการละคร.....	153
เครื่องราชอิสริยาภรณ์	162

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5 บทสรุป.....	172
ปัจจัยที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้าง ความทันสมัย	172
กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	175
ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัย ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4.....	177
บรรณานุกรม.....	183
ประวัติย่อผู้วิจัย	198

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แผนที่สยาม (1)	89
2 แผนที่สยาม (2).....	91
3 รัชสยามสมัยอยุธยา.....	98
4 รัชเรือหลวงสมัยรัชกาลที่ 1	99
5 รัชเรือหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 – รัชกาลที่ 3	100
6 รัชในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 แบบช้างเผือกยืนพื้น	101
7 รัชในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 แบบช้างเผือกปล่อย.	101
8 รัชจอมเกล้า.....	103
9 พระราชลัญจกรมหามงกุฎประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	104
10 รัชไอยราพต.....	104
11 ภาพจำลองลายเส้นพระราชลัญจกรไอยราพต องค์ใหญ่.....	105
12 เทวรูปพระสยามเทวาธิราช.....	107
13 หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์	109
14 แผนที่ตั้งพระที่นั่งและหอภายในพระอภิเนาว์นิเวศน์.....	110
15 พระที่นั่งภูวดลทัศไนย.....	113
16 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ออกรับราชทูตฝรั่งเศส ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์.....	114
17 พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก	115
18 พระที่นั่งบรมพิมาน	116
19 ดึกแถวถนนบำรุงเมือง (1).....	117
20 ดึกแถวถนนบำรุงเมือง (2).....	118
21 ภาพถนนเจริญกรุงที่ตัดในสมัยรัชกาลที่ 4	119
22 ถนนเจริญกรุงใน พ.ศ. 2465.....	120
23 คลองสาทร.	121
24 พระที่นั่งสุทโธสวรรค์.....	122
25 พระนครคีรีสมัยรัชกาลที่ 4.....	124
26 พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์.....	125
27 พระตำหนักสันถาคารสถาน.....	126
28 หอชัชวาลเวียงชัย.....	127
29 พระที่นั่งราชธรรมสภา.....	128

บัญชีภาพประกอบ (ต่อ)

ภาพประกอบ	หน้า
30 พระบรมฉายาลักษณ์แบบสเตติโอโคปิคหรือแบบถ้ามอง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พร้อมพระราชโอรสอีก 9 พระองค์ฉายโดยเอฟ เจเกอร์ พ.ศ. 2404.....	129
31 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยจอห์น ทอมสัน (1)...	132
32 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยจอห์น ทอมสัน (2)...	133
33 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยจอห์น ทอมสัน (3)...	135
34 พระบรมสาทิสลักษณ์ซึ่งวาดใน พ.ศ. 2399 ลงตีพิมพ์หน้าแรกของนิตยสาร 'L'Univers illustre' กรุงปารีส วันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2404.....	138
35 พระพุทธรูปนันทราย วัดบวรนิเวศวิหาร.....	140
36 พระบรมรูปปั้นครึ่งตัวของนโปเลียนที่ 3.....	140
37 พระบรมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์แรก ฝีมือนายชาตูลุส ชาวฝรั่งเศส	141
38 พระบรมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์ที่ 2 ฝีมือหลวงเทพรจนา (พลับ)	142
39 พระบรมรูปปั้นเท่าพระองค์จริงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำด้วยปูนปลาสเตอร์ ฝีมือช่างไทย.....	143
40 ภาพปริศนาธรรมห้องที่ 8.....	147
41 ภาพปริศนาธรรม ณ ห้องผนังด้านหุ้มกลองหน้าพระประธาน	148
42 ภาพปริศนาธรรม ข้ามห้วงมหาสมุทร.....	150
43 คณะนายบุศย์มหินทร์ (BOOSRA MAHIN)	158
44 ภาพคณะโขนละครโรงใหญ่	162
45 ดาราไอรพต (เครื่องต้น)	164
46 ดาราไอรพต (องค์รอง)	165
47 ดาราคชสีห์ ดาราประจำตำแหน่งพระสมุหกลาโหม.....	166
48 ดารานพรัตน์.....	167
49 ดวงตราพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และดารานพรัตน์ ณ ฟองแตน โบ.....	168
50 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฉลองพระองค์จอมพลฝรั่งเศส	169

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญและที่มาของปัญหาการวิจัย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2394 ขณะพระชนมายุ 47 พรรษา ในช่วงเวลาทั้งก่อนและระหว่างครองราชสมบัตินั้นเป็นช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของภูมิภาคเอเชีย ตรงกับช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เข้ามายังภูมิภาคนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นภัยของลัทธิจักรวรรดินิยมที่เข้ามาพร้อมกับวาทกรรม “ภาระของคนผิวขาว” (White Man's Burden)¹ ที่มุ่งหมายที่จะปกครองชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่าทางอารยธรรม² ทำให้ทรงเล็งเห็นว่าสถานการณ์ทางการเมืองของโลกกำลังเปลี่ยนไป ประกอบกับศิลปวัฒนธรรม และอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกอย่างอังกฤษได้เข้ามามีบทบาทในทวีปเอเชียมากขึ้น หากไม่เข้าใจและดำเนินนโยบายไม่ถูกต้องอาจทำให้เกิดความเสียหายแก่บ้านเมือง เช่น กรณีของจีน อินเดีย และพม่าได้ พระองค์จึงทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย³ (Political Modernization) เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และสถานการณ์ด้านการต่างประเทศในขณะนั้น⁴ การจะทำให้เกิดความทันสมัยทางการเมืองและความศิวิไลซ์ตามแบบตะวันตกนั้นจำเป็นที่จะต้องปฏิรูป

¹ “ภาระของคนผิวขาว” (White Man's Burden) วาทกรรมที่เขียนโดย รัดยาร์ด คิปลิง (กวีชาวอังกฤษ ซึ่งเกิดและเติบโตในอินเดีย ผู้ประพันธ์ วรรณกรรมอมตะ เมกาลีลูกหมาป่า) ในบทกวีนี้ระบุว่าจักรวรรดินิยม และการล่าอาณานิคมนั้นเป็น “สิ่งจำเป็น” และเป็นภาระอันยิ่งใหญ่ของคนขาว เพราะอารยธรรมคนขาวนั้นอยู่เหนืออารยธรรมชาติอื่นที่ไม่ใช่คนขาว แม้ว่า “ภาระคนขาว” ที่ว่านี้จะหมายถึงรวมถึงการใช้ความรุนแรงกับคนอื่นก็ตาม และการการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ซึ่งเกิดขึ้นในหลากหลายพื้นที่ในโลกใบนี้ ก็รวมอยู่ใน “ภาระ” อันชอบธรรมของคนขาว ด้วยเช่นกัน

² ชาวยุโรปภูมิใจในความเป็นชนผิวขาวที่นับถือศาสนาคริสต์ของตน และคิดว่าพวกตนมีความเหนือกว่าชาติอื่นซึ่งแตกต่างจากตนทั้งเชื้อชาติ ศาสนาและวัฒนธรรม เป็นพวกล่าเหยี่ยว พวกเขาเชื่อว่า การช่วยเหลือให้คนเหล่านั้นได้เข้าถึงศรัทธาในพระเจ้าของตน และเรียนรู้อารยธรรมของชาวตะวันตก เป็น “ภาระของคนผิวขาว” (White man's burden) และยังเป็นภาระที่ยิ่งใหญ่ให้กับผู้เผยแผ่ศาสนาด้วย ดังนั้นมิชชันนารีชาวยุโรปจำนวนมากจึงยินยอมอุทิศตนทำงานช่วยเหลือชาวพื้นเมืองควบคู่กับการเผยแผ่ศาสนาในดินแดนที่ห่างไกลความเจริญ ทั้งในเอเชียและแอฟริกา อนึ่ง มิชชันนารีบางกลุ่มมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการขยายลัทธิจักรวรรดินิยมด้วย เช่น กรณีบาทหลวงฝรั่งเศสชักนำให้กองทัพฝรั่งเศสยึดครองเวียดนาม

³ สามารถศึกษารายละเอียดได้ใน ชลภูมิ บรรหาร. (2552). ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

⁴ ชลภูมิ บรรหาร. (2552). ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 1.

ศิลปวัฒนธรรมเพื่อให้ชาติตะวันตกยอมรับ และให้ชาวสยามเองตระหนักถึงศิลปวัฒนธรรมที่ดีงามของชาติตนเอง และร่วมเสริมสร้างความเป็นชาติอารยะให้ชาติมหาอำนาจตะวันตกได้ประจักษ์ถึงความเป็น “รัฐสมัยใหม่” (Modern State)

การศึกษาเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัยเป็นการมองศิลปวัฒนธรรมในมิติของ “เครื่องมือ” ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้สร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ให้เปลี่ยนผ่านจากยุคจารีตซึ่งเป็นวัฒนธรรมเก่า ไปสู่ “ความทันสมัย” หรือวัฒนธรรมทันสมัยและเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนระหว่าง “จารีต” กับ “ทันสมัย” จึงได้มีการแบ่งยุคสมัยทางศิลปวัฒนธรรมให้ชัดเจนโดยยึดตามหนังสือ “ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325 - 2394)” ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นโดยคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนสำคัญในการเขียนประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ โดยได้แบ่งประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ออกเป็น 3 ยุค คือ (1) สมัยแรกตั้งแต่วัฒนธรรมที่ 1 - สิ้นรัชกาลที่ 3 (2) สมัยที่ 2 ตั้งแต่วัฒนธรรมที่ 4 จนถึงเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และ (3) สมัยที่ 3 ประวัติศาสตร์ในระบอบประชาธิปไตย โดยให้เหตุผลว่า “เหตุการณ์ในทั้งสองสมัยนี้ผิดแผกแตกต่างกันทั้งในด้านการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และด้านอื่นๆ”¹ โดยผู้เขียนได้พยายามชี้ให้เห็นถึงความต่อเนื่องกันระหว่างประวัติศาสตร์ปลายสมัยอยุธยากับต้นรัตนโกสินทร์โดยพยายามชี้ให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ในสามรัชกาลแรกในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงมีแนวคิด หรือเจตจำนงค์ร่วมกันในการที่จะสร้างบ้านเมือง หรือราชอาณาจักรใหม่ให้สง่างาม ใหญ่โตเทียบเท่ากรุงศรีอยุธยา หรือที่เรียกกันว่า “ครึ่งบ้านเมืองดี” จากการแบ่งยุคสมัยดังกล่าวนี้ทำให้ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 เป็น “สยามเก่า” ที่สืบทอดคติแนวคิดและวัฒนธรรมต่างๆ มาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา และคติแนวคิดเก่าได้ถูกทำลายในช่วงปลายรัชกาลโดยการเข้ามาของจักรวรรดินิยมอังกฤษนำไปสู่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในสมัยรัชกาลที่ 4 ผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริงนี้เองเป็นตัวสะท้อนถึงวัฒนธรรมใหม่ที่แตกต่างจากวัฒนธรรมเก่าในสมัยรัชกาลที่ 1- 3 โดยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นช่วงสุดท้ายของ “สยามเก่า” (Old Siam or traditional Siam) โดยรัชสมัยนี้ถือว่าเป็นช่วงที่ถือว่าเป็น “จารีตของสยามโดยแท้” (typical of traditional Siam) ² กล่าวคือเป็นรัฐที่พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสมบูรณ์และถูกยกย่องบูชาราวกับเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง ระบบขุนนางที่มั่งคั่งและอุดมไปด้วยอำนาจบาบริ มีส่วนชานากียังคงอยู่ในสภาพกึ่งๆ เมืองขึ้น (semi- vassalage) ดำรงชีวิตอยู่ในสภาพเศรษฐกิจแบบยังชีพ เป็นรัฐที่ยายตัวในเชิงพื้นที่ออกไปอย่างกว้างขวาง แต่

¹ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์. (2525). *ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394)*. พิมพ์ครั้งที่ 2. หน้า 1.

² Walter Vella . *Siam Under Rama III*. (อ้างอิงใน ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). *การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325 - 2411*. หน้า 5.

ถูกควบคุมได้เพียงหลวมๆ มีทัศนคติห่างเหินกับรัฐเพื่อนบ้านจนกระทั่งเป็นศัตรูกัน รวมทั้งติดต่อกับโลกภายนอกน้อยมาก¹

จากทัศนคติของชนชั้นนำไทยในยุค “สยามเก่า” จะเห็นถึงความเป็นอนุรักษนิยมของชนชั้นนำไทยอย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมุ่งเน้นการมุ่งการรื้อฟื้นความมั่นคงให้รัฐด้วยการปรับปรุงระบบป้องกันตนเองจากการรุกรานของพม่า การยึด กวาดต้อนเอารัฐบริวารที่แตกกระจายออกไปให้กลับมารวมกันใหม่ รวมทั้งการฟื้นฟูและสถาปนาระบบกฎหมายและรากฐานของรัฐขึ้นมาใหม่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บ้านเมืองสงบเรียบร้อยพอที่ราชสำนักและชนชั้นนำต่างๆ มีเวลาที่จะทบทวนและอุทิศเวลาให้กับการฟื้นฟูศิลปะและอักษรศาสตร์ การขยายขยายพระราชวังรวมทั้งพุทธสถานหลายๆ แห่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ก็ทรงดำเนินรอยตามบรรพบุรุษ แม้ว่าความสัมพันธ์ทางการทูตกับประเทศตะวันตกจะกลับคืนมาใหม่ในรัชสมัยนี้ และจักรวรรดินิยมอังกฤษได้เริ่มตั้งมั่นอยู่ในพม่าตอนใต้ และในคาบสมุทรมลายู แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ก็มิได้ส่งผลกระทบต่อความคิดของชนชั้นนำสยามในสมัยนี้ แม้จะมีชนชั้นนำหัวก้าวหน้าเกิดขึ้นมาบ้าง แต่ด้วยบริบทแห่ง “สยามเก่า” นั้นทำให้แนวคิด หรือบทบาทของชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในสมัยนี้ถูกกดทับอยู่ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมครั้งใหญ่ และการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้นำไปสู่การพัฒนาในด้านต่างๆ ในรัชกาลต่อมา เช่น ระบบการศึกษา รถไฟ โทรเลข โรงพยาบาล รถยนต์ และแม้กระทั่งการ “ปฏิวัติ พ.ศ. 2475” อันนำไปสู่ระบอบการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่พระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ ทั้งหมดเหล่านี้ล้วนเป็นผลผลิตทางศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นตั้งแต่การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา

ก่อนที่พระสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเริ่มสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่เพื่อเข้าสู่ความทันสมัยนั้น องค์ความรู้โดยเฉพาะของไทยเองยังอยู่ภายใต้การกำกับและควบคุมรวมถึงการตีความโดยชนชั้นนำไทยเอง การนำเอาความรู้สมัยต่างๆ เข้ามาประยุกต์และพัฒนาก็ยังดำเนินไปตามโครงสร้างและอิทธิพลทางวัฒนธรรมและความเชื่อของไทยเอง กระบวนการก่อรูปของความรู้สมัยใหม่จึงประสานไปกับการก่อรูปและต่อสู้ทางการเมืองของชนชั้นนำในการรักษาฐานะและความเป็นเจ้าของพวกตนเอาไว้ต่อหน้าการคุกคามและท้าทายของลัทธิอาณานิคมและวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีด้านต่างๆ พระราชดำริในการสร้างความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ คือ “การสร้างวัฒนธรรมทางความคิดหรือองค์ความรู้สมัยใหม่” ซึ่งก็คือ “ประวัติศาสตร์” มูลเหตุสำคัญที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเร่งรวบรวมและทำประวัติศาสตร์ไทยฉบับมาตรฐานขึ้นมาก็เพื่อต้องการมอบให้เซอร์จอห์น เบาว์ริง ผู้เป็นตัวแทนของพระนางเจ้าควีนวิกตอเรียแห่ง

¹ Walter Vella . Siam Under Rama III. (อ้างอิงใน ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325 - 2411. หน้า 5.

อังกฤษ หลังจากการเข้ามาเจรจาสัญญาการค้าและไมตรี ซึ่งในเวลาต่อมาหมอบรัดเลย์ก็ได้ตีพิมพ์เรื่องพระราชพงศาวดารไทยในหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ โดยหมอบรัดเลย์เป็นผู้เรียบเรียงทั้งหมด¹ หมอบรัดเลย์นั้นมาถึงสยามในช่วงที่ชนชั้นนำสยามกำลังปรับปรุงโลกทัศน์ของตน โดยเฉพาะหลังการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายฝ่ายนั้น พร้อมกับการขึ้นมาเป็นหัวหน้าขุนนางของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งเป็นขุนนางหัวก้าวหน้ามาตั้งแต่สมัยมิชชันนารีเริ่มเข้ามาสู่สยาม ทำให้การแบ่งอำนาจแบ่งงาน และผลประโยชน์ไปถึงโลกทัศน์ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ค่อนข้างลงตัว เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้สัมพันธภาพและการเผชิญหน้ากับลัทธิอาณานิคมตะวันตกพลิกไปสู่การเป็นฝ่ายกระทำ ไม่ใช่ตั้งรับจากยุโรปอย่างเดียว

การดำเนินการสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่เพื่อให้สยามก้าวพ้นความเป็นจารีต และก้าวเข้าสู่ความเป็น “ทันสมัย” นั้นนับว่าเป็นพระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น “ศิลปวัฒนธรรมนำการเมือง” (คล้ายกับยุค “มาลानาไทย” ในสมัยรัฐบาลจอมพล ป.พิบูลสงคราม) นับว่าเป็นการทำลายต่อความคิดเก่า ซึ่งเป็นการนำพาประเทศก้าวข้ามพ้นความเป็น “จารีต” เข้าสู่ “รัฐสมัยใหม่” ซึ่งพระราชกรณียกิจต่างๆ เป็นเพียงการริเริ่ม และไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จได้อย่างสมบูรณ์เนื่องจากความไม่พร้อมในหลายๆ ประการของสังคมไทย และปัญหาความขัดแย้งระหว่างการรับ “ของใหม่” กับ “ของเก่า” ซึ่งความขัดแย้งนี้เป็นเรื่องปกติของสังคมที่กำลังเปลี่ยนผ่านไปสู่ “ความทันสมัย” แต่สิ่งสำคัญยิ่งของการนำศิลปวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือในการสร้างรัฐสมัยใหม่ คือ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้สานต่อแนวพระราชดำรินี้ต่อจากพระบรมชนกนาถจนสำเร็จ และศิลปวัฒนธรรมบางอย่างยังได้รับการสานต่อมาจนถึงปัจจุบัน

จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. ศึกษาปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย
2. ศึกษากระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. ศึกษาว่าศิลปวัฒนธรรมใดที่เป็นเครื่องมือ/จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัยในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

¹ ธนศ อารณีสวรรณ. (2547). *ความคิดไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 29.

ความสำคัญของการศึกษา

1. เพื่อผู้ที่สนใจศึกษาด้านประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมไทย สามารถนำความรู้ที่ได้ไปใช้วิเคราะห์พัฒนาการทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ได้
2. เพื่อให้บัณฑิต นักศึกษา หรือคณาจารย์ได้ใช้ประกอบการเรียน การสอนแบบบูรณาการในสาขาประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมศาสตร์ มานุษยวิทยา และศิลปกรรมศาสตร์

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาการใช้ศิลปวัฒนธรรมในมิติของการเป็น “เครื่องมือ” สร้างความศิวิไลซ์ โดยพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีขอบเขตถึงศิลปวัฒนธรรมดังต่อไปนี้

1. คติ แนวคิดที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านขนบธรรมเนียมประเพณีที่เกิดจากพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. ศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆ ดังนี้

สถาปัตยกรรม การศึกษาสถาปัตยกรรมในงานวิจัยนี้จะศึกษาสถาปัตยกรรมที่เกิดจากแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมตะวันตกเท่านั้น อาทิเช่น พระที่นั่งไชยชุมพล พระอภิเนาวนิเวศน์ พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกขปราสาท การสร้างป้อมขึ้นรอบพระมหาราชวัง ป้อมรอบเขตพระนครชั้นนอกและป้อมรอบพระนครคีรี พระราชวังสำหรับเป็นที่ประทับและเสด็จประพาสต่างจังหวัดการสร้างพระราชวังสราญรมย์ (ปัจจุบันเป็นที่ทำการของกระทรวงการต่างประเทศ) ซึ่งเป็นตึกแบบตะวันตก และพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาแบบอย่างมาจากการสร้างบ้านเรือนบนเขาในต่างประเทศ เป็นต้น

ภาพถ่าย การศึกษาวิจัยนี้ได้ใช้หลักฐานชั้นต้นประเภทภาพถ่ายประกอบด้วย โดยใช้ภาพถ่ายของจอห์น ทอมสัน (John Thomson) ช่างภาพชาวสกอตแลนด์ที่เดินทางเข้ามายังประเทศไทยในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวราว พ.ศ. 2408 การถ่ายภาพนี้มีความสำคัญด้านการเปลี่ยนแปลงคตินิยมด้านไสยศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ และที่สำคัญการถ่ายภาพได้นำไปสู่การปฏิบัติงานประติมากรรมบุคคลเหมือนอีกด้วย

ประติมากรรม งานวิจัยนี้จะศึกษาประติมากรรมใน 2 ส่วนคือ งานประติมากรรมที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก เช่น การปั้นรูปพระราชาสุรณแบบเหมือนจริง ประติมากรรมเหมือนบุคคลซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากการถ่ายภาพ และงานประติมากรรมที่มีสัญลักษณ์ทางการเมืองคือ พระสยามเทวาริราช

จิตรกรรม งานวิจัยนี้จะมีการกล่าวถึงจิตรกรรมไทยในในรัชสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในมิติของการปรับเปลี่ยนแนวคิด วิธีการถ่ายทอดการเปลี่ยนผ่านทางคติในไตรภูมิ เป็นแบบวิทยาศาสตร์และระบบคิดแบบสากลผ่านทางมุมมองด้านศิลปะที่ได้นำวิธีเขียนภาพแบบตะวันตกมาผสมผสานโดยใช้กฎเกณฑ์ทัศนียวิทยาที่มีระยะใกล้ - ไกลแสดงความลึกในแบบ 3 มิติ ตลอดจนการ

จัดองค์ประกอบให้บรรยากาศและสีสันประสานสัมพันธ์กับรูปแบบตัวภาพ เป็นจิตรกรรมไทยแนวใหม่แสดงลักษณะศิลปะแบบอุดมคติและศิลปะแบบเรียลลิสต์ โดยมีจิตรกรเอกในสมัยรัชกาลนี้คือ พระอาจารย์อินโขง หรือขรัวอินโขง ผู้นำเอาจิตรกรรมแบบตะวันตกที่เกี่ยวกับการจัดองค์ประกอบ ผู้คนการแต่งกาย ตึก บ้านเมือง ทิวทัศน์ การใช้สี แสงเงา บรรยากาศที่ให้ความรู้สึกในระยะและความลึกมาใช้อย่างสอดคล้องกับเรื่องที่ใช้แสดงออกเกี่ยวกับคติและปรีชาธรรม

ด้านการละคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี “ประกาศว่าด้วยละครคนผู้หญิงแลเรื่องหมอเรื่องช่าง” พ.ศ. 2398 นับว่าเป็นการปฏิรูปวงการละครและเพิ่มบทบาทของผู้หญิงมากขึ้น ผลจากประกาศดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจอีกด้วย นอกจากนี้ประกาศเรื่องนี้แล้วยังทรงมีพระบรมราชานุญาต ให้หัตถ์ละครได้โดยทั่วไปอีกด้วย การที่ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใครก็มีละครผู้หญิงได้ (นับเป็นปรากฏการณ์ด้านสิทธิสตรีครั้งแรกในสยาม)

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ คือ เหรียญ และตรา อันเป็นเครื่องประดับยศ เกิดขึ้นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงเรียกว่า “เครื่องราชอิสริยยศ” และได้รับการสืบทอดโดย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ต่อมาทรงสร้างเครื่องราชอิสริยยศขึ้นอีกหลายตระกูล และเครื่องอิสริยาภรณ์นี้เองที่กลายมาเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดการปฏิรูประบบเงินตรา โดยได้มีการผลิตเหรียญกษาปณ์ขึ้นมาใช้เป็นครั้งแรกอีกด้วย

วิธีการศึกษาค้นคว้า

งานวิจัยฉบับนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยวิธีการศึกษาเป็นการวิจัยด้านศิลปวัฒนธรรม โดยวิเคราะห์จากศิลปวัฒนธรรมทั้งรูปธรรม และนามธรรมที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การวิจัยภายใต้ขอบเขตนี้จะรวมถึงการศึกษากฎ ระเบียบ ข้อบังคับ ประกาศต่างๆ ที่ครอบคลุมไปถึงระเบียบแบบแผนข้อปฏิบัติด้านศิลปวัฒนธรรมของราษฎรในประเทศ โดยศึกษาจากหลักฐานชั้นต้น หลักฐานชั้นรอง งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง บทความวิชาการ บทวิเคราะห์จากนักวิชาการรวมทั้งศิลปวัฒนธรรมไทยที่เชื่อมโยงมาจากแนวพระราชดำริการสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาวิเคราะห์ และแปลความหมายไปในเชิงศิลปวัฒนธรรมวิจัย สังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ใหม่ แล้วจึงนำเสนอในรูปแบบพรรณนาโวหาร

แหล่งการศึกษาค้นคว้า

1. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
2. ห้องสมุดคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
3. ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
4. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
5. โบราณสถาน และโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ 4 และในสมัยหลังที่ยึดถือตามแนวคิดการรับวัฒนธรรมตะวันตก หรือมีนัยเกี่ยวข้องกับการเป็นวัฒนธรรมสมัย รวมทั้ง การสร้างวัฒนธรรมแบบใหม่
6. แหล่งข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ (อินเทอร์เน็ต)

นิยามศัพท์เฉพาะ

ศิลปวัฒนธรรม ในงานวิจัยนี้หมายถึงศิลปกรรมแขนงต่างๆ รวมกับวัฒนธรรมที่เป็นวิถีชีวิต (Way of Life) ของมนุษย์ในสังคม เป็นภูมิปัญญาของสังคมทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม และด้านจิตใจได้แก่ ระบบความรู้ ความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้และเทคโนโลยีต่างๆ โดยได้วิวัฒนาการสืบทอดกันมาอย่างมีแบบแผน เป็นต้น

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อเป็นกรอบในการศึกษาโดยมีทฤษฎีกรอบคูลมแนวคิดดังนี้

1. การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change)
2. ทฤษฎีความทันสมัย (Modernization Theory)
3. สัญวิทยา (Semiology)
4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change)

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social Change) หมายถึง การที่ระบบสังคมกระบวนการแบบอย่างหรือรูปแบบทางสังคม เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบครอบครัว ระบบการปกครอง ได้เปลี่ยนแปลงไป ไม่ว่าจะเป็นด้านใดก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้อาจจะเป็นไปในทางก้าวหน้าหรือ ถดถอย เป็นไปได้อย่างถาวรหรือชั่วคราว โดยการวางแผนให้เป็นไปหรือเป็นไปเอง และที่เป็นประโยชน์หรือให้โทษก็ได้ทั้งสิ้น¹ มีผู้ให้ความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไว้มากมาย เช่น เป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ด้วยกัน อันเป็นผลมาจากระเบียบที่กำหนดการกระทำ และความสัมพันธ์ของคน เช่น สิทธิและหน้าที่ ขนบธรรมเนียมประเพณี บทบาทและสถานภาพ มีการเปลี่ยนแปลง² หรือการเปลี่ยนแปลงทางสังคม หมายถึง การเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่มีผลทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเกิดความแตกต่างกันขึ้นในระยะเวลาใดเวลาหนึ่งแล้วการเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ว่าจะเล็กน้อย หรือใหญ่โตเพียงไรก็ตามย่อมถือได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ทั้งสิ้น³

โดยสรุป การเปลี่ยนแปลงทางสังคม (Social change) หมายถึง ความแตกต่างที่เกิดขึ้นในสังคมระหว่างช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ทั้งระดับจุลภาคและระดับมหภาค ซึ่งอาจเป็นผลดีหรือผลเสียก็ได้ในงานวิจัยนี้จะได้นำทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionary theory) มาใช้วิเคราะห์วิวัฒนาการทางวัฒนธรรมในสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ ราชบัณฑิตยสถาน. (2524). หน้า 337.

² พัทยา สายหู. (2536). *กลไกของสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. หน้า 206-207.

³ สนิท สมัครการ. (2538). *การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาการของสังคม*. หน้า 4.

1.1. ทฤษฎีวิวัฒนาการ (Evolutionary theory) เมื่อกล่าวถึงคำว่า “วิวัฒนาการ” (Evolution) ด้วยนัยโดยตรงหมายถึง กระบวนการเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตต่างในช่วงเวลาหนึ่ง¹ หรือหมายถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงหรือคลี่คลายไปสู่ฐานะที่ดีขึ้นหรือเจริญขึ้น เป็นการเปลี่ยนแปลงในทางชีววิทยาจากสิ่งที่ย่ำๆ ไปสู่สิ่งที่ย่างยากซับซ้อนมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงนี้จะต้องเปลี่ยนในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป และต้องใช้เวลานานและอาจขยายความต่อไปได้ว่าเป็นกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างให้ดีขึ้น แต่ยังคงมีบางส่วนที่เหมือนเดิม ทฤษฎีวิวัฒนาการเกิดจาก **ชาลส์ โรเบิร์ต ดาร์วิน** (Charles Robert Darwin. 1809 –1882) นักธรรมชาติวิทยาชาวอังกฤษ เป็นผู้นำเสนอ “ทฤษฎีวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต” (Theory of Evolution) ซึ่งสาระสำคัญที่สรุปได้คือ “การอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุด”

นับตั้งแต่สงครามโปเลียนในยุโรปสิ้นสุดลง ความสำเร็จและความก้าวหน้าทางสาขาวิชาวิทยาศาสตร์แขนงต่างๆ ได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจนทำให้คริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้ชื่อว่า “ยุคทองของวิทยาศาสตร์” ชาวยุโรปเกิดความเชื่อมั่นในการเรียนรู้และแสวงหาความจริงมากขึ้นโดยเฉพาะการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งมีชีวิตหรือชีววิทยา หลังจากที่ชาร์ลส์ ดาร์วิน ได้นำเสนอทฤษฎีวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตต่างๆ และการอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุด (survival of the fittest) ทฤษฎีของเขาก็ถูกนักคิดตะวันตกแทบทุกสาขา รวมทั้งมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์นำไปใช้อธิบายถึงปรากฏการณ์ต่างๆ ทางสังคม ส่งผลต่อแนวคิดในการจัดระเบียบสังคมในขณะนั้นและในอนาคต จนนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางความคิดและสังคมครั้งใหญ่ที่เรียกว่า “การปฏิวัติดาร์วิน” และลัทธิดาร์วิน (Darwinism)

ความสนใจในด้านธรรมชาติวิทยาและชีววิทยาของดาร์วินเกิดขึ้นเมื่อเขาได้มีโอกาสเดินทางรอบโลกกับเรือรบของอังกฤษเป็นเวลา 5 ปี ในการเดินทางไปพร้อมกับเรือบีเกิล (H.M.S. Beagle) ที่มุ่งหน้าสู่เกาะแก่งและภูมิภาคอเมริกาใต้ ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1831 เขาได้ทำการเก็บตัวอย่างและศึกษาสิ่งมีชีวิตตามธรรมชาติ จากสถานที่ต่างๆ ที่ไปเยือน ภายหลังการเดินทางที่ยาวนาน เขากลับมาที่อังกฤษและได้ร่วมกับ อัลเฟรด วอลเลซ (Alfred Wallace: 1823 - 1913) ศึกษาและค้นพบกลไกพื้นฐานของวิวัฒนาการ (Basic Mechanism of Evolution) ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของสิ่งมีชีวิต นั่นคือ หลักการเลือกสรรของธรรมชาติ (Natural Selection) และความอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุด² ดาร์วิน และ วอลเลซ พบว่ากลไกพื้นฐานของสิ่งมีชีวิต 2 ประการดังกล่าวเชื่อมโยงกับวิวัฒนาการ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงทางชีวภาพจะเกิดจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมของสิ่งที่มีชีวิตเมื่อสภาพแวดล้อมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ สิ่งที่มีชีวิตก็จะปรับตัวตามสภาพแวดล้อมนั้นเพื่อการอยู่รอดของตน ดังนั้น สิ่งมีชีวิตทั้งหลายจะวิวัฒนาการจากการมีอินทรีย์

¹ Scupin, Raymond and Decorse, Christopher R. (2004). *Anthropology: A Global Perspective*. p. 51.

² McGee, R. Jon and Warm, Richard L. (2004). *Anthropology Theory: An Introductory History*. p.14.

หรือรูปร่างแบบง่าย ๆ (Simple Organic) ไปสู่อินทรีย์ที่มีโครงสร้างที่สลับซับซ้อนขึ้น (Complex Organic) และเพื่อให้อัตราการอยู่รอดมีสูงมากยิ่งขึ้น สิ่งมีชีวิตจะทำการถ่ายทอดอุปนิสัย (Traits) ของตนสู่รุ่นต่อไปผ่านกระบวนการสืบทอดเผ่าพันธุ์ (Process of Inheritance)¹ ในปี ค.ศ. 1859 ดาร์วินได้จัดพิมพ์หนังสือชื่อ *On the Origin of Species by Means of Natural Selection on the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* หรือต่อมาเรียกสั้น ๆ ว่า *Origin of Species* (กำเนิดสรรพชีวิต) ดาร์วินเสนอความเห็นไว้ในโลกของอินทรีย์วัตถุ สัตว์และพืชที่มีคุณสมบัติเหมาะสมกับธรรมชาติที่สุดเท่านั้นจึงจะมีชีวิตรอดได้สิ่งมีชีวิตจำต้องมีการวิวัฒนาการหรือการปรับเปลี่ยนลักษณะบางประการให้มีลักษณะพิเศษและสอดคล้องกับสภาพรอบตัวให้มากที่สุดซึ่งก่อให้เกิดสิ่งมีชีวิตใหม่ๆ หลายชนิดและผู้ที่เหมาะสมที่สุดเท่านั้นที่จะสามารถเพิ่มจำนวนมากขึ้น โดยกระบวนการนี้ดาร์วินเรียกว่า “การเลือกสรรของธรรมชาติ” (natural selection) ซึ่งถือว่าเป็นแก่นความคิดหรือหัวใจของลัทธิดาร์วิน ดังนั้นในความคิดของดาร์วิน บรรพบุรุษของสรรพชีวิต รวมทั้งมนุษย์ด้วยอาจมีเพียง 4 - 5 ชนิด ก่อนที่จะเกิดวิวัฒนาการจากสิ่งมีชีวิตง่าย ๆ ไปสู่สิ่งมีชีวิตซับซ้อนและแตกแขนงต่อไปในเวลาต่อมา หนังสือเรื่อง *The Descent of Man* ของเขาได้สรุปว่า บรรพบุรุษของมนุษย์มีเชื้อสายแยกมาจากสายพันธุ์ของลิง และมนุษย์ก็เป็นวิวัฒนาการอันสมบูรณ์ขั้นสุดท้ายในวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต

หนังสือ *Origin of Species* จัดว่าเป็น “หนังสือที่สร้างความสั่นสะเทือนแก่โลก” เล่มหนึ่ง และมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าหนังสือ *The Mathematical Principles of Natural Knowledge* (ค.ศ. 1687) และการค้นพบความโน้มถ่วงของเซอร์ไอแซค นิวตัน (ค.ศ. 1642 - 1727) ซึ่งถือว่าเป็นคัมภีร์ทางวิทยาศาสตร์ ในระยะแรกๆ ลัทธิดาร์วินถูกต่อต้านจากองค์กรคริสต์ศาสนาและผู้นับถือคริสต์ศาสนาส่วนหนึ่งเป็นอันมาก เพราะแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการของดาร์วินขัดแย้งกับคัมภีร์ไบเบิลที่กล่าวว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งยังทรงสร้างมนุษย์ให้มีรูปลักษณะที่คล้ายคลึงกับพระองค์ และมนุษย์ก็เป็นสิ่งสมบูรณ์ทุกประการไม่ใช่สืบสายพันธุ์มาจากลิง ทฤษฎีวิวัฒนาการของดาร์วินจึงก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงที่เรียกกันว่า “การทำสงครามของวิทยาศาสตร์กับเทววิทยา” ใน ค.ศ. 1864 สันตะปาปาไพอุสที่ 9 ทรงออกจุลสารชื่อว่า *A Syllabus of the Principal Errors of Our Times* สืบแย้งแนวคิดทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและวิทยาศาสตร์ที่ขัดต่อหลักปฏิบัติและความเชื่อที่มีมาแต่อดีต และยังทรงจัดการให้สภาคริสตจักรออกแถลงการณ์ว่าด้วย “หลักการอันถูกต้องดีพร้อมของสันตะปาปา” (Doctrine of Papal Infallibility) ที่ให้อำนาจสันตะปาปาอย่างกว้างขวางและเป็นทางการ โดยกำหนดว่าทุกอย่างที่สันตะปาปากระทำหรือมีพระวาจาในเรื่องเกี่ยวกับศรัทธาและศีลธรรมให้ถือว่าถูกต้องสูงสุด โดยปราศจากข้อโต้แย้งใดๆ อย่างไรก็ดี แถลงการณ์ดังกล่าวกลับก่อให้เกิดปฏิกิริยาจากคริสตศาสนิกชนทั้งคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ในอิตาลี ฝรั่งเศสและดินแดนเยอรมัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพวกเสรีนิยมและชาตินิยมที่เห็นว่าท่าทีและแนวคิดของสันตะปาปาแสดงถึงโลกทัศน์ที่คับแคบและพยายามจะฟื้นฟูอำนาจของ

¹ Friedl, John. (1981). *the Human Portrait: Introduction to Cultural Anthropology*. p. 116.

ตนเองให้เหนือกว่าอำนาจของรัฐบาล ต่อมาเมื่อสันตะปาปาเลโอที่ 13 ขึ้นสืบทอดตำแหน่งสันตะปาปาก็เริ่มเปลี่ยนท่าทีเป็นการประนีประนอมมากขึ้น คริสต์ศาสนจักรโรมันคาทอลิกจึงยอมยุติการต่อต้านการค้นพบใหม่ๆ ทางวิทยาศาสตร์ที่ไม่ขัดกับหลักการของคริสต์ศาสนา แต่สำหรับทฤษฎีวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตของดาร์วินนั้น สันตะปาปายังทรงต่อต้านต่อไป อย่างไรก็ตามผู้นับถือคริสต์ศาสนานิกายคาทอลิกจำนวนมากก็พยายามหาหนทางเพื่อประนีประนอมความขัดแย้งระหว่างวิทยาศาสตร์กับเทววิทยา จนก่อให้เกิดความเชื่อในหมู่ผู้นับถือนิกายคาทอลิกว่าพระเป็นเจ้าทรงสร้าง จักรวาล แต่ก็ทรงปล่อยให้จักรวาลวิวัฒนาการไปอย่างอิสระเหมือนกับที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบ ส่วนพวกโปรเตสแตนต์ที่แตกแยกกว่า 300 นิกายต่างก็มีคำตอบที่แตกต่างกัน บางพวกที่ยึดถือคัมภีร์ไบเบิลเป็นอำนาจสูงสุดไม่อาจประนีประนอมกับทฤษฎีวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตได้ แต่บางกลุ่มที่เน้นเรื่องสิทธิเสรีภาพของปัจเจกชนและความสามารถของปัจเจกชน ในการแสวงหาศรัทธาและความสัมพันธ์กับพระเป็นเจ้าสามารถหาข้อสรุประหว่างศรัทธากับเหตุผลได้ ในที่สุดแนวคิดสังคมแบบดาร์วิน (Social Darwinism) ทฤษฎีของดาร์วินได้ถูกนำไปใช้อธิบายปรากฏการณ์ในศาสตร์อื่นๆ และสังคมด้วย เช่น จิตวิทยา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์เรียกว่า แนวคิดสังคมแบบดาร์วิน ซึ่งวอลเตอร์ เบเจต (Walther Bagehet) นายธนาคารและนักรัฐศาสตร์ชาวอังกฤษเป็นบุคคลแรกที่คิดคำนี้ขึ้นมาและปรากฏเป็นครั้งแรกในงานเขียนของเขาเรื่อง *Physics and Politics : Thought on the Application of the Principles of Natural Selection and Inheritance to Political Science* (1872) สำหรับเบเจต การดิ้นรนเพื่อการอยู่รอดเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มชนด้วยมิใช่แต่ปัจเจกชนเท่านั้น ประชากรที่ดิ้นรนและได้รับชัยชนะย่อมดีกว่าประชากรที่พ่ายแพ้และถูกทำให้สูญหายไป โดยนัยนี้ชาติที่เข้มแข็งเท่านั้นถึงจะอยู่รอดได้

แนวคิดสังคมแบบดาร์วินได้รับการตอบรับอย่างดีในวงการธุรกิจอุตสาหกรรมที่กำลังขยายตัวไปทั่วยุโรปในขณะนั้น โดยเฉพาะกลุ่มนายทุนที่ผูกขาดการลงทุน ซึ่งถือว่าการดำเนินธุรกิจที่เต็มไปด้วยเล่ห์เหลี่ยมและการเอาเปรียบนั้นเป็นความชอบธรรม เพราะพวกเขากำลังต่อสู้เพื่อความอยู่รอด และคนที่แข็งแรงที่สุดและเหมาะสมที่สุดเท่านั้นที่จะอยู่รอดได้ ดังนั้นความแตกต่างระหว่างคนมีกับคนจนหรือปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคมจึงเป็นผลมาจากพลังความสามารถที่ต่างกันระหว่างชนชั้นดังกล่าว ซึ่งเป็นผลมาจากการเลือกสรรของธรรมชาติด้วย ส่วนผู้ที่นิยมในลัทธิจักรวรรดินิยมแนวคิดสังคมแบบดาร์วินได้ถูกนำมาสรุปเรื่องความเห็นอกเห็นใจของคนขาวต่อคนผิวดำและผิวเหลือง ทำให้คนขาวมีสิทธิอันชอบธรรมและมีหน้าที่ปกครองพวกที่ด้อยกว่าตน แนวคิดนี้แพร่หลายมากในอังกฤษ รวมทั้งในจักรวรรดิเยอรมัน และยังมีอิทธิพลต่อบรรดาผู้นำในประเทศต่างๆ อีกด้วย มีการอ้าง “ภาระหน้าที่ของคนขาว” (The White Man's Burden) ในการนำอารยธรรมที่สูงกว่าไปเผยแพร่ในดินแดนด้อยอารยธรรม โดยไม่ต้องสนใจประชาชนที่ถูกคุกคามเพราะเป็นการนำอารยธรรมอันสูงส่งไปมอบให้ นอกจากนี้หลักการของดาร์วินเรื่องการอยู่รอดของผู้ที่เหมาะสมที่สุดก็มีส่วนกระตุ้นให้มหาอำนาจยุโรปแข่งขันกันเองเพื่อขยายอิทธิพลและอำนาจของตนมากยิ่งขึ้น จนเกิดการแย่งชิงดินแดนในทวีปต่างๆ และก่อให้เกิดความขัดแย้งกันจนกลายเป็นสาเหตุหนึ่งของสงครามโลก เรื่องความเห็นอกเห็นใจของเผ่าพันธุ์ที่เกิดจาก “การเลือกสรรของ

ธรรมชาติ” ของดาร์วินยังกลายเป็นการสร้างความชอบธรรมให้แก่คนขาวในการทำสงครามและเข่นฆ่าคนสีผิวอื่นๆ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา

มีผู้นำทฤษฎีของชาลส์ ดาร์วิน ไปประยุกต์ใช้โดยอธิบายถึงปรากฏการณ์ต่างๆ ในสังคมและแนวคิดในการจัดระเบียบสังคมในขณะนั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดของผู้คนและสังคมตะวันตกในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา โดยทฤษฎีวิวัฒนาการแม้จะมีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงกับการศึกษาด้านชีววิทยา (Biology) แต่ก็สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการศึกษาวิทยาศาสตร์ รวมถึงสังคมศาสตร์สาขาอื่นที่ต้องการศึกษาวิวัฒนาการในเชิงประวัติศาสตร์ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจน คือ การศึกษาทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่เกี่ยวกับวัตถุนิยมเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Materialism) แนวคิดนี้มีบทบาทอย่างยิ่งในยุคแสวงหาความรู้แจ้ง (Enlightenment Ara) ที่ต้องการสร้างประวัติศาสตร์สากล ซึ่งต้องอาศัยทฤษฎีวิวัฒนาการมาอธิบาย หรือแม้กระทั่งการศึกษาในมิติของวัฒนธรรม ก็มีความจำเป็นต้องพึ่งพาทฤษฎีวิวัฒนาการด้วยเช่นกัน จนมีคำกล่าวว่า “วัฒนธรรมของมนุษย์ คือ ผลของวิวัฒนาการทางชีววิทยา”¹ ดังนั้น การทำความเข้าใจถึงที่มาของทฤษฎีนี้ย่อมช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นภาพทางวัฒนธรรมอย่างแจ่มชัดมากยิ่งขึ้น

ทฤษฎีของดาร์วินช่วยให้เราสามารถทำความเข้าใจว่าทำไมตัวตนของเราจึงมีหน้าตาเช่นนี้ รวมไปถึงความเชื่อที่ว่าวัฒนธรรมมีจุดเริ่มต้นพร้อมกับมนุษย์ (The Origins of Culture) วัฒนธรรมมีความเจริญงอกงามและเสื่อมถอยได้ดังที่เห็นในปัจจุบัน วัฒนธรรมอยู่รอดสืบไปได้โดยอาศัยกระบวนการในการปรับตัวผ่านการถ่ายทอดอุปนิสัยและวัฒนธรรมจากรุ่นสู่รุ่น หรือที่เรียกว่ากระบวนการสืบทอดเผ่าพันธุ์ (Process of Inheritance) การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นกระบวนการหนึ่งที่เกิดขึ้นไปพร้อมกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมนุษย์ ดังนั้นจึงเกิดการนำเสนอเกี่ยวกับแนวคิดพื้นฐานที่ใช้ในการศึกษาศิลปวัฒนธรรมนั้นคือ **“ทฤษฎีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรม” (Cultural Evolution Theory)** แม้ว่าจะมีความเชื่อว่ายุครุ่งเรืองของทฤษฎีวิวัฒนาการอยู่ในช่วงทศวรรษที่ 1860 - 1890 หลังการตีพิมพ์หนังสือ เรื่อง Origin of Species ของดาร์วินในปี ค.ศ.1859 อย่างไรก็ตาม ในทฤษฎีวิวัฒนาการวัฒนธรรมกลับมิได้นำแนวคิดเชิงชีววิทยาของดาร์วินมาใช้ แต่นักทฤษฎีสายวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมกลับให้น้ำหนักไปสนใจการทำงานภาคสนามในเชิงโบราณคดี และประวัติศาสตร์สากลที่แตกแขนงมาจากความคิดแบบดาร์วิน โดยทฤษฎีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมนี้ ถูกนำมาใช้ในการอธิบายเกี่ยวกับความต่อเนื่องของประวัติศาสตร์ ทั้งนี้นักประวัติศาสตร์ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 มักให้ความสนใจกับประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของตะวันตก (Modern Historical of Western) ส่วนนักคิดวิวัฒนาการในคริสต์ศตวรรษที่ 19 สนใจประวัติศาสตร์ของคนที่อยู่นอกยุโรปหรือเป็นผู้ที่อาศัยในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ไม่มีตัวหนังสือ ความแตกต่างดังกล่าวนี้เกิดจากการศึกษาภาคสนามเกี่ยวกับคนพื้นเมือง และการค้นพบหลักฐานโบราณคดีที่แสดงว่ามีมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อนำความรู้ทางมานุษยวิทยาและโบราณคดีมารวมกัน ทำให้นักมานุษยวิทยาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้สร้างทฤษฎีวิวัฒนาการทาง

¹ Friedl, John. (1981). *The Human Portrait : Introduction to Cultural Anthropology*. p. 114.

วัฒนธรรม ตามที่พบเห็นจากหลักฐานก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งเหมือนกับอุปกรณ์ที่ชนพื้นเมืองในปัจจุบันใช้อยู่ ทฤษฎีนี้ทำให้การศึกษาทางมานุษยวิทยาที่อาศัยหลักฐานโบราณคดีกลายเป็นวิธีศึกษาเชิงเปรียบเทียบ ล่วงสู่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 นักมานุษยวิทยาหลายคนได้วิจารณ์วิธีการศึกษาเชิงเปรียบเทียบว่าเป็นการศึกษาแบบเดาส้ม และทำให้ทฤษฎีวิวัฒนาการค่อยเสื่อมลงในแวดวงมานุษยวิทยา กระทั่งในช่วงปลายทศวรรษ 1940 นักมานุษยวิทยากลุ่มหนึ่งก็รื้อฟื้นทฤษฎีวิวัฒนาการขึ้นใหม่ หนึ่งในนักทฤษฎีคนสำคัญในสายทฤษฎีวิวัฒนาการวัฒนธรรม คือ เอ็ดเวิร์ด บี. ไทเลอร์ (1832 - 1917) นักคิดชาวอังกฤษ และได้รับการยกย่องให้เป็นบิดาแห่งมานุษยวิทยา โดยเขาใช้เวลาหลายปีไปกับการเดินทางท่องเที่ยวไปในดินแดนอเมริกา คิวบา และเม็กซิโก เพื่อการศึกษาชุดค้นทางโบราณคดี และในปี ค.ศ. 1861 เขาได้ตีพิมพ์หนังสือเล่มแรกของเขา ในชื่อ *Anahuac* ซึ่งกลั่นมาจากประสบการณ์ในขณะที่ใช้ชีวิตในเม็กซิโก และในอีกสี่ปีต่อมาเขามีผลงานเรื่อง *Researches in the Early History of Mankind* อันมีกลั่นอายุของการศึกษาเชิงวิวัฒนาการอย่างชัดเจน ในหนังสือดังกล่าวไทเลอร์ ชี้ให้เห็นว่าในยุคดั้งเดิม (Primitive) นั้นมนุษย์จัดอยู่ในประเภทคนป่าเถื่อน (Savage) และเมื่อเวลาผ่านไปมนุษย์จะมีวิวัฒนาการผ่านกระบวนการทางสังคมจนกลายเป็นสังคมรุ่งเรือง (Civilized Societies) หลังจากนั้น ไทเลอร์ ได้เขียนหนังสือเรื่อง *Primitive Culture* ในค.ศ. 1871 เพื่อตอบคำถามถึงวิวัฒนาการของมนุษย์จากสังคมป่าเถื่อนมาเป็นสังคมรุ่งเรืองมีขั้นตอนอย่างไร และให้คำนิยามของวัฒนธรรมว่าหมายถึง ความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ ประเพณี ศีลธรรม พฤติกรรมและความสามารถต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ในการดำรงอยู่เป็นสมาชิกในสังคม เป็นที่ทราบกันดีว่าความสนใจของไทเลอร์เป็นเรื่องวิวัฒนาการของสถาบันและความเชื่อทางศาสนาและเวทมนต์ โดยเขาได้โต้แย้งความเชื่ออันงมงายในพระเจ้า โดยอธิบายวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมด้วยระบบเหตุผล

นักวิทยาศาสตร์ทางสังคมในศตวรรษที่ 19 ที่ได้นำแนวคิดของดาร์วินมาใช้ในการศึกษาวิวัฒนาการทางวัฒนธรรม ที่สำคัญอีกคนหนึ่ง คือ ลิวอิส เฮนรี มอร์แกน (Lewis Henry Morgan: 1818 - 1881) นักมานุษยวิทยาอเมริกัน ซึ่งใช้เวลายาวนานในการศึกษาชนเผ่าอินเดียนแดงในอเมริกา โดยนำเอาหลักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติของดาร์วินมาปรับใช้อธิบายวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมของสังคมอินเดียนเผ่า Iroquois ซึ่งจากการศึกษาของเขาได้พบว่า การแต่งงานเป็นกลุ่ม (Group Marriage) ของชนเผ่า Iroquois นั้นเป็นเรื่องของความอยู่รอด ทั้งนี้หมายความว่าสังคมมนุษย์ปัจจุบันรวมทั้งสังคม Iroquois ได้ผ่านภาวะการแต่งงานเป็นกลุ่มมาแล้ว¹

มอร์แกน ทุ่มเหตความสนใจไปสู่ระบบเครือญาติและระบบการจัดระเบียบสังคมของอินเดียนแดง เผ่า Iroquois ซึ่งทำให้เขาเขียนหนังสือเล่มแรก เรื่อง *League of the Ho-de-no-sau-nee* ในปี ค.ศ. 1851 หลังจากนั้นมอร์แกนได้ขยายการศึกษาโดยการเดินทางไปทั่วอเมริกาและแคนาดา ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเหล่านี้กลายเป็นหนังสือ เรื่อง *System of Consanguinity and Affinity of the Human Family* ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1871 และ *Ancient Society* ซึ่งตีพิมพ์ในปี ค.ศ.

¹ Friedl, John. (1981). *The Human Portrait : Introduction to Cultural Anthropology*. p. 45.

1877 ตามลำดับ ในหนังสือเรื่อง Ancient Society Morgan ได้ใช้ทฤษฎีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรม โดยอธิบายลำดับพัฒนาการทางสังคมมนุษย์ (Progress of Human Society) ตั้งแต่ระดับคนป่า (Savagery) ระดับสังคมเพาะปลูก (Barbarism) และสังคมอารยะ (Civilization) หรือพัฒนาการทางสังคม 3 ชั้น คือ ชั้นแรกคือสังคมเก็บของป่าล่าสัตว์ ชั้นที่สอง สังคมเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ และชั้นที่สาม สังคมแบบรัฐ ในแต่ละลำดับขั้นจะถูกแบ่งเป็นชั้น 3 ชั้น คือ ชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นสูง ในส่วนของระบบเครือญาติ มอร์แกนเชื่อว่าระบบเครือญาติมีสองระบบ คือ ระบบจัดกลุ่ม และระบบชี้เฉพาะ โดยเครือญาติแบบจัดกลุ่มจะเกิดขึ้นในสังคมของชนเผ่าหรือสังคมเกษตรกรรม ต่อมาระบบเครือญาติจะค่อยๆ พัฒนาเป็นแบบชี้เฉพาะซึ่งจะเกิดขึ้นในสังคมที่มีความเจริญความคิดที่สำคัญของมอร์แกน คือ การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ไปสู่ยุคอารยะ โดยที่มอร์แกน ใช้วิธีการแยกแยะจากระบบการเขียน การเกิดขึ้นของเมือง สถาปัตยกรรม และการมีรัฐ มอร์แกน อธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นเนื่องจากความต้องการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ซึ่งต้องใช้ที่ดินมากขึ้น การเกิดขึ้นของทรัพย์สินส่วนตัวทำให้คนบางคนมีสิทธิพิเศษ มีการสืบทอดมรดกทางฝ่ายชาย การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลให้เกิดระบบชนชั้นตามมา และชนชั้นสูงจะมีสิทธิเข้าถึงทรัพยากรได้มากกว่า เขาเชื่อว่าวัฒนธรรมชนเผ่าในปัจจุบันเป็นร่องรอยของสังคมในสมัยก่อนประวัติศาสตร์

นอกเหนือจาก 2 ท่านนี้ยังมีนักสังคมวิทยาที่สร้างทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยใช้แนวความคิดวิวัฒนาการ มีดังนี้

อ็อกุสต์ กอมต์ (Auguste Comte) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส เกิดวันที่ 19 มกราคม 1798 ที่เมืองมอนเปอลีเยอร์ (Montpellier) ประเทศฝรั่งเศส ในขณะนั้นเป็นช่วงที่ประเทศฝรั่งเศสเกิดความยุ่งเหยิงทางการเมือง และต่อมาก็เกิดการปฏิวัติในฝรั่งเศสในช่วงระหว่างปี 1781-1799 นักสังคมวิทยาส่วนใหญ่ยอมรับกันว่ากอมต์คือคนแรกที่เป็นผู้ก่อตั้งวิชาสังคมวิทยา เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดคำว่า “Sociology” กอมต์ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ในการศึกษาสังคม และได้สร้างทฤษฎีพัฒนาการด้านความรู้ของมนุษย์ไว้เป็นลำดับดังนี้

- 1) ขั้นเทววิทยาหรือขั้นศาสนา (Logical or Fictitious stage)
- 2) ขั้นอภิปรัชญา (Metaphysical or Abstract stage)
- 3) ขั้นวิทยาศาสตร์ (Scientific or Positive stage)

กอมต์ได้เสนอให้นำวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific approach) มาประยุกต์ใช้ในการศึกษาสังคม ซึ่งวิธีการทางวิทยาศาสตร์นี้ได้มีการพัฒนาขึ้นมาใช้กันอยู่แล้วในสาขาวิชาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ การศึกษาดังกล่าวจะทำให้ได้ความรู้ทางสังคมที่เป็นวัตถุวิสัย (Objective) ซึ่งจะทำให้ได้รับความรู้ทางสังคมที่ปราศจากอิทธิพลของเหตุผลตามธรรมชาติ (Metaphysical) ความคิดเห็น (Ideological) ศาสนา (Religious) หรือค่านิยมของสังคม (Moral values) และวิธีการแนวใหม่นี้เป็นแนวคิดทางสังคมที่จะพัฒนาไปสู่การปฏิรูปสังคม (Social reform) กอมต์เรียกวิธีการศึกษาสังคมแบบนี้ว่า “ปรัชญาปฏิฐานนิยม” (Positive philosophy) กอมต์มีความสงสัยว่าส่วนต่างๆ ของสังคมนั้นประกอบไปด้วยอะไร อะไรคือสิ่งที่ทำหน้าที่ให้องค์ประกอบต่างๆ ทางสังคมมารวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และอะไรคือปัจจัยที่ทำให้สังคมมีความสับสนอลหม่าน (Anarchy)

หรือไร้ระเบียบ (Chaos) ทำให้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละสังคมจึงมีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันออกไป ทำให้จึงไม่มีลักษณะที่ต่อเนื่องและเป็นไปในทิศทางเดียวกัน ดังนั้นกองต์จึงเสนอการศึกษาสังคมเป็น 2 แบบ คือ สังคมสถิตย์ (Social statics) และสังคมพลวัต (Social dynamics) ซึ่งการศึกษาสังคมแบบสถิตย์ก็คือการศึกษาส่วนต่าง ๆ ของสังคมที่ได้มีการจัดระเบียบ (Social order) ไว้แล้วหรือส่วนของสังคมที่มีเสถียรภาพ (Social stability) ที่มารวมกันเป็นสังคม ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ แทบจะสังเกตเห็นไม่ได้ แต่สามารถทำนายล่วงหน้าได้ ส่วนการศึกษาสังคมแบบพลวัตก็คือการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดจากการพัฒนารูปแบบของสถาบันต่าง ๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว ยากที่จะมองเห็นล่วงหน้าได้ แต่อย่างไรก็ตามกองต์ไม่เคยนำเอาวิธีการทางวิทยาศาสตร์ไปใช้ในการศึกษาสังคมเลย เพราะว่าได้แต่ทำการพัฒนาแนวความคิดนี้เท่านั้น และนอกจากนี้ยังได้ทำการรวบรวมและบัญญัติคำทางสังคมวิทยาเป็นส่วนใหญ่ แต่กองต์ก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ให้กำเนิดสังคมวิทยา

เฮร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) เป็นสังคมวิทยารุ่นเดียวกับกองต์ บางครั้งก็มีคนยกย่องให้สเปนเซอร์เป็นผู้ก่อตั้งวิชาสังคมวิทยาคนที่ 2 ในที่นี้อาจกล่าวได้ว่ากองต์ คือปูแห่งวิชาสังคมวิทยา และสเปนเซอร์ ก็คือบิดาแห่งสังคมวิทยา แนวความคิดสเปนเซอร์มี แนวความคิดเหมือนกับกองต์ ในการวิเคราะห์สังคมแบบสถิตย์ และสังคมพลวัต แต่สเปนเซอร์ใช้วิธีในการศึกษาสังคมที่แตกต่างออกไปจากกองต์ โดยสเปนเซอร์ใช้วิธีการนำเอาสังคมมาเปรียบกับอินทรีย์หรือร่างกาย (Organic analogy) ดังนี้

1) สังคมเหมือนกับอินทรีย์หรือร่างกาย ซึ่งประกอบด้วยส่วนต่างๆ เช่น กระเพาะ หัวใจ ส่วนสังคมก็จะประกอบไปด้วยสถาบันต่างๆ เช่น ครอบครัว ศาสนา การศึกษา รัฐบาล และเศรษฐกิจ ซึ่งส่วนต่างๆ เหล่านี้จะมีความสัมพันธ์และพึ่งพิงอาศัยซึ่งกันและกัน

2) สังคมมีวิวัฒนาการและ เปลี่ยนแปลงเป็นไปตามกฎของนักชีววิทยา ชาร์ลส์ ดาร์วิน ที่ว่า สัตว์ที่เหมาะสมที่สุดเท่านั้นจึงจะอยู่รอด (Survival of the fittest) ดังนั้นสังคมจึงต้องมีการปรับโครงสร้างให้สู่สภาวะดุลยภาพเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมเพื่อดำรงความอยู่รอดของสังคม

3) การวิวัฒนาการของสังคมเหมือนกับอินทรีย์คือ วิวัฒนาการจากโครงสร้างที่ไม่ซับซ้อนไปสู่โครงสร้างที่ซับซ้อนขึ้น

4) ในขบวนการวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงย่อมจะนำไปสู่ความเจริญที่ดีขึ้น (เหมือนกับ กองต์) แต่อย่างไรก็ตามความเจริญที่เกิดจากการวิวัฒนาการดังกล่าวอาจถูกทำลายลงด้วย กฎธรรมชาติ (Natural laws) ที่เกิดจากกระบวนการแข่งขัน (Competition)

5) รัฐบาลจะต้องให้เสรีภาพแก่ประชาชนในกิจกรรมทั้งปวง หากรัฐเข้าไปแทรกแซงกิจการของประชาชนจะทำให้การความไม่สมบูรณ์ในการแข่งขัน กันตามธรรมชาติ (Survival of the unfittest) และจะมีผลทำให้สังคมมีความเจริญลดลง สเปนเซอร์เสนอว่า วิวัฒนาการของสังคมมนุษย์เป็นแบบสายเดียว (Unilinear) ที่ทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลมีจุดกำเนิดมาจากแหล่งเดียวกันด้วย และมารวมตัวกันด้วยกระบวนการสังเคราะห์ (Synthesis) ทำให้เกิดพัฒนาการที่ก้าวหน้าขึ้นและซับซ้อนมากขึ้น การพัฒนาของสังคมจะมีวิวัฒนาการเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ กล่าวคือ มนุษย์ที่มี

ความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสภาวะแวดล้อมใหม่ ๆ ได้เป็นอย่างดีจะมีชีวิตอยู่รอดตลอดไป และนำไปสู่การพัฒนาที่ดีขึ้นต่อไป

เฟอร์ดินานด์ ทอยน์บี (Ferdinand Tonnies) เสนอว่าสังคมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบ Gemeinschaft ไปสู่สังคมแบบ Gesellschaft

โรเบิร์ต เรดฟีลด์ (Robert Redfield) เสนอว่าการเปลี่ยนแปลงของสังคมจะเริ่มจากสภาพของสังคมชาวบ้าน (Folk) เปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมแบบเมือง (Urban) ต่อมาแนวความคิดในการสร้างทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมแบบสายเดียว (Unilinear) ที่เสนอว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต้องเปลี่ยนผ่านแต่ละขั้นที่กำหนดไว้ ได้รับการโต้แย้งว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมน่าจะมีวิวัฒนาการแบบหลายสาย (Multilinear) เพราะแต่ละสังคมมีจุดกำเนิดที่แตกต่างกัน มีรูปแบบของสังคมที่ต่างกัน หรือแม้ว่าสังคมที่มีรูปแบบที่เหมือนกันแต่อาจจะมีสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงที่ต่างกันไปก็ได้

2. ทฤษฎีความทันสมัย (Modernization Theory)

นับตั้งแต่มีการสร้างวาทกรรมที่เรียกว่า “การพัฒนา” (Development) โดยกรอบการพัฒนาที่มหาอำนาจตะวันตกกำหนดขึ้นมาเป็น “วาทกรรม” (Discourse) คือ ความรู้ชุดหนึ่งที่กำหนดความหมายและลักษณะของการพัฒนาและด้อยพัฒนา ซึ่งมีผลอย่างมากต่อความเป็นไปของทิศทางการพัฒนาในประเทศโลกที่สาม เพราะสถาบันการพัฒนาดังกล่าว จะใช้กรอบความคิดที่ถูกกำหนดขึ้นมานี้เป็นฐานในการช่วยเหลือการพัฒนาในประเทศโลกที่สามให้เป็นทุนนิยมซึ่งทฤษฎีการสร้างสังคมทันสมัย (Modernization Theory) เป็นทฤษฎีที่สร้างขึ้นเพื่อมุ่งจะอธิบายการสร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมประเทศกำลังพัฒนามากที่สุด และได้กลายเป็นทฤษฎีกระแสหลักของการพัฒนาสังคมโลกซึ่งเป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่าแนวคิดกระแสหลักที่เน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ หรือทฤษฎีการพัฒนาเศรษฐกิจจากประเทศตะวันตกที่ต้องการใช้ตัวแบบของการพัฒนาของประเทศตะวันตกเป็นแม่แบบในการพัฒนาประเทศที่ด้อยพัฒนาต่างๆ ซึ่งมีนักวิชาการหลายท่านให้ความหมายว่าเป็น “Westernization” ถ้าหากจะกล่าวโดยสรุปแล้ว ทฤษฎีนี้เสนอว่า การพัฒนา คือ การแก้ไขปัญหาความล้าหลังทางเศรษฐกิจ ซึ่งสามารถกระทำได้โดยการใช้ทรัพยากรของประเทศให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เป้าหมายหลักของการพัฒนา คือ การเพิ่มรายได้ประชาชาติ การยกระดับกิจกรรมการผลิต การลงทุน การออมทรัพย์ จะช่วยให้เศรษฐกิจขยายตัวได้อย่างรวดเร็ว ทฤษฎีกระแสหลักไม่ให้ความสนใจโดยตรงแก่เรื่องความยากจน เพราะทฤษฎีนี้เชื่อว่าความเจริญทางเศรษฐกิจและการเพิ่มประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจจะสามารถช่วยลดปัญหาความยากจนได้

แนวคิดทฤษฎีภาวะทันสมัยเป็นแนวคิดที่ตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่า ความเจริญหรือการพัฒนาสามารถที่จะแผ่ขยายจากสังคม หรือประเทศที่เจริญกว่าไปยังสังคมหรือประเทศที่ล้าหลัง โดยประเทศที่เจริญกว่าเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือด้านต่าง ๆ ที่เห็นว่าจำเป็น เช่น ความช่วยเหลือทาง

วิชาการ และทางเศรษฐกิจ เป็นต้น เพื่อให้ประเทศที่ล้าหลังสามารถเปลี่ยนแปลงสภาวะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสภาวะทางเศรษฐกิจสังคม การเมือง หรือการบริหารให้มีลักษณะเหมือนกับประเทศที่เจริญแล้วเคยใช้มา สมมติฐานของภาวะทันสมัยนี้¹ ได้รับการพิสูจน์ว่าเป็นจริงเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะการช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาในการช่วยเหลือฟื้นฟูยุโรปตะวันตก และญี่ปุ่นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่สมมติฐานเดียวกันนี้เมื่อนำมาใช้กับประเทศกำลังพัฒนาก็ปรากฏว่าไม่จริงเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากประเทศกำลังพัฒนาที่ได้รับการช่วยเหลือจากประเทศอุตสาหกรรมตะวันตกไม่สามารถสร้างความเจริญและพัฒนาประเทศด้วยตนเองได้¹ นอกจากนั้นแนวคิดทฤษฎีนี้มีความเชื่อว่าสังคมเป็นระบบและมีความสมดุล แต่ในความเป็นจริงก็ยังไม่มีการพัฒนาหรือความเจริญอย่างเต็มที่ ซึ่งตามหลักคิดของทฤษฎีนี้เชื่อว่าถ้าต้องการให้สังคมมีความเจริญก็มีความจำเป็นต้องนำสิ่งที่เจริญแล้วเขาสุ่ประเทศที่กำลังพัฒนา โดยการโยกย้ายถ่ายเทสิ่งที่ทันสมัยก้าวเข้าสู่ประเทศกำลังพัฒนานั้น และประเทศเหล่านั้นก็จะมีขบวนการปรับเปลี่ยนหรือโยกย้าย และผสมผสานกลมกลืนปรับสภาพหรือสภาวะสังคมให้มีรูปแบบตามสิ่งที่นำเข้าเหมือนเส้นตรง เพื่อให้ขบวนการปรับเปลี่ยนโยกย้าย และผสมผสานสังคมล้าสมัยให้เปลี่ยนเป็นสังคมทันสมัยตามสิ่งที่นำเข้า โดยเน้นที่การสร้างสถาบันต่างๆ เพื่อเป็นแหล่งสร้างความทันสมัย ตามแนวคิดและกลไกการพัฒนา ถึงอย่างไรก็ตาม นักวิชาการส่วนหนึ่ง ไม่เห็นด้วยกับการเลียนแบบประเทศที่เจริญแล้ว และไม่เห็นด้วยกับการรับความช่วยเหลือจากต่างประเทศที่มีผลเสีย และข้อจำกัดหลายอย่าง เช่น ต้องรับเอาแบบแผนของสถาบัน และการดำรงชีวิตของประเทศที่ให้ความช่วยเหลือมาเปลี่ยนแปลงสถาบัน และการดำรงชีวิตของประเทศที่กำลังพัฒนา ซึ่งแตกต่างกับประเทศที่พัฒนาแล้ว การเปลี่ยนแปลงจึงไม่สำเร็จและเป็นการเปลี่ยนแปลงแต่รูปแบบภายนอกอย่างผิวเผิน ความช่วยเหลือที่ให้มากก็มีเงื่อนไขที่เอารัดเอาเปรียบมาก เช่น ต้องใช้เงินกู้ยืมของประเทศผู้ให้กู้ ด้วยราคาที่สูงกว่าซื้อจากที่อื่นๆ และต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญจากผู้ให้กู้ เป็นต้น

ทฤษฎีความทันสมัยนับว่าเป็นแนวคิดกระแสหลักโดยมีอิทธิพลมาจากโลกตะวันตกที่ต้องการจะพัฒนาประเทศที่กำลังพัฒนาต่างๆ ให้มีความทันสมัย โดยยึดตัวแบบของประเทศตะวันตกเป็นแม่แบบ ซึ่งถ้าหากจะกล่าวไปแล้วความสำเร็จของการพัฒนาตามแนวกระแสหลักนี้มิได้จะสำเร็จได้ตามเป้าหมายทุกประการ แต่ถึงอย่างไรก็ตามความสำเร็จก็ยังคงมีอยู่พอสมควร แต่สิ่งที่ควรคำนึงถึงต่อไปก็คือ ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นหลังจากดำเนินการพัฒนาไปแล้ว ว่าอะไรคือปัญหาที่สำคัญ และปัญหาเหล่านั้นมีทางแก้ไขอย่างไร เพื่อที่ปรับกระบวนการในการพัฒนาไป แนวทางที่จะเกื้อกูลต่อการสร้างสภาวะหลุดพ้นจากความด้อยพัฒนาได้ในที่สุด

ทฤษฎีทันสมัยได้แบ่งโลกออกเป็น 2 ส่วนคือ ส่วนดั้งเดิม (Traditional) กับส่วนที่ทันสมัย (Modern) มีการเปลี่ยนแปลงจากยุคไปสู่ยุคหนึ่งโดยผ่านกระบวนการของความทันสมัย การที่ความแตกต่างมีมากขึ้นประกอบกับการบูรณาการของสังคมเก่ากับสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ทำให้ต้องมีการศึกษาเรื่องนี้ เกิดสำนักคิดว่าด้วยเรื่องความทันสมัยขึ้นมา โดยนักสังคมวิทยายุคแรกๆ คือ

¹ ทฤษฎีความทันสมัย 1. (2558). (ออนไลน์)

เอมิล เดิร์คไคม์ (E.Durkhiem) และ แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ซึ่งทั้งสองท่านก็ได้รับอิทธิพลจากชาร์ล ดาร์วิน (Charles Darwin) ในเรื่องการวิวัฒนาการของสังคม เดิร์คไคม์ สนใจการเปลี่ยนแปลงสังคมมนุษย์ เขาได้เสนอว่ารูปแบบหลักของสังคมมี 2 รูปแบบ คือ สังคมแบบดั้งเดิมและสังคมสมัยใหม่ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงสู่สังคมแบบสมัยใหม่นี้ เดิร์คไคม์มองว่าเป็น “ความสัมพันธ์แบบอินทรีย์” (organic solidarity) ซึ่งอยู่ในกรอบแนวคิดวิวัฒนาการของชาร์ล ดาร์วิน นั่นเอง ถ้าหากเราจะกล่าวโดยสรุปทฤษฎีความทันสมัยได้ส่งผลต่อกระบวนการพัฒนาที่สำคัญคือ ทฤษฎีความทันสมัย ได้ให้ความสำคัญกับบทบาทของระบบคุณค่า ปทัสถาน ความเชื่อ การกำหนดรูปแบบของสังคม การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมด้วย ประวัติศาสตร์ของการกลายเป็นอุตสาหกรรมตะวันตกมิได้รับการพิจารณาเพียงแต่คุณลักษณะเฉพาะของประเทศต่างๆ ทั่วโลก อย่างเช่นที่ ไอเซนชตาดท์ (Eisenstadt) กล่าวว่า โดยประวัติศาสตร์แล้ว การพัฒนาไปสู่ความทันสมัยคือกระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่รูปแบบของระบบสังคมเศรษฐกิจและการเมือง ซึ่งได้พัฒนาขึ้นมาในยุโรปตะวันตกและอเมริกาเหนือระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 17-19 สังคมสมัยใหม่เกิดขึ้นมาเมื่อแบบแผนพฤติกรรมในสังคมดั้งเดิมหลักทางให้กับความทันสมัย (คือการเสื่อมของระเบียบแบบแผนของสังคมดั้งเดิม) ในสังคมตะวันตก ความกดดันหรือแรงบีบซึ่งนำไปสู่ความทันสมัยนั้นเกิดขึ้นภายในสังคมตะวันตกเอง แต่ในประเทศกำลังพัฒนาความกดดันหรือแรงบีบคั้นต่อสังคมแบบดั้งเดิมมาจากภายนอก

เมื่อเป็นเช่นที่กล่าวข้างต้นแล้วกระบวนการนำไปสู่ความทันสมัยในปัจจุบันจึงเป็นเรื่องของการ “แพร่กระจาย” การแพร่กระจายนี้อาจเป็นไปได้หลายรูปแบบ หลายกระบวนการ อย่างเช่น การเกิดขึ้นและแพร่หลายของสังคมเมือง ซึ่งมีรากฐานมาจากระบบครอบครัวเดี่ยว การขยายตัวของการศึกษาที่ทำให้คนอ่านออกเขียนได้ การพัฒนาของระบบสื่อสารมวลชนที่ช่วยให้เกิดการกระจายข้อมูลข่าวสารและความคิดต่างๆ ได้กว้างขวาง ฯลฯ แนวคิดทฤษฎีการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ถือได้ว่าเป็นแนวคิดที่ชี้นำการพัฒนาของไทยทั้งการพัฒนาประเทศและการพัฒนาสาขาต่างๆ ที่เริ่มเกิดขึ้นจากชนชั้นนำไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และค่อยๆ ชัดเจนและชี้นำประเทศไทยมาตลอดถึงแม้ว่าแนวคิดดังกล่าวจะมีข้อโต้แย้งต่างๆ แต่ก็ยังถือว่าเป็นแนวคิดกระแสหลักอยู่ ประเด็นที่เป็นข้อโต้แย้งหลัก ๆ ต่อกลุ่มแนวคิดนี้มาจากความเชื่อที่ว่า วิวัฒนาการของสังคมแต่ละสังคมอาจจะเป็นไปได้หลายอย่าง และขั้นตอนการพัฒนาก็อาจไม่จำเป็นต้องผ่านขั้นตอนที่เหมือนกัน กลุ่มที่โต้แย้งแนวคิดการพัฒนาสู่ความทันสมัย (โดยเฉพาะกลุ่มทฤษฎีพึ่งพา) ชี้ว่าที่แท้จริงความทันสมัยในทางเศรษฐกิจ มีความหมายเท่ากับกระบวนการเปลี่ยนไปสู่อุตสาหกรรม ในทางสังคมวัฒนธรรม Modernization มีความหมายเท่ากับ Westernization และที่สำคัญก็คือ ภาวะความทันสมัยอาจจะไม่ใช่สภาวะการพัฒนาที่สังคมพึงปรารถนา หรือมีความทันสมัยแต่ไม่พัฒนา (Modernization without Development) นั่นเอง โดยความทันสมัยในงานวิจัยนี้ได้นำแนวคิด 2 แนวคิดมาวิเคราะห์คือ (1) แนวคิดความทันสมัยทางการเมือง และ (2) รัฐสมัยใหม่ (Modern State)

2.1 แนวคิดความทันสมัยทางการเมือง (Political Modernization) การจะวิเคราะห์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็น “เครื่องมือ” ทางการเมืองในการทำให้ประเทศไทยเข้าสู่สภาวะทันสมัยนั้น ต้องเข้าใจหลักการของการทำให้ทันสมัยทางการเมืองเสียก่อน นักวิชาการหลายท่านได้ให้คำนิยามของคำว่า “การเมืองแบบทันสมัย” (Political Modernization) กับ “การพัฒนาทางการเมือง” (Political Development) ไปด้วยกัน โดยพัฒนาการเมืองคือการเปลี่ยนแปลงการเมืองไปสู่ความทันสมัยจนกระทั่ง ค.ศ.1965 แซมมวล พี. ฮันติงตัน(Samuel P.Huntington)¹ เป็นคนแรกที่พยายามชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างและแยกคำว่า “การสร้างความเป็นทันสมัยทางการเมือง” ออกจากคำว่า “การพัฒนาทางการเมือง” อย่างชัดเจน ความทันสมัยทางการเมืองนั้นเป็นเรื่องซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับคน สังคม และเศรษฐกิจที่กำลังเป็นทันสมัยแต่ก็ไม่จำเป็นเสมอไป เพราะการสร้างความเป็นทันสมัยในทางเศรษฐกิจหรือสังคมอาจไม่เกี่ยวกับการเมืองเลย แต่สำหรับคำว่า “การพัฒนาทางการเมือง” นั้นจะต้องชี้บอกได้ไม่ว่าสังคมนั้นจะเป็นทันสมัยหรือไม่ก็ตาม เช่น นครรัฐเอเธนส์ หรืออาณาจักรโรมันในศตวรรษที่ 2 หรือจีนในศตวรรษที่ 8 ถือว่ามีระบบการเมืองที่อาจนับได้ว่าพัฒนาแล้วทั้งๆ ที่ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคมอยู่ในลักษณะดั้งเดิม หรือปราศจากความทันสมัยก็ตาม²

ฮันติงตัน ได้ให้ความหมายของ “การทำให้ระบบการเมืองทันสมัย” ว่าเป็นกระบวนการที่จะเปลี่ยนระบบการเมืองจากจารีตประเพณีมาเป็นระบบการเมืองที่ทันสมัยที่จะเกิดขึ้นจากหลัก 3 ประการคือ

1) ความมีเหตุผลของอำนาจ (Rationalization of Authority) ทั้งในแง่ของที่มาแห่งอำนาจและการใช้อำนาจ กล่าวคือเป็นการเปลี่ยนหรือแทนที่ลักษณะอำนาจดั้งเดิมที่กระจัดกระจายอยู่ตามส่วนต่างๆ ของสังคมใดสังคมหนึ่งโดยผูกพันอยู่กับผู้นำเผ่าพันธุ์ ผู้นำวงศ์ตระกูล ราชวงศ์ และผู้นำทางศาสนาเป็นอำนาจสูงสุดอยู่เพียงแห่งเดียวและมั่นคงถาวร คือรัฐบาลกลางของสังคมนั้นหมายถึงในรัฐหนึ่งจะต้องมีอำนาจสูงสุดอยู่เฉพาะที่รัฐบาลกลาง และนอกจากนี้การใช้อำนาจจะต้องเป็นไปโดยมีกฎเกณฑ์เหตุผลที่แน่นอน มิใช่เป็นการใช้อำนาจเพราะความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อทางไสยศาสตร์ หรือแบบแผนประเพณีที่เคยปฏิบัติมา³ ความคิดของคนเปลี่ยนไปจากการมองว่ารัฐบาลเป็นผลผลิตของพระเจ้า มาเป็นผลผลิตของคนเราเอง คนเป็นผู้มีอำนาจสูงสุด

¹ ฮันติงตันเป็นผู้เขียนหนังสือที่ชื่อว่า Political orders in changing society ในปี 1968 ซึ่งเป็นงานที่มีอิทธิพลสูงต่อการศึกษารัฐการเมืองเปรียบเทียบ และการศึกษาพัฒนาการเมืองในสาขาวิชาการเมืองเปรียบเทียบ (งานของนักวิชาการไทย อาทิ สุจิต บุญบงการ และ ลิขิต ชีระเวคิน ได้รับอิทธิพลจากงานของฮันติงตันเป็นอย่างมาก) โดยเฉพาะในมิติของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองแบบค่อยเป็นค่อยไป และการส่งเสริมให้สถาบันทางการเมืองที่เรียกว่า พรรคการเมือง นั้นมีความสำคัญในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังกล่าว

² สิทธิพันธุ์ พุทธทศ. (2547). สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710). หน้า 59 - 60.

³ จุมพล หนิมพานิช. (2548). พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย. หน้า 21-22.

ในการตัดสินใจใด ๆ นอกจากนี้รัฐบาลแห่งชาติจะต้องมีอำนาจและมีอธิปไตยเหนืออำนาจในระดับท้องถิ่น¹

2) การจำแนกแยกแยะและทำหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะอย่างของโครงสร้างของระบบการเมือง (Differentiation and Specialization) กล่าวคือในการเปลี่ยนระบบการเมืองให้ทันสมัยจะต้องจัดการเกี่ยวกับโครงสร้างของระบบการเมืองให้มีความสลับซับซ้อน มีการจำแนกแยกแยะหน้าที่อย่างสูง และควรทำงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน รวมทั้งจะต้องมีเจ้าหน้าที่ตัดสินใจได้ดี ทั้งนี้เพื่อจัดการเกี่ยวกับภาระหน้าที่และปัญหาต่างๆ ในสังคมที่เกิดขึ้นอย่างมากมาย และซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพ² นอกจากนี้การเข้าสู่ตำแหน่งใดๆ จะต้องเป็นไปตามหลักเกณฑ์เรื่องความสามารถ หรือระบบคุณธรรม ไม่ใช่เนื่องจากเป็นพวกพ้องหรือสนิทสนมกันเป็นการส่วนตัว³

3) การมีส่วนร่วมทางการเมือง (Political Participation) ของประชาชนและกลุ่มต่างๆ ของสังคมเพิ่มมากขึ้น โดยจะต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติของประชาชนในสังคมดั้งเดิมจารีตประเพณี ซึ่งที่ผ่านมามักถูกปิดกั้นออกจากระบบ หรือไม่เห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมืองให้หันเข้ามาสู่การมีบทบาทในการเมืองรูปใดรูปหนึ่ง โดยทั่วไปการขยายการมีส่วนร่วมทางการเมืองจะทำให้ประชาชนมีความรู้สึกว่าการชีวิตของพวกเขาได้รับอิทธิพลอย่างมากจากรัฐ รวมทั้งเขาเองก็มีอิทธิพลต่อการดำเนินงานของรัฐ⁴ เช่นกัน

การที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นนั้นอาจเป็นผลให้รัฐบาลจำต้องเข้าควบคุมประชาชนมากขึ้น หรืออาจจะทำให้ประชาชนเข้าควบคุมรัฐบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพขึ้นก็ได้ ในสังคมที่ทันสมัยนั้นราษฎรจะเข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยตรงเป็นส่วนใหญ่⁵ การทำให้ทันสมัยทางการเมืองมีจุดเน้นที่รูปแบบของระบบการเมืองทันสมัย มีความเกี่ยวข้องพันกับการเกิดขึ้นของกลุ่มทางสังคมใหม่ ซึ่งมีความสำนึกทางการเมือง และกลุ่มเหล่านี้ได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่ระบบการเมือง ซึ่งอาจทำให้เกิดการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ส่วนการพัฒนาการเมือง (Political Development) นั้นหมายถึงการที่จะสร้างสถาบันทางการเมืองที่มีลักษณะยืดหยุ่น (adaptability) ซับซ้อน (complexity) และเป็นอิสระพอสมควร (autonomy) และมีความเป็นกลุ่มเป็นก้อนมากพอที่จะสามารถควบคุมการขยายตัวของการมีส่วนร่วมทางการเมืองได้ ตลอดจนสามารถที่จะส่งเสริมให้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมและเศรษฐกิจถ้าจะกล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือ ความ

¹ สิทธิพันธุ์ พุทธทศ. (2547). สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710). หน้า 57.

² จุมพล หนิมพานิช. (2548). พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย. หน้า 22.

³ สิทธิพันธุ์ พุทธทศ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 57.

⁴ จุมพล หนิมพานิช. (2548). เล่มเดิม. หน้า 22.

⁵ สิทธิพันธุ์ พุทธทศ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 57.

ทันสมัยทางการเมืองคือ การตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมือง ส่วนการพัฒนาการเมือง คือการสร้างสถาบันเพื่อจัดระเบียบการมีส่วนร่วมทางการเมืองดังกล่าว

ความทันสมัยถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์สากลที่สังคมทั่วโลกพยายามที่จะยึดเป็นเป้าหมายของการพัฒนา ประเทศไทยเองก็เช่นเดียวกัน เมื่อความทันสมัยในโลกตะวันตก และภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้แพร่เข้ามายังราชอาณาจักรไทย ในการรับรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศ พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนพระราชดำริบางประการ และทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย เพื่อให้ระบบการเมืองมีเสถียรภาพ มีประสิทธิภาพในการสนองตอบต่อความต้องการใหม่ๆ ของสังคม ทำให้ความพยายามทางการเมืองของพระองค์เป็นการริเริ่มทางการเมืองที่ก้าวพ้นการเมืองแบบเก่า และเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำให้ทันสมัย (Modernization) ซึ่งจะมีผลกระทบในด้านอื่นๆ ตามมา

2.2 รัฐสมัยใหม่ (Modern State) แนวคิดนี้เป็นความคิดในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 14 คนโดยส่วนมากยังยึดติดกับสถานะที่เป็นคนทำงานบนที่ดิน หรือเกณฑ์แรงงานให้แก่พวกขุนนางหรือเจ้าแคว้นแคว้นต่างๆ โดยทำงานบนที่ดินของตนที่มีผลผลิตเพียงพออยู่พอกิน และยังไม่มีความคิดว่าตัวเองเป็นคนของรัฐใด เพราะในช่วงนั้นมีการรบบพุง แ่่งดินแดนกันตลอด ทำให้บางครั้งประชาชนก็ถูกกวาดต้อนไปยังดินแดนอื่น หรือบางครั้งก็มีผู้ปกครองคนใหม่มาปกครองดินแดนนั้นแทน ทำให้ยังไม่มี การให้ความสำคัญแก่ผู้ปกครองของตนมากนัก ต่อมาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14 - 15 เหล่ากษัตริย์ในยุโรปได้พยายามสร้างอำนาจของตนให้มากขึ้น และพยายามที่จะรวมอำนาจในการปกครองดินแดนที่กว้างใหญ่ ซึ่งนี่เป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความเป็นรัฐ แต่อย่างไรก็ตาม ในยุโรปรูปแบบของรัฐก็ยังไม่เกิดขึ้นจนกระทั่งต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในช่วงระยะแรกของการสร้างความเป็นรัฐในยุโรป ประชาชนก็ยังไม่มีความรู้สึกแตกต่างว่าเขาเป็นคนของรัฐใด เพราะบางครั้งดินแดนที่อาศัยก็ถูกยกให้รัฐอื่นด้วยเงื่อนไขของการแต่งงาน การสงคราม หรือการชดใช้หนี้ ทำให้ประชาชนยังเป็นเพียงทรัพย์สินสมบัติที่สามารถโอนย้ายให้แก่ผู้ปกครองคนอื่นได้

การสร้างรัฐสมัยใหม่ในยุโรปอาจจะกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นได้โดย นโปเลียน โบนาปาร์ต (Napoleon Bonaparte) ในช่วง ค.ศ.1800-1815 ในประเทศฝรั่งเศส นโปเลียนได้สร้างความเป็นหนึ่งจากการเกิดความตื่นตัวและความต้องการในช่วงของการปฏิวัติฝรั่งเศส (French Revolution) ด้วยการสร้างระบบราชการและกองทัพที่มีประสิทธิภาพและมีความตื่นตัว ผลของรัฐที่สร้างขึ้นนี้เกือบจะทำให้ยึดครองยุโรปไว้ได้ทั้งหมด และเป็นผลทำให้คนในประเทศรู้สึกว่าเขาไม่ได้สู้เพียงเพื่อตัวพวกเขาทั้งนั้นแต่เพื่อประเทศของพวกเขา (ฝรั่งเศส) ผลหลังจากนี้ทำให้เกิดรัฐสมัยใหม่ทั้งในยุโรปและอเมริกาตอนเหนือในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่ประชาชนส่วนมากในโลกก็ยังอาศัยอยู่ท่ามกลางการจัดแจงโดยคนอื่น เนื่องจากการขยายตัวของการล่าอาณานิคมของยุโรปในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 - 19 ได้แบ่งส่วนอื่นๆ ของโลกออกเป็นอาณานิคมของประเทศต่างๆ

ในศตวรรษที่ 20 อำนาจของยุโรปได้หมดไปเนื่องด้วยผลของสงครามโลกครั้งที่ 2 อาณานิคมต่างๆ ได้แยกตัวเองออกเป็นรัฐอิสระ พวกผู้นำของรัฐเหล่านี้ต่างเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาใน

ยุโรปทั้งสิ้น ได้นำรูปแบบของรัฐในยุโรปมาจัดองค์กรทางการเมืองของประเทศของตน และในที่สุด รัฐสมัยใหม่ได้เป็นรูปแบบสากลขององค์กรทางการเมืองเป็นรูปแบบรัฐชนิดหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากรัฐที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยถือกำเนิดขึ้นเมื่อราวสองร้อยปีที่ผ่านมานี้เอง มีลักษณะเด่นๆ ที่มีความสำคัญได้แก่ การที่ประเทศ หรือรัฐ (State) มีรัฐบาล (Government) ที่มีศูนย์กลางอำนาจที่มีความแน่นอน เช่น มีเมืองหลวงที่แน่นอน และมีระบบราชการสมัยใหม่ที่มีความเป็นปึกแผ่น การมีแนวคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยที่ชัดเจน ปกคลุมทั่วดินแดน เป็นนิจนิรันดร์และดำรงอยู่เหนืออำนาจอื่นๆ ในประเทศ การมีดินแดนจำนวนหนึ่งที่มีความชัดเจนแน่นอน และการมีประชากรของรัฐจำนวนหนึ่งที่มีความเป็นหนึ่งเดียวและมีสำนึกความผูกพันกับรัฐ เป็นต้น

ความเป็นสมัยใหม่ หรือ ความทันสมัย เป็นแนวคิดของชาติตะวันตก “รัฐสมัยใหม่” (Modern State) ตามความเข้าใจของชาติตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสร้างสัญญาใหม่โดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อสร้างความเป็นอารยะ และให้ชาวสยามในขณะนั้นรับรู้ถึงความหมายหรือจุดประสงค์ต่างๆ ที่ทรงต้องการจะสื่อสารถึงราษฎรโดยผ่านทางสัญญาต่างๆ

การสร้างรัฐชาติ หรือที่เรียกว่า “Nation state” คือการสถาปนาระเบียบการเมืองขึ้นมา โดยมีศูนย์กลางอำนาจ อันได้แก่ รัฐบาลกลางปกครองอาณาเขต และประชากรภายใต้กฎหมายและกฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้น โดยมีอำนาจในการเก็บภาษีรวมทั้งการวางนโยบายในการบริหารประเทศ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยอันเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ชาติไทยตามที่ปรากฏในแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการและความเชื่อของคนไทยโดยทั่วไปมาจนกระทั่งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การเมืองการปกครองของไทยอยู่ในรูปแบบของนครรัฐมาโดยตลอด ดังเช่นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ที่แม้จะได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง แต่ก็ต้องยอมรับว่ายังมีแว่นแคว้นอิสระที่เกิดขึ้นมากมายในดินแดนนี้ อาทิเช่น เช่น สุพรรณบุรี ลพบุรี สุโขทัย เชียงใหม่ นครศรีธรรมราช ราชบัลลังก์แห่งกรุงศรีอยุธยานั้นเป็นเพียงสัญลักษณ์แห่งอำนาจซึ่งหากกลุ่มอำนาจใดสามารถที่จะเข้ามาครอบครองได้แล้ว ผู้นั้นก็จะสามารถที่จะเชื่อมกลุ่มอำนาจต่างๆ เหล่านั้นเข้าไว้ด้วยกัน แต่มิได้หมายความว่าสามารถหลอมรวมเอากลุ่มอำนาจเหล่านั้นเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยาได้อย่างใด

ครั้นมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์สภาพการณ์ทางการเมืองการปกครองก็คงยังเป็นเช่นที่กล่าวมา เนื่องจากกำเนิดของกรุงเทพมหานครก็คือการรื้อฟื้นเอากรุงศรีอยุธยาที่อยู่ในความทรงจำของกลุ่มชนชั้นนำที่ร่วมกันสร้างกรุงเทพมหานครขึ้นมาเฉพาะในรูปแบบที่เป็นรูปธรรม สิ่งที่มีอยู่ในกรุงศรีอยุธยาหลายสิ่งหลายอย่างก็ได้ปรากฏอยู่ในกรุงเทพมหานครด้วย ดังเช่น คติการสร้างวัดไว้ในบริเวณพระบรมมหาราชวังซึ่งในกรณีของกรุงศรีอยุธยามีวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในกรุงเทพมหานครก็มีวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น แม้กระทั่งขนบธรรมเนียมประเพณี รูปแบบการปกครองของกรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงต้นนั้นล้วนแล้วแต่ถอดแบบมาจากกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น รวมถึงสภาพการของการปกครองในรูปแบบของนครรัฐสยามซึ่งตามคติการสร้างรัฐชาติตามแบบจารีตนี้ ถูกมองว่าเป็นพวกป่าเถื่อน ไร้ความศิวิไลซ์ในสายตาของมหาอำนาจตะวันตกที่กำลังแผ่ขยายอิทธิพลเข้า

มายังเอเชีย และจากสถานการณ์ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เห็นว่า ราชารัตนสยามจะดำเนินนโยบายแบบเก่าและยึดถือขนบธรรมเนียมมาพัฒนาแบบเก่าอย่างเคร่งครัด ไม่ได้อีกต่อไป ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยภูมิหลังก่อนขึ้นครองราชย์ ของพระองค์ กอปรกับวิสัยทัศน์ รวมทั้งความรู้ถึงสถานการณ์ของโลก บริบทของสังคมไทย จึง ทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็นอย่างยิ่งที่พระองค์ต้องทรงสร้างชาติสมัยใหม่ที่แสดงถึงความเป็นชาติ ที่เจริญด้วยวัฒนธรรมชั้นสูง และวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่ไม่ได้ด้อยไปกว่าวัฒนธรรมของชาวตะวันตก เลย วัฒนธรรมที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นนั้นแฝงไปด้วยนัยทางการเมืองเพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้าง ชาติให้อารยะหาใช้ชาติป่าเถื่อนที่ลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกจะต้องเข้ามาปกครองไม่

การที่จะสร้างชาติให้เป็นรัฐสมัยใหม่นั้นต้องเริ่มต้นด้วยการสร้างรัฐ (state building) ด้วยการสร้างศูนย์อำนาจขึ้นมาก่อน ในกรณีนี้คือราชสำนัก หลังจากการสร้างรัฐก็ต้องสร้างชาติ (nation building) คือ การทำให้คนที่อยู่ในชุมชนการเมืองที่ถูกนำมาอยู่ภายใต้อำนาจรัฐเดียวกันนั้น ผสมผสานกลมกลืนให้มีแนวความคิดรวมเกี่ยวกับการเป็นสมาชิกของหน่วยการเมือง ซึ่งมี ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ที่ไม่แตกต่างกันมากนัก กระบวนการอันนี้คือกระบวนการ ผสมผสานกลมกลืน (assimilation) โดยมีเครื่องมือคือศิลปวัฒนธรรม ในกรณีของรัชกาลที่ 4 คือการ ใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างคนไทยให้กลายเป็นผู้ที่เป็นอารยชน ในรัฐสมัยใหม่ด้วยวัฒนธรรมเพื่อเป็น การเฉลิมชาติที่มีความอารยะ และสร้างจุดร่วมของวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ร่วมกัน เช่น กรณี ของการค้นพบศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงพบเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่ และทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นหลังเสด็จขึ้นครองราชย์ ศิลาจารึก หลักที่ 1 นับว่าเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์เป็นสัญญาทางภาษา (Lexical) เป็นกุศโลบายที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปใช้ในการเปลี่ยนแปลงชนบประเพณีที่มีมาแต่เดิม ไปสู่โลกทัศน์ใหม่ ซึ่งสอดคล้องกับอารยธรรมตะวันตก ศิลาจารึกหลักที่ 1 จึงเป็นวัฒนธรรมทางภาษา ที่ถูกนำมาใช้ทางการเมืองการสร้างภูมิหลังให้เป็นหลักประกันแก่ความเปลี่ยนแปลงที่พระองค์ทรง กระทำเพราะความเปลี่ยนแปลงบางประการ เช่น การที่พระองค์ทรงประดิษฐ์อักษรไทย และ อาจจะมีพระราชประสงค์ที่จะเปลี่ยนระบบวิธีเขียนภาษาไทยให้อยู่ในบรรทัดเดียวกันเพื่อสามารถที่ จะใช้กับเครื่องพิมพ์ได้สะดวกยิ่งขึ้นก็เป็นได้

3. สัญวิทยา (Semiology)

สัญวิทยา เป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับระบบของสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในความคิดของ มนุษย์ อันถือเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวของเรา สัญลักษณ์อาจจะได้แก่ ภาษา รหัส สัญญาณ เครื่องหมาย ฯลฯ หรือหมายถึงสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อให้มีความหมายแทนของจริง ตัวจริง ในตัวบท และในบริบทหนึ่งๆ การนำทฤษฎีสัญวิทยามาใช้ในการศึกษาการสื่อสารของมนุษย์ ถือเป็น การศึกษาในแนวใหม่ และเป็นจุดเน้นที่ต่างไปจากการศึกษาดั้งเดิมที่มุ่งศึกษาการสื่อสารแบบเป็น

กระบวนการที่เกี่ยวข้องอยู่กับสาร ช่องทาง เครื่องส่ง ผู้รับ เสียงรบกวน และการย้อนกลับ ซึ่งถือเป็นพื้นฐานของการสื่อสารโดยสัญวิทยาในงานวิจัยได้วิเคราะห์ใน 3 รูปแบบคือ

3.1 มายาคติ (Mythologies)

3.2 มานุษยวิทยาสัญลักษณ์ (Sign and Symbol in Anthropology study) และการตีความ

3.3 ศาสนาในระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม

สัญวิทยาเป็นทฤษฎีที่นำมาอธิบายการสื่อสารของมนุษย์ว่าการสื่อสารคือจุดกำเนิดของความหมาย ซึ่งการศึกษาแนวนี้จะไม่สนใจความล้มเหลวของการสื่อสาร และไม่เกี่ยวข้องกับประสิทธิผลและความถูกต้อง แต่เป็นแนวทางการศึกษาเชิงสังคมหรือความแตกต่างของวัฒนธรรมระหว่างผู้ให้และผู้รับสาร ตลอดจนความหลากหลายของความหมายภายในระบบภาษา วัฒนธรรม และความความเป็นจริงที่ไม่สามารถแสดงผลเป็นลูกศรหรือเป็นเส้นตรงของกระแสการไหลของข่าวสาร แต่เป็นการศึกษาเชิงโครงสร้าง โดยมุ่งความสนใจไปที่การวิเคราะห์โครงสร้างที่กลุ่มความสัมพันธ์ที่ทำให้สาร หมายถึง บางสิ่งที่มันสร้างเครื่องหมายบนกระดาษ หรือเสียง ไปยังสารที่จะถูกส่งออกไปในการสื่อสารแต่ละครั้ง

นักสัญวิทยาแตกต่างไปจากนักภาษาศาสตร์ตรงที่ไม่ได้สนใจศึกษาสัญลักษณ์ของภาษา (The linguistic signs) แต่สนใจศึกษาสัญลักษณ์แบบอื่นๆ ที่มีใช้สัญลักษณ์ของภาษา (the non – linguistic / semiological signs) แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นสัญลักษณ์ที่มีบทบาท/หน้าที่ในการสื่อสาร/สร้างความหมายในชีวิตประจำวันของคนในสังคมไม่ต่างไปจากภาษา ฉะนั้นหน่วยสื่อความหมายหรือสัญลักษณ์ของสัญวิทยาจึงมีความแตกต่างหลากหลายและมากมายมากไม่ว่าจะเป็นเสื้อผ้า อาหาร เครื่องดื่ม เครื่องเรือน เครื่องประดับ รถยนต์ ภาพยนต์ โทรทัศน์ โฆษณา หนังสือพิมพ์ เอกสารท่องเที่ยว ภาพถ่าย ฯลฯ¹

สาระสำคัญของวิธีการหาความรู้แบบสัญวิทยามีได้อยู่ที่การพยายามจะค้นหาความหมายในสรรพสิ่งอย่างที่ว่าวิธีการหาความรู้แบบศาสตร์การตีความพยายามกระทำแต่กลับอยู่ที่การค้นหาถึงรูปแบบและกระบวนการของการผ่า แบ่ง ตัด ของภาษาที่กระทำต่อสรรพสิ่งจนก่อให้เกิดความหมายขึ้นมามากกว่า กล่าวอีกนัยหนึ่ง สำหรับนักสัญวิทยา “ความหมาย” เป็นเรื่องของความแตกต่าง / ตรงข้าม มิใช่เกิดจากเนื้อหาของสิ่งนั้น คู่ตรงข้ามของสรรพสิ่งต่างก็ร่วมกำหนดความหมายซึ่งกันและกัน เช่น สงครามกับสันติภาพ ผู้ชายกับผู้หญิง ศูนย์กลางกับชายขอบ เมืองกับชนบท หรือคนดีกับคนร้าย เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ความหมายในทฤษฎีของนักสัญวิทยาจึงมีลักษณะเป็นพลวัตไม่หยุดนิ่งตายตัว สัญลักษณ์ของสัญวิทยาได้แก่บรรดาสรรพสิ่งต่างๆ ที่ห่อหุ้มเราอยู่ในสังคม และ

¹ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2555). สัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษา รัฐศาสตร์. หน้า 90.

ความหมายของสัญลักษณ์ก็ขึ้นกับรหัส/กฎเกณฑ์ของสังคมนั้นๆ หรือก็คือระบบวัฒนธรรมนั้นเอง¹

วิธีการหาความรู้แบบสัญวิทยาได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาของ เฟอดีนันด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) ซึ่งเป็นการศึกษาในรูปแบบของภาษาศาสตร์ในแนวทางมานุษยวิทยาเชิงโครงสร้างซึ่ง โรลันด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) ได้นำแนวคิดของ เดอ โซซูร์ มาใช้พัฒนาการศึกษาในแนวทางที่เรียกว่า สัญศาสตร์ หรือสัญวิทยา สิ่งที่โซซูร์ให้ความสำคัญมากที่สุดคือ การแยกภาษาออกจากการใช้ภาษา และวิธีการหาความรู้แบบโครงสร้างนิยมก็เป็นการศึกษาระบบความสัมพันธ์ที่ร้อยรัดเชื่อมโยงสรรพสิ่งให้เป็นอย่างที่เป็น ซึ่งวิธีการศึกษาของโครงสร้างนิยมจะเริ่มโดยการสลายความเป็นองค์ประธานของมนุษย์ สนใจความหมายในระดับจิตไร้สำนึก แบ่งผ่า สิ่งต่างๆ ที่ศึกษาเป็นส่วนย่อยๆ เพื่อนำกลับมาศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยย่อยกับหน่วยใหญ่ โดยให้ความสำคัญกับตัวเชื่อมที่ร้อยรัดเชื่อมโยงสิ่งที่เป็นคู่ตรงข้ามออกจากกัน ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าตัวเชื่อมนั้นก็คือ ตัวโครงสร้างอีกทั้งวิธีการศึกษาของโครงสร้างนิยมนั้นจะมองสิ่งที่ต้องการศึกษาเป็นไปในรูปของสัญลักษณ์ที่ต้องค้นหารหัสที่กำหนดความหมายของโครงสร้างออกมาโดยไม่ได้สนใจในเรื่องความแตกต่างของเวลา และสถานที่ ทั้งนี้ โรลันด์ บาร์ตส์ ได้ใช้รูปแบบของการศึกษาที่พัฒนามาจากแนวคิดของ เดอ โซซูร์ และวิธีการหาความรู้แบบโครงสร้างนิยม โดยที่บาร์ตส์ ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญลักษณ์ (Signifier) ความหมายสัญลักษณ์ (Signified) และสัญลักษณ์ (Sign) ในระบบของสัญวิทยาความหมายจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต้องอาศัยสามสิ่งที่ได้กล่าวไปข้างต้น เพียงแต่ประสบการณ์การรับรู้ของเราจะพบเห็นและเข้าใจจนเป็นความเคยชินไป ส่วนมากเราจึงจะมองเห็นเพียงรูปสัญลักษณ์และความหมายสัญลักษณ์เท่านั้น เช่น การมอบช่อดอกกุหลาบให้แก่คนคนหนึ่ง ช่อดอกกุหลาบคือตัวรูปสัญลักษณ์ ส่วนในความหมายสัญลักษณ์ก็คือความหลงใหล แต่ในส่วนของสัญลักษณ์มักเป็นสิ่งที่ถูกมองข้ามนั่นก็คือ ดอกกุหลาบที่สื่อถึงความหลงใหล จะเห็นได้ว่าการบอกรักของผู้ชายด้วยดอกกุหลาบก็จะหมายความว่าดอกกุหลาบเป็นการแสดงถึงความหลงใหล แต่ในปัจจุบันกลายเป็นสิ่งสากลเสียแล้วว่า การจะบอกรักใครจะต้องมีช่อดอกไม้มอบให้ด้วยโดยเฉพาะเป็นช่อดอกกุหลาบด้วย โดยผู้มอบจะเข้าใจว่าการมอบช่อดอกไม้มอบให้เป็นส่วนหนึ่งของการบอกรักแต่จะไม่ได้คิดถึงว่าดอกกุหลาบจะแทนความรู้สึกหลงใหลเลย ในขั้นการวิเคราะห์บาร์ตส์ ได้พยายามอธิบายเพื่อให้นักสัญวิทยาต้องแยกให้ออกระหว่างดอกกุหลาบในฐานะ “รูปสัญลักษณ์” และดอกกุหลาบในฐานะที่เป็น “ตัวสัญลักษณ์” ซึ่งรูปสัญลักษณ์จะไม่มี ความหมายมาเกี่ยวเป็นเพียงสิ่งนั้นๆ แต่ตัวสัญลักษณ์จะมีความหมายมาเกี่ยวด้วยเสมอ ถ้าเรามองว่าดอกกุหลาบก็คือดอกกุหลาบก็หมายถึงเรามองดูดอกกุหลาบในฐานะเป็น รูปสัญลักษณ์เท่านั้น แต่ถ้าสมมุติว่าเราบอกว่าดอกกุหลาบสีแดงแสดงถึงความหลงใหล ดอกกุหลาบสีม่วงแสดงถึงเพศที่สาม ดอกกุหลาบสีเหลืองแสดงถึงคนป่วย ดอกกุหลาบสีขาวหมายถึงความบริสุทธิ์เมื่อใดแล้วละก็แสดงว่าเรากำลังมองดอกกุหลาบในฐานะเป็นสัญลักษณ์

¹ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2555). สัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษา รัฐศาสตร์. หน้า 90 – 91.

การมองข้ามหรือมองไม่เห็นความหมายในระดับที่วัตถุ สิ่งของต่างๆ มีฐานะเป็นสัญญาณหรือถูกทำให้กลายเป็นสัญญาณ มีบทบาท หน้าที่ ในเชิงสัญญาณ (sign – function) ไป มองเห็นแต่ฐานะการเป็นวัตถุ สิ่งของเพื่อการใช้สอยแคบๆ ของสิ่งเหล่านั้นเท่านั้น (a non – signifying object) ซึ่งบาร์ตส์ จะเรียกกระบวนการในการเปลี่ยนแปลง ลดทอน ปกปิด บิดเบือนฐานะการเป็นสัญญาณของสรรพสิ่งในสังคมให้กลายเป็นเรื่องของ “ธรรมชาติ” เป็นสิ่งปกติธรรมดา หรือเป็นสิ่งที่มีความหมาย หน้าที่ในเชิงประโยชน์ใช้สอยแคบๆ ในสังคมว่า “กระบวนการสร้างมายาคติ” (Mythologies) และเรียกสิ่งที่เป็นผลลัพธ์ ผลผลิตของกระบวนการนี้ว่า “มายาคติ” (myth/alibi/doxa) หรือความคิด/ความเชื่อที่คนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับโดยไม่ตั้งคำถาม และเป็นความคิด/ความเชื่อที่สอดคล้องกับระบบอำนาจที่ดำรงอยู่ในสังคมในขณะนั้น¹

การศึกษาแนวสัญญวิทยาถือว่าตัวกำหนดของการสื่อสารขึ้นอยู่กับสังคมและสิ่งรอบตัวบนโลกของมนุษย์ ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับกระบวนการของการสื่อสาร แต่ระบบสัญญาณทำการควบคุมการสร้าง ความหมายของตัวบทให้เป็นไปอย่างมีความสลับซับซ้อนอย่างแฝงเร้น และต้องขึ้นอยู่กับลักษณะของแต่ละวัฒนธรรม

ในความคิดของบาร์ตส์รูปสัญญาณจะมีลักษณะเชิงวัตถุ (materiality) เช่น เสียง วัตถุต่างๆ รูปภาพ ส่วนความหมายสัญญาณเป็นตัวแทนทางความคิดของสิ่งของต่างๆ (a mental representation of the ‘thing’) ซึ่งทั้งรูปสัญญาณและความหมายสัญญาณจะรวมตัวกันเรียกว่า “สัญญาณ” บาร์ตส์ได้จัดแยกหมวดหมู่ของสัญญาณโดยใช้วิธีการสามแบบดังนี้

- (1) จัดหมวดหมู่ตามวิธีการทำให้ความหมายสัญญาณนั้นเป็นจริง
- (2) สนใจการขยายตัวที่อาจซ้อนทับกันของความหมายของสัญญาณที่ต่างๆ
- (3) สนใจความหมายการตอบสนองของความหมายสัญญาณต่อรูปสัญญาณในกรณีที่ถูกเสพร

บบมี ความรู้ในวัฒนธรรมในระดับที่แตกต่างกัน อันจะทำให้การถอดรหัสต่างกันออกไปแม้จะใช้ภาษาเดียวกัน

การศึกษาศิลปวัฒนธรรมด้วยทฤษฎีสัญญวิทยาอยู่ที่การทำให้สิ่งที่ดูเหมือนไม่มีความหมาย ในเชิงภาษา ให้กลายเป็นสิ่งที่มีความหมายขึ้นมาเพื่อดูกระบวนการสื่อความหมายของสิ่งเหล่านี้ในสังคมในความหมายที่สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของระบบวัฒนธรรม ที่ทำหน้าที่เป็นรหัสกำหนดความหมาย นั่นก็หมายความว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ได้มีความหมายในตัวเอง แต่ผู้เสพรมีส่วนในการกำหนดความหมายให้แก่มัน และตัวสร้างหรือตัวกำหนดความหมายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในสังคมนั้นก็คือ เป็น วัฒนธรรม อุดมการณ์ ที่เป็นการอบความคิดของคนในสังคมในการทำความเข้าใจชีวิตประจำวันของคนในสังคม

¹ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2555). สัญวิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษา รัฐศาสตร์. หน้า 91.

3.1 มายาคติ (Mythologies) การที่มนุษย์ใช้สัญลักษณ์ (Symbol) หรือสัญญาณ (sign) เป็น “สิ่งหนึ่งที่มีความหมายถึงหรือแทนอีกสิ่งหนึ่ง” อาจจะไม่รู้สึกว่ามีอะไรแปลก เพราะเห็นเป็นเรื่องธรรมดา และเห็นกันชัดเจนอยู่แล้วว่ามนุษย์เป็นผู้ใช้สัญลักษณ์เพื่อแทนสิ่งหนึ่งสิ่งใด แต่เรื่องที่เห็นว่าเป็นเรื่องธรรมดาและเห็นกันชัดเจนอยู่แล้วนี้เองที่จะมีปัญหา กล่าวคือ ในหลายปรากฏการณ์ที่มนุษย์ใช้สัญลักษณ์ และสัญญาณแทนสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้นถูกกลืนไป และคิดไปว่าสัญลักษณ์นั้นคือ “ความจริง” เช่น พระเครื่องที่คนไทยนิยมห้อยคอกันอยู่ก็จริงเป็นเพียงวัตถุที่แทน หรือมีความหมายถึงความเป็นนามธรรมที่ควรแก่การเคารพ แต่ว่าเรากลับมีพฤติกรรมต่อสิ่งนี้เหมือนกับว่าเป็นสิ่งที่ต้องเคารพโดยตัวของมันเอง การที่เราใช้ธนบัตรเพื่อเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน เป็นสัญญาณที่ใช้แทนมูลค่าของสินค้าแต่บางครั้งบุคคลก็คิดไปว่าธนบัตรเป็นสิ่งที่มีความสำคัญด้วยตัวของมันเอง เป็นต้น

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าสัญลักษณ์ได้ก่อให้เกิดความเชื่ออย่างหลงใหลโดยปราศจากข้อสงสัย (Unquestionable) เป็นภาวะที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของมนุษย์ที่เน้นความรู้สึกและอารมณ์ที่มีต่อสัญลักษณ์นั้นซึ่งสัญลักษณ์นั้นได้แฝงความหมายที่สำคัญไว้ในจิตใจของมนุษย์เป็นภาพในใจ (image) ที่เก็บรวบรวมไว้ในจิตใจได้สำคัญของมนุษย์ปรากฏการดังกล่าวคือ “มายาคติ”¹

มายาคติ เป็นระบบเชิงสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นมาจากระบบของสัญญาณที่มีอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งนั้นก็หมายความว่าระบบของมายาคติเป็นการต่อยอดของระบบภาษาหรือที่บาร์ตส์ เรียกว่า “ระบบความหมายชุดที่สอง” หรือ “ระบบสัญลักษณ์ระดับที่สอง” (Second order semiological system) กล่าวคือ เป็นการนำสัญญาณในระดับภาษามาเป็นรูปสัญญาณในระดับมายาคติ ดังนั้นไม่ว่าสัญญาณใดก็ตามในระบบรหัสภาษาก็จะกลายมาเป็นเพียงแค่รูปสัญญาณในระบบรหัสวัฒนธรรมหรือระดับมายาคติแต่เดิมมายาคติ หรือคติความเชื่อมักเน้นถึงความเชื่อในทางศาสนาเพราะการให้ความสำคัญแก่สัญลักษณ์ทางศาสนา ต่อมาได้มีการพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับสัญลักษณ์จึงหันมาให้ความสำคัญกับสัญลักษณ์ในศาสตร์อื่นๆ ด้วยเช่น วิทยาศาสตร์ สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ ฯลฯ เพราะเมื่อสังคมมนุษย์มีความซับซ้อนขึ้น ความสัมพันธ์ของมนุษย์จึงมิได้เกี่ยวข้องกับศาสนาเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีความสัมพันธ์กับศาสตร์แขนงอื่นๆ ด้วย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องให้ความสำคัญแก่สัญลักษณ์ในศาสตร์อื่นๆ ด้วย ซึ่งจะเป็นการให้ความหมายของสิ่งที่ต้องการอธิบายได้อย่างย่อกระชับ ได้ใจความ ดังนั้นการใช้สัญลักษณ์ในทางศาสนาจึงลดความสำคัญลง ความสนใจในแง่มุมใหม่ๆ ของสัญลักษณ์จึงเกิดขึ้น เช่นการศึกษาเกี่ยวกับการใช้สัญลักษณ์ทางการเมือง การมีสัญลักษณ์ในทางการเมืองก็จะก่อให้เกิดคติความเชื่อทางการเมืองด้วย เพราะคติความเชื่อจะมีผลต่อความคิดความเชื่อ และทัศนคติของบุคคลอย่างฝังรากลึก แต่อย่างไรก็ตามมายาคติสามารถเปลี่ยนแปลงและเสื่อมไปได้หากไม่ได้รับการย้ำและถ่ายทอดอย่างสม่ำเสมอ เช่น การเสื่อมลงของลัทธิเทวราชา เมื่อมีคติความเชื่อใหม่ๆ เกี่ยวกับการปกครอง เกิดความท้าทายคติความเชื่อเดิม เช่น การเลือกตั้งเป็นสัญลักษณ์ของการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

¹ มานิตย์ นวลละอ. (2533). สัญลักษณ์ทางการเมืองไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีการใช้สัญลักษณ์ทางการเมืองในสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม (พ.ศ. 2481-2487). หน้า 34.

แสดงให้เห็นว่าประชาชนสามารถควบคุมรัฐบาลได้ในด้านนโยบาย แต่การเลือกตั้งอาจไม่มีความหมาย และไม่สามารถคงอยู่ได้ ถ้ามายาคติดังกล่าวหมดความสำคัญลง ประชาชนอาจสงสัยว่าการเลือกตั้งจะควบคุมรัฐบาลได้จริงหรือ ซึ่งจะนำไปสู่การเสื่อมของมายาคติ และการสร้างสัญลักษณ์ใหม่เพื่อทดแทนหรือท้าทายของเดิมที่มีอยู่

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่ามายาคติเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ (significance) มายาคติคือ “มวลของความคิด ของการเป็นตัวแทนของความเชื่อและการตัดสินใจตามหลักเหตุผล”¹ ซึ่งความเชื่อเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับประสบการณ์ของความรู้สึก อารมณ์และจิตใจของมนุษย์ มายาคติอาจมีลักษณะเป็นโลกของความฝัน (phantasmagoria) เพราะในยุคแรกมักเป็นเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมที่มนุษย์เกี่ยวข้องนั้นก็คือ การรับเอาวัตถุดิบ และข้อมูลต่างๆ ดังนั้นความเชื่อในยุคแรกจึงเป็นเรื่องของศาสนาซึ่งเน้นการเกิด การตาย และจิตวิญญาณ ซึ่งมายาคติในยุคต่างๆจะมีการแปลความหมายหรือตีความต่างกันไปตามข้อมูลที่ได้รับ แต่จะมีจุดมุ่งหมายเหมือนกันคือการสร้างความเชื่อให้เกิดขึ้น

การทำความเข้าใจมายาคติก็คือการทำความเข้าใจแนวคิดของคนเรานั้นเอง ซึ่งได้แก่การทำความเข้าใจสภาวะอารมณ์ของมนุษย์อันมีลักษณะที่เรียกว่าเป็นความรู้สึกประทับใจ (Sense impression) ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับมายาคติจะทำให้รู้ถึงพลังที่ซ่อนเร้นในเรื่องราวเกี่ยวกับมายาคตินั้นๆ และการที่จะเข้าใจความหมายที่ซ่อนอยู่ในมายาคตินั้นต้องทำให้มายาคตินั้นมีรูปแบบเชิงสัญลักษณ์โดยการสร้างสัญลักษณ์ขึ้นมานั่นเอง

ในมุมมองของนักสัตววิทยา มายาคติเป็นข้อความหรือระบบของการสื่อสารทุกอย่างสามารถเป็นมายาคติได้ทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็นงานเขียนภาพถ่าย โฆษณา กีฬา โชว์ เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะมีลักษณะที่เราจะรู้สึกคุ้นเคยรู้จักกันดีตัวอย่างเช่นการใส่เสื้อกันฝน รูปสัญลักษณ์ก็คือคนใส่เสื้อกันฝน ความหมายสัญลักษณ์คือ ใส่เสื้อกันฝนเพื่อป้องกันฝนแต่ความหมายที่มักมองข้ามไปก็คือตอนนี้ฝนตกซึ่งการใส่เสื้อกันฝนนี้ก็จะเป็นการบ่งบอกถึงสภาพอากาศด้วย สมมุติว่าขณะที่เราอยู่ฝนไม่ตกแต่มีคนใส่เสื้อกันฝนวิ่งผ่านมา เราก็จะรู้ได้ทันทีเลยว่าข้างหน้าฝนตก ความคุ้นเคยเคยชินทำให้เรามองข้ามความหมายในระดับนี้ไปหรือที่เรียกว่าความหมายระดับที่สอง กระบวนการสร้างมายาคติ จึงเป็นสิ่งที่นักสัตววิทยาต้องถือเป็นเป้าหมายในการปะทะด้วย²

¹ มานิตย์ นวลละอ. (2533). สัญลักษณ์ทางการเมืองไทย : ศึกษาเฉพาะกรณีการใช้สัญลักษณ์ทางการเมืองในสมัยรัฐบาลจอมพลป. พิบูลสงคราม (พ.ศ. 2481-2487). หน้า 36.

² ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2555). สัตววิทยา โครงสร้างนิยม หลังโครงสร้างนิยม กับการศึกษา รัฐศาสตร์. หน้า 94-96.

3.2 มานุษยวิทยาสัญลักษณ์ หรือมานุษยวิทยาการตีความ(Sign and Symbol in Anthropology study) มานุษยวิทยา(Anthropology) เป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์ในทุกๆ ด้านที่สัมพันธ์กับการดำรงอยู่และการใช้ชีวิตของมนุษย์ในสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง ศิลปวัฒนธรรม ศาสนา พิธีกรรมที่สะท้อนผ่านโลกทัศน์ ความเชื่อ ความคิด วัตถุ สิ่งของ ภาษา พฤติกรรม บุคลิกภาพและการแสดงออกของมนุษย์ ความพยายามอย่างสำคัญของนักมานุษยวิทยาในช่วงปี 1960-1970 ในการศึกษาทำความเข้าใจและวิเคราะห์ศิลปวัฒนธรรม เช่นเดียวกับระบบของสัญลักษณ์ และการติดต่อสื่อสาร ในสังคม ได้นำนักมานุษยวิทยาก้าวเข้าไปสู่สนามใหม่ทางมานุษยวิทยา ที่เป็นการเผชิญหน้ากันอย่างท้าทายของ มานุษยวิทยาโครงสร้าง (Structural Anthropology) และมานุษยวิทยาทางปรัชญา (Philosophy Anthropology) อันได้รับอิทธิพลมาจากนักภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้าง ชาวสวิสเซอร์แลนด์ อย่างเฟร์ดินันด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) และนักปรัชญาชาวอเมริกัน อย่างชาร์ล แซนเดอร์ส เพียร์ส (Charles Sander Pierce) มานุษยวิทยาสัญลักษณ์ เป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการรับรู้และความรู้สึกนึกคิด เป็นวิธีการศึกษาวิธีหนึ่งภายใต้กรอบการศึกษาเชิงหน้าที่นิยม เช่น ระบบสัญลักษณ์ อาจจะมีหน้าที่ในด้านการดำรงรักษาหรืออาจมีหน้าที่ทางด้านจิตวิทยาก็ได้ โดยนักมานุษยวิทยาที่สำคัญๆ เช่น Edward Sapir (1921), Edmand Leach (1963), Levi – Strauss (1966), David Schneider (1970) และ Clifford Geertz (1973) บุคคลเหล่านี้มีความเห็นเหมือนกันว่า วัฒนธรรมคือระบบสัญลักษณ์หรือรหัสความคิดที่ซ่อนอยู่ในหัวสมองมนุษย์¹

แนวคิดของ คลิฟฟอร์ด เกียซ (Clifford Geertz) วัฒนธรรมนั้นจะทำงานคล้ายกับสูตรหรือตำราอาหารของคนปรุงอาหาร หรือโปรแกรมที่ควบคุมการทำงานของเครื่องคอมพิวเตอร์ หรือคำสั่งคำแนะนำต่างๆ โดยตั้งอยู่บนสมมติฐานที่ว่าความคิดของมนุษย์นั้นเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสังคมและสาธารณะ แม้ว่าความคิดจะเกิดขึ้นภายในหัวสมองของมนุษย์เพียงคนเดียว แต่ทันทีที่มนุษย์คิดย่อมมีประสบการณ์ สถานที่ กาลเวลา และผู้คนจำนวนหนึ่งทั้งในจินตนาการ และที่มีอยู่จริงเข้ามาเกี่ยวข้องในกระบวนการคิดอยู่เสมอ

การวิเคราะห์ระบบสัญลักษณ์และสังคมย่อมหมายถึงการตีความหมายเพื่อทำความเข้าใจระบบคิด และกระบวนการในความคิด ระบบความคิดตามแนวคิดของเกียซ มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับกลไกการทำงานของวัฒนธรรมที่แต่ละคนเป็นสมาชิกอยู่ นักมานุษยวิทยาจะเข้าใจระบบความคิดได้ต้อง “วิเคราะห์และตีความหมาย” จากสัญลักษณ์ ภาษา และพฤติกรรมทางสังคม โดยพิจารณาสิ่งเหล่านี้ในฐานะที่เป็น “ตรรกะ” ที่มีความหมายซ่อนอยู่ และมีมิติของการสื่อสารอยู่ในตัว เนื่องจากมนุษย์โดยธรรมชาตินั้นตีความหมายจากการติดต่อสื่อสารตลอดเวลา การทำความเข้าใจตรรกะก็ต้องกระทำในลักษณะเดียวกัน แนวคิดของเกียซ ช่วยให้เรามองเห็นว่าระบบความคิดของ

¹ วีระศักดิ์ จารุโนปถัมภ์. (2544). สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราช การวิเคราะห์และตีความหมายเชิงมานุษยวิทยา. หน้า 12.

มนุษย์ควรจะได้รับพิจารณาในฐานะตรรกในบริบททางประวัติศาสตร์ที่มีความคิดซ่อนอยู่เบื้องหลัง และมีเป้าหมายหรือเจตนาของการกระทำรวมอยู่ด้วยในตัว

อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมในฐานะระบบสัญลักษณ์หรือรหัสความคิดที่ซ่อนอยู่ในหัวสมองของมนุษย์นั้นประกอบด้วย 2 ส่วนที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันคือ วัฒนธรรมเป็นทั้งแม่แบบของความจริง (model of sense/model of reality) หรือแบบแผนของพฤติกรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น (pattern of behavior) ซึ่งหมายถึงแม่แบบวิธีคิดหรือแนวทางที่แต่ละคนได้มาจากการเรียนรู้ในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคมวัฒนธรรมนั้น หรือแบบแผนความรู้ และความคิดความเชื่อทั้งหลายที่ถูกจัดไว้อย่างเป็นระเบียบจากโครงสร้างของประสบการณ์ การรับรู้ การกระทำที่มีความหมาย และการเลือกตัดสินใจระหว่างตัวเลือกต่างๆ ของมนุษย์แต่ละคน แม่แบบหรือแบบแผนของความจริงนี้เน้นไปที่ความคิดของมนุษย์ หรือชุดของความคิดทั้งหลาย ซึ่งก็คือวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม และวัฒนธรรมเป็นทั้งแม่แบบสำหรับความจริง หรือแบบแผนสำหรับพฤติกรรมด้วย¹

ผลผลิตของความคิดที่เกิดขึ้นจากการคิดหรือแบบแผนของวิถีชีวิตภายในสังคมหนึ่งที่ประกอบด้วย วัตถุ กิจกรรมและการจัดระเบียบทางสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น หรือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่สามารถสังเกตได้ มองเห็นได้ จับต้องได้ของสิ่งต่างๆ และเหตุการณ์ต่างๆ ที่แสดงออกมา ซึ่งก็คือวัฒนธรรมในรูปแบบที่เป็นวัตถุแน่นอน ทั้งวัฒนธรรมในแม่แบบของความจริง (Model of reality) และแม่แบบสำหรับความจริง (model for reality) จะต้องเป็นสิ่งที่มนุษย์ได้มาจากการเรียนรู้ร่วมกัน การสั่งสมประสบการณ์ความคิดสร้างสรรค์ตามความสามารถของมนุษย์ในฐานะสมาชิก ของสังคม วัฒนธรรมที่มนุษย์เรียนรู้ร่วมกันจึงเป็นความรู้มาตรฐานชุดหนึ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังแบบแผนของพฤติกรรมและแบบแผนสำหรับพฤติกรรมนั้นอีกต่อหนึ่ง วัฒนธรรมจึงทำหน้าที่กำหนดพฤติกรรม หรือการแสดงออกของคนคล้ายกับการทำงานของโปรแกรมคอมพิวเตอร์²

มานุษยวิทยาสัญลักษณ์ หรือมานุษยวิทยาการตีความ มานุษยวิทยาสัญลักษณ์จึงเป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการรับรู้และความรู้สึกนึกคิด เป็นส่วนขยายของมโนทัศน์วัฒนธรรมและแบบแผนวัฒนธรรมภายในกรอบการศึกษาเชิงหน้าที่นิยม เช่น ระบบสัญลักษณ์ซึ่งอาจจะมีหน้าที่ในด้านการดำรงหรืออาจจะมีหน้าที่ทางด้านจิตวิทยาก็ได้ การศึกษามานุษยวิทยาสัญลักษณ์ได้มีการศึกษาศิลปวัฒนธรรมรวมอยู่ด้วย เพราะเชื่อว่า “วัฒนธรรมคือระบบสัญลักษณ์” หรือ รหัสความคิดที่ซ่อนอยู่ในหัวสมองมนุษย์ถึงแม้แต่ละคนจะมีจุดเริ่มต้นต่างกันออกไปก็ตาม โดยแนวคิดนี้กลายเป็นที่มาของการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ซึ่งเป็นเรื่องของการตีความพฤติกรรมมนุษย์หรืออธิบายความคิดของมนุษย์ซึ่งแสดงออกทางภาษาและการกระทำของมนุษย์ โดยตามแนวคิดนี้ ทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์จึงมีลักษณะดังนี้

¹ วีระศักดิ์ จารุโณปถัมภ์. (2544). สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราช การวิเคราะห์และตีความหมายเชิงมานุษยวิทยา. หน้า 15.

² แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

1) ความคิดของมนุษย์เป็นกระบวนการทำงานตามธรรมชาติและเป็นอิสระจากการทำงานของร่างกาย เช่น ความฝันเป็นการทำงานของระบบความคิดและจิตใจ เกิดเมื่อตอนร่างกายหลับไหลและบงการความฝันไม่ได้

2) กระบวนการทางความคิดมีเหตุและผลในตัวเองโดยปราศจากการบงการของร่างกาย เช่น ระบบไวยากรณ์ของภาษามนุษย์ทุกภาษาจะมีพื้นฐานเหมือนกันหมด คือมีหน่วยที่มีอำนาจและสามารถกระทำการใด ๆ ต่อผู้อื่นได้ จะมีตำแหน่งเป็นประธานของประโยคและอยู่หน้าประโยคหน่วยที่อ่อนแอกว่าและถูกกระทำต้องเป็นกรรมและถูกวางไว้ส่วนหลังของประโยคเป็นต้น

3) ระบบความคิดจะเป็นตัวควบคุมการกระทำของคนซึ่งแสดงออกได้ 2 ทางคือ ทางภาษาและทางการกระทำ จะรู้ว่าใครคิดอย่างไรก็ดูได้จากคำพูดและการกระทำของเขา

4) ผู้ที่ต้องการสื่อความคิดของตนให้ผู้อื่นรับรู้และเข้าใจต้องจงใจใส่ความหมายเข้าไปในคำพูดหรือการกระทำของตนและมุ่งสื่อต่อคนที่ตนตั้งใจให้รับรู้

5) ผู้ที่จะเข้าใจความคิดของผู้อื่นจะต้องตีความหรือถอดความหมายจากคำพูดหรือการกระทำของผู้อื่นได้

6) ผู้สื่อความคิดและผู้รับความคิดจะเข้าใจซึ่งกันและกันได้ต้องเป็นผู้รู้กฎวัฒนธรรมเดียวกัน หรืออยู่ในสิ่งแวดล้อมแบบเดียวกัน เช่น การก้มมือ ถ้าทำในวัฒนธรรมไทยจะตีความได้ว่าเป็นการเรียกให้ผู้อื่นเข้ามาหาเรา แต่ถ้าทำในวัฒนธรรมอเมริกันจะหมายถึงการทักทาย เป็นต้น ดังนั้นการจะเข้าใจกันได้ก็ต้องรู้กฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมของสังคมเดียวกันเป็นต้น

7) การจะแปลความหมายพฤติกรรมเชิงสัญลักษณ์ของมนุษย์นั้นจะต้องตีความหลายชั้นตัวแทนความหมายและตัวที่ถูกแทนความหมายอาจไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกันมากนัก เป็นการแทนความหมายโดยอิสระโดยการตกลงกันเองในระหว่างสมาชิกในสังคมเดียวกัน คนนอกสังคมคงยากที่จะเข้าใจความหมายนั้นๆ ได้ เช่น ลาว คือชื่อประเทศหนึ่งที่ทุกคนรู้จักกันดีแต่สำหรับคนไทยแล้ว ลาวยังมีความหมายในเชิงดูถูกเหยียดหยามด้วย ผู้ที่ไม่ใช่คนไทยจะเข้าใจว่าลาวเป็นเพียงชื่อประเทศเท่านั้น

8) พฤติกรรมทุกด้านของมนุษย์มาจากกระบวนการความคิดดังนั้นพฤติกรรมของมนุษย์จึงเป็นระบบสัญลักษณ์

9) ระบบสัญลักษณ์ (symbolism) มาจากกระบวนการทำงานของรหัสความคิดที่ซ่อนอยู่ในสมองมนุษย์ซึ่งเป็นระบบความคิดเชิงนามธรรมที่ลึกซึ้ง

การตีความการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัยตามแนวพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ใช้การวิเคราะห์ และตีความ “สัญลักษณ์” มาร่วมด้วย เช่น สัญลักษณ์คือการสร้างพระสยามเทวาธิราช เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของเทวดาปกปักรักษาประเทศไทย จึงจำเป็นต้องนำทฤษฎีนี้ใช้ตีความรูปสัญลักษณ์ โดยใช้ทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์มาตีความหมายสัญลักษณ์และการพิจารณาพฤติกรรมของมนุษย์ในฐานะผลผลิตของวิถีคิด หรือการใช้เหตุผลในบริบททางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและการเมือง จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง โดยศิลปวัฒนธรรมในฐานะระบบสัญลักษณ์หรือรหัสความคิดที่ซ่อนอยู่ในหัวสมองมนุษย์นั้นประกอบด้วย 2 ส่วนที่

เกี่ยวของสัมพันธ์กัน คือ วัฒนธรรมเป็นทั้งแม่แบบของความจริง (Model of sense/ model of reality) หรือแบบแผนของพฤติกรรมที่มนุษย์สร้างขึ้น (pattern of behavior) ซึ่งหมายถึงแม่แบบวิธีคิดหรือแนวทางที่แต่ละคนได้มาจากการเรียนรู้ในฐานะที่เป็นสมาชิกของสังคมวัฒนธรรมนั้น หรือแบบแผนและความคิดความเชื่อทั้งหลายที่ถูกจัดไว้อย่างเป็นระเบียบจากโครงสร้างของประสบการณ์ การรับรู้ การกระทำที่มีความหมายและการเลือกตัดสินใจระหว่างตัวเลือกต่างๆ ของมนุษย์แต่ละคน แม่แบบหรือแบบแผนของความจริงนี้เน้นหนักที่ความคิดของมนุษย์หรือชุดความคิดทั้งหลายพูดง่าย ๆ ก็คือ วัฒนธรรมในรูปแบบที่ไม่ใช่วัตถุนั้นเองและวัฒนธรรมเป็นทั้งแม่แบบสำหรับความจริง (Model of sense/ model of reality) หรือแบบแผนสำหรับพฤติกรรมด้วย (pattern of behavior) ซึ่งหมายถึงผลผลิตของความคิดที่เกิดขึ้นจากการคิดหรือแบบแผนของวิถีชีวิตภายในสังคมหนึ่งที่ประกอบด้วยวัตถุ กิจกรรมและการจัดระเบียบทางสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของสังคมนั้น หรือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่สามารถสังเกตได้ มองเห็นได้ จับต้องได้ของสิ่งต่างๆ และเหตุการณ์ต่างๆ ที่แสดงออกมาซึ่งก็คือ วัฒนธรรมในรูปแบบที่เป็นวัตถุนั้นเอง ทั้งวัฒนธรรมในแม่แบบของความจริง และแม่แบบสำหรับความจริงจะต้องเป็นสิ่งที่มนุษย์ได้มาจากการเรียนรู้ร่วมกัน การสั่งสมประสบการณ์ความคิดสร้างสรรค์ตามความสามารถของมนุษย์ในฐานะสมาชิกของสังคมวัฒนธรรมที่มนุษย์เรียนรู้ร่วมกัน จึงเป็นความรู้มาตรฐานชุดหนึ่งที่แฝงฝังอยู่เบื้องหลังแบบแผนของพฤติกรรมและแบบแผนสำหรับพฤติกรรมนั้นอีกต่อหนึ่ง วัฒนธรรมจึงทำหน้าที่กำหนดพฤติกรรมหรือการแสดงออกของคนนั้นเอง

3.3 ศาสนาในระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Religion is a cultural symbol)

ศาสนาจัดว่าเป็นระบบวัฒนธรรมชุดหนึ่ง โดยนักมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ได้ให้ความสนใจเป็นอย่างมาก เพราะรูปสัญลักษณ์ที่เป็นรูปธรรมนั้นเป็นสื่อที่สำคัญ และมีพลังสูงในการสร้างความประทับใจทางศาสนา ศาสนาในวัฒนธรรมต่างๆ จึงสื่อสารโดยอาศัยสัญลักษณ์เป็นองค์ประกอบหลักสำคัญที่จะผนึกความหมาย ยึดโยงความรู้สึกบางอย่างที่มีพลังโน้มน้าว ชักจูง จนสามารถบังคับจิตใจคนได้ เพราะมนุษย์ได้อาศัยสัญลักษณ์ในการนิยามและเปลี่ยนโลกของตนให้เป็นแบบจำลองของจักรวาล ศาสนาจึงเป็นระบบสัญลักษณ์ที่มนุษย์ใช้สำหรับเสริมธรรมชาติของโลกที่แท้จริงให้เข้มแข็งขึ้น กล่าวคือศาสนาเป็นสัญลักษณ์และมีความหมายต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ ธรรมชาติของชีวิตและโลกทัศน์ของคนอีกด้วย¹ ศาสนาจึงเป็นการรวมเอาเหตุผลและความรู้สึกเข้าด้วยกัน มีแบบแผนการเกิดและการดำรงอยู่ในสังคมและสร้างการยอมรับการคล้อยตาม และความศรัทธาโดยอาศัยสิ่งที่เป็นลักษณะกายภาพ เช่น พิธีกรรมต่างๆ ในศาสนาเป็นต้น ดังนั้นสัญลักษณ์จึงเป็นศูนย์รวมของความหมายที่ใช้สื่อความเข้าใจหรือศูนย์รวมของความหมายที่เป็นนามธรรมให้เกิดเป็นรูปธรรมขึ้นมา² ศาสนาจึงเป็นระบบวัฒนธรรมชุดหนึ่งที่เป็นทั้งแม่แบบของความจริง (model of reality)

¹ การ์บาร์โน, เอส.เอ็ม. (2536). ประวัติทฤษฎีทางมานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรมโดยสังเขป. หน้า 126.

² ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล. (2538). ลวดลายผ้า : สื่อสัญลักษณ์ของลาวเวียง (จันทร์). หน้า 13.

และแม่แบบสำหรับความจริง (model for reality) กล่าวคือ ศาสนามีใช้เพียงแค่ระบบที่เกิดจากผลสะท้อนของสังคมเท่านั้น แต่ยังมีหน้าที่รับใช้สังคมด้วย ขณะเดียวกันศาสนายังเป็นระบบสัญลักษณ์ที่ทำให้ประสบการณ์ของมนุษย์มีความหมายสูงสุด และยังเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของพฤติกรรมมนุษย์ด้วย นอกจากนี้ระบบความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติหรือความเชื่อเกี่ยวกับภูตผี วิญญาณของชนเผ่าต่างๆ ก็เป็นระบบศาสนาที่มีพื้นที่ในสังคม ชุมชน เช่นเดียวกับศาสนาสากลของโลก ดังนั้นศาสนาจึงเป็นระบบสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมาเพื่อใช้อธิบายความจริงของโลก และประสบการณ์ของมนุษย์ วีระศักดิ์ จารุโณปถัมภ์ ได้จำแนกลักษณะเด่นของสัญลักษณ์ทางศาสนา 3 ประการคือ

1) สัญลักษณ์ทางศาสนาเป็นการนำเอาเหตุผลกับอารมณ์ความรู้สึกมาผนวกเข้าด้วยกัน หรือทำให้เป็นเรื่องเดียวกัน สัญลักษณ์ทางศาสนามีพลังในเบื้องต้นแรกจากการก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกบางอย่าง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่เข้มข้นรุนแรงในประสบการณ์มีชีวิตอยู่ ความรู้สึกเช่นนี้อาจจะเป็นความกลัว ประหวั่นพรึง ความปิติที่ได้สัมผัสกับสิ่งที่สูงส่งสง่างาม ความรู้สึกและอารมณ์เหล่านี้ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นสิ่งที่มิเชื่ออยู่ในใจของมนุษย์ทุกคนอยู่แล้ว แต่ต้องได้รับการเสริมแรงให้หนักแน่นขึ้นด้วยเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมบางอย่าง ดังนั้นในบางวัฒนธรรมแล้วบางอารมณ์จะกลายเป็นสิ่งที่ถูกกระตุ้นครั้งแล้วครั้งเล่าด้วยสัญลักษณ์บางอย่างซึ่งจะถูกนำมาแสดงหรือตอกย้ำด้วยวิธีการต่างๆ และความรู้สึกที่ถูกกระตุ้นอันรุนแรงนี้จะมีผลเชื่อมโยงกับการกระทำ กล่าวคือ ก่อให้เกิดแรงจูงใจที่จะผลักดันให้มีการกระทำในบางรูปแบบที่สอดคล้องกับความรู้สึกของสัญลักษณ์ได้ แรงจูงใจเช่นนี้เป็นเรื่องของอารมณ์ความรู้สึกที่มีอาจเห็นยว้างได้ แต่ในขณะเดียวกันก็มีคำอธิบายที่เป็นเหตุเป็นผลต่ออารมณ์ความรู้สึกเหล่านั้นที่คนทั่วไปสามารถเข้าใจได้ไม่ยากนัก คำอธิบายดังกล่าวมักจะแสดงตำแหน่งแห่งที่ของมนุษย์ในจักรวาลและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสรรพสิ่งต่างๆ คำอธิบายจะเป็นเครื่องรองรับอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้น ทำให้เห็นว่าความรู้สึกนั้นเป็นความจริงที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ขณะเดียวกันคำอธิบายก็ถูกทำให้เห็นว่าเป็นเรื่องของประสบการณ์ส่วนตัวของแต่ละบุคคล มิใช่คำอธิบายที่เลื่อนลอยปราศจากรากฐานของชีวิตจริง สัญลักษณ์ทางศาสนามีความหมายที่ประณีตซับซ้อนละเอียดอ่อน ด้านหนึ่งสร้างอารมณ์ความรู้สึกและแรงจูงใจที่กว้างขวางหลากหลาย ในอีกด้านหนึ่งสร้างคำอธิบายเกี่ยวกับการมองโลกทัศน์ สัญลักษณ์จึงให้ทั้งสิ่งที่กระตุ้นอารมณ์ความรู้สึก และคำอธิบายที่มีเหตุผล ทั้งสองส่วนนี้จึงเสริมซึ่งกันและกัน ทำให้สัญลักษณ์เป็นสิ่งที่มีความหมาย สามารถสะกดคนให้อยู่ในอำนาจได้

2) สัญลักษณ์ทางศาสนาในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์มีแบบแผนทางวัฒนธรรม (cultural pattern) บางอย่างของการเกิดและการดำรงอยู่ในสังคม กล่าวคือ เป็นทั้งแม่แบบที่ก่อให้เกิดบรรยากาศทางความรู้สึก และโลกทัศน์ในสังคม และเป็นสิ่งที่ถูกหล่อหลอมออกมาจากบรรยากาศทางความรู้สึก และโลกทัศน์นั้นๆ ด้วย สัญลักษณ์จึงเป็นทั้งเหตุ และผลในเวลาเดียวกัน ดังนั้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบสัญลักษณ์กับสังคมจะเป็นทั้งการดึง หรือหยิบยกเอาเรื่องราวที่เด่นๆ ในความรู้สึกและโลกทัศน์ของสังคมวัฒนธรรมนั้นๆ มาใช้สื่อสารกัน ในขณะเดียวกันก็จะเป็นการสร้างเรื่องราวเช่นนั้นขึ้นมาอีกครั้งแล้วครั้งเล่า สัญลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ถูกสร้างมาครั้งเดียวแล้ว

ใช้ได้ตลอดไป แต่เป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวโต้ตอบกับความเป็นไปภายในสังคมอยู่ตลอดเวลา (inter-transposibility or transposition)

3) สัญลักษณ์ทางศาสนาในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์มีแบบแผนพิธีกรรม (practices) ที่ทำให้คนเกิดการยอมรับ เห็นคล้ายตามและเกิดความศรัทธา แบบแผนนี้มีลักษณะเด่นตรงที่ว่าคนที่คนเราจะยอมรับความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่ง จนซึมซับเข้าไปในหัวใจได้นั้นมักจะไม่ใช่การคิดโต้ตรองด้วยเหตุผล แต่เป็นการสร้างการยอมรับในเบื้องต้นโดยอาศัยสิ่งซึ่งมีลักษณะเป็นภาพต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นรูปปั้น รูปสลัก ภาพ อาคาร สิ่งของ ซึ่งใช้สืบทอดกันมาจนเป็นประเพณี นอกจากนั้นยังมีการบวณาการปฏิบัติต่าง ๆ เช่น คำพูด การสวดมนต์ การกราบไหว้ ทั้งในพิธีกรรม และในชีวิตประจำวันที่ทำให้ภาพเหล่านี้ถูกปลูกฝังเข้ามาในความสำนึกของคนอย่างแนบแน่น

จากการวิเคราะห์ตามแนวคิดสัญวิทยา ศาสนาเป็นระบบวัฒนธรรมชุดหนึ่ง พระสยามเทวาธิราชก็เป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมชุดหนึ่ง เพราะหลังจากนี้จะมีธรรมเนียมปฏิบัติ หรือพิธีกรรมในการบูชาซึ่งเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติมาจนปัจจุบันนี้

4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาค้นคว้าพบว่าม้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้

งานวิจัยของทวีศักดิ์ เผือกสม เรื่อง “การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจ ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325 – 2411” เป็นงานวิจัยที่ชี้ให้เห็นปัญหาในการแบ่งยุคสมัยของประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ โดยได้พยายามอธิบายระหว่าง “สยามเก่า” กับ “สยามใหม่” โดยทวีศักดิ์ได้ศึกษาปัญหานี้ในงานวิจัยเรื่อง “สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2535” โดยแถมสุข นุ่มนนท์ และคณะ ซึ่งเสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. 2535 ได้ใช้เกณฑ์ในการแบ่งยุค 3 ประการคือ 1) ตามลำดับเวลาหรือสมัยของพัฒนาทางประวัติศาสตร์ คือ สมัยก่อนสุโขทัย สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา สมัยธนบุรี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์สมัยใหม่ 2) แบ่งตามภูมิภาคที่มีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ คือ ล้านนา อีสาน ภาคใต้ และ 3) แบ่งตามเนื้อหาที่ว่าด้วยหรือเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ต่างประเทศ¹ สิ่งที่น่าสนใจในเกณฑ์การแบ่งยุคทางประวัติศาสตร์ของคณะวิจัยก็คือการแบ่งประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ออกเป็น 2 ช่วงคือ 1) ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ช่วงแรกหมายถึง ช่วงปี พ.ศ. 2325 ซึ่งเป็นปีที่ราชวงศ์จักรีเริ่มสถาปนากรุงเทพฯ ขึ้นเป็นเมืองหลวง จนมาจบยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นลงเพียงปี พ.ศ. 2398 เมื่อราชสำนักสยามได้บรรลุข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริง (The Bowring Treaty) กล่าวคือ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 3 และ 2) ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์สมัยใหม่ (พ.ศ. 2398 - ปัจจุบัน) เมื่อเป็นเช่นนี้ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์จึงไม่ได้มีความหมายถึงประวัติศาสตร์ของราชธานีใหม่ คือตั้งแต่เริ่มต้นสร้างกรุงเทพฯ เป็นราชธานีจนถึง

¹ ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2325 - 2411. หน้า 1.

ปัจจุบัน แต่การแบ่งประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์กลับใช้เหตุการณ์ที่เป็นจุดเปลี่ยน (Turning point) ทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมมาเป็นเกณฑ์การแบ่ง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมนี้เองที่สร้างความแปลกแยกทางวัฒนธรรม กล่าวคือสิ่งใหม่ที่ไม่เคยมีมาก่อน หรือ สิ่งที่ได้รับเอามาจากอิทธิพลภายนอกกลายเป็นสิ่งใหม่ ความเป็นตะวันตกกลายเป็น “ความศิวิไลซ์” ผลักดันให้สิ่งที่มีมาก่อนเป็นสิ่งโบราณหรือกลายเป็น “จารีต” ไป

งานวิจัยของชลภูมิ บรรหาร เรื่อง “ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” งานวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายในการศึกษาปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งผลให้เกิดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริทางการเมืองที่ทันสมัยที่แตกต่างจากยุคสมัยก่อนๆ และนับว่าเป็นพระบรมราโชบายที่ “ก้าวหน้า” กว่าพระมหากษัตริย์ หรือ ผู้นำในยุคเดียวกันในภูมิภาคเอเชียโดยผู้วิจัยมุ่งศึกษาพระบรมราโชบายด้านการเมืองการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับเป็นเวลาที่ประเทศสยามอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านที่สำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางการเมือง ในช่วงเวลาดังกล่าวประเทศสยามต้องเผชิญกับภัยจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เคลื่อนเข้ามาประชิดพรมแดน ภัยคุกคามดังกล่าวเป็นเสมือนปัจจัยกระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มชนชั้นสูงตระหนักถึงความด้อยพัฒนาของตนเองและยอมรับอารยธรรมความเจริญของตะวันตกอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้บทเรียนจากประเทศเพื่อนบ้านยังสะท้อนให้เห็นว่าการดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบจารีตไม่สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมที่กำลังเปลี่ยนไปได้ และยังก่อให้เกิดความเสียหายต่อบ้านเมืองจนสูญเสียอธิปไตยในที่สุด จากปัจจัยภายนอกผนวกกับปัจจัยภายในซึ่งได้แก่อิทธิพลของพุทธศาสนา การได้มีโอกาสพบปะใกล้ชิดกับราษฎรทุกระดับทั้งในเมืองหลวงและตามชนบทในหัวเมืองต่างๆ รวมทั้งสภาพการเมืองภายในราชสำนัก ทำให้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์ทรงได้ริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบใหม่ซึ่งเป็นเสมือนการก้าวออกจากกรอบแนวคิดแบบเดิมของสังคมไทย เพื่อให้สยามประเทศปรับเปลี่ยนสู่ความทันสมัยเพื่อสอดคล้องกับบริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยนั้น

งานวิจัยของเอนก มากอนันต์ เรื่อง “แนวคิดเรื่องคตินิธิราชของชนชั้นนำไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2172 – 2394” งานวิจัยนี้มองว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1 - 3) ยังมีแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชในลักษณะที่พระมหากษัตริย์เป็น “พระโพธิสัตว์” หรือเป็น “ธรรมมิกราช” ที่ยังมีการตีความกันอยู่ โดย เอนก มากอนันต์ ได้เรียกแนวคิดนี้ว่า “มหาสมมติราชโพธิสัตว์” โดยแนวคิดนี้เป็นการสถาปนาอุดมการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้สถาปนากรุงเทพฯ เป็นราชธานีใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นในสภาวะการณ์ทางการเมืองที่ขาดเสถียรภาพไม่ต่างจากสภาพบ้านเมืองหลังเสียกรุงนัก ชนชั้นนำจำเป็นต้องให้คำอธิบายแก่การสลายตัวของรัฐ และการสูญเสียสิทธิธรรมของผู้ปกครองเดิมพร้อมๆ กันไปกับการสร้างความชอบธรรมแก่รัฐและผู้ปกครองใหม่ ในสมัยรัชกาลที่ 2 เอนก ได้ใช้ข้อมูล เรื่อง “Siam Under Rama III” ของ Water Vella มาอธิบายว่า รัชกาลที่ 1 มุ่งจะรื้อฟื้นความมั่นคงให้รัฐโดยการปรับปรุงระบบป้องกันตนเองจากการรุกรานของพม่า การกวาดต้อนเอารัฐบริวารที่แตกกระจายออกไปให้กลับมา

รวมใหม่รวมทั้งฟื้นฟูและสถาปนาระบบกฎหมายและรากฐานของรัฐขึ้นมาใหม่ เวลา เสนอว่าผลการจัดการรัฐของรัชกาลที่ 1 เป็นผลให้บ้านเมืองสมัยรัชกาลที่ 2 มีความสงบสุข แต่จากหลักฐานข้อเท็จจริงที่ปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเล็กล้านภาลย์ไม่ใช่ช่วงเวลาที่สูงส่งแต่อย่างใด พระองค์ต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองภายในและภายนอกเป็นอย่างมาก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่พระองค์พยายามรื้อฟื้นพระราชอำนาจของชนชั้นนำไทยขึ้นมา สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่า สิ้นสุดลงด้วยสนธิสัญญาอันดาโบ ซึ่งทำให้พม่าลดอิทธิพลลงไปมาก แต่ไม่ใช่จุดสิ้นสุดของธรรมเนียมการรักษา “ขอบขันทีสีมา” อย่างพระเจ้าราชาธิราช (จักรพรรดิราชแบบไทย) แต่กลับเป็นแรงผลักดันให้เกิดความคิดที่จะรื้อฟื้นพระราชอำนาจที่สูญเสียไป จากการที่ต้องพยายามประนีประนอมกับหมู่รัฐจารีตตลอดตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 1 เมื่อมองจากยุทธศาสตร์ที่ตั้งจะเห็นว่ามีสำคัญต่อนโยบายเรื่องการขยายหรือรักษาพระราชอำนาจของชนชั้นนำไทยจากมหาอำนาจตะวันตกที่ต้องการจะขยายอำนาจอย่างพม่าทางตะวันตก และทางตะวันออกก็ต้องคอยประนีประนอมกับญวนที่ปรารถนาอำนาจในประเทศราชที่สยามอ้างสิทธิ์อย่างลาว และเขมร และยังต้องคอยระวังมหาอำนาจใหม่อย่างอังกฤษที่แทรกแซงประเทศราชในคาบสมุทรมลายูมาโดยตลอด จากภัยคุกคามทั้งภายนอกและภายในนี้ ยังไม่มีผลกระทบกับแนวคิดจักรพรรดิราชเท่าไรนัก แต่สิ่งที่เข้ามกระทบต่อแนวคิดจักรพรรดิราชที่แท้จริงมาจากความรู้และวัฒนธรรมตะวันตกที่มาพร้อมกับมิชชันนารีตะวันตกในปลายรัชกาลที่ 3 นั่นเอง งานวิจัยของเอนก ได้ยกงานเรื่อง Siam Mapped : A History of the Geo - body of Siam ของธงชัย วินิจญ์กุล ที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำสมัย รัชกาลที่ 3 - 4 ว่าอยู่ที่การรับรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่จากตะวันตก โดยเฉพาะความรู้เรื่องดาราศาสตร์ และภูมิศาสตร์สมัยใหม่ ความรู้ทางดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์นี้เองที่ก่อให้เกิดการทำลายความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาลวิทยาแบบเดิมของสยามอย่างรุนแรงจนก่อให้เกิดการโต้เถียงกันในหมู่ปัญญาชนสยามในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่นำเอาความรู้ในทางวิทยาศาสตร์มาอธิบายความเป็นเหตุเป็นผลให้กับพุทธศาสนาพร้อมกับการปฏิเสธความไม่เป็นเหตุผลด้วยมาตรฐานแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่โดยเฉพาะความรู้ที่มากับมิชชันนารีที่มากมายและเป็นของใหม่มากกับสังคมดั้งเดิมของสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ได้ส่งผลอย่างมากทางวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

งานวิจัยของธนพงศ์ จิตต์สง่า เรื่อง “วชิรญาณ” กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2427 – 2448 แม้งานวิจัยนี้จะใช้ช่วงเวลาหลังสมัยรัชกาลที่ 4 ไปแล้ว แต่งานวิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลความรู้สมัยใหม่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งความรู้ตะวันตกได้เข้ามาพร้อมคณะมิชชันนารี การตั้งโรงพิมพ์ของคณะมิชชันนารีมีจุดประสงค์เพื่อเผยแพร่วรรณคดีศาสนาและต้องการให้ชนชั้นนำของสยามและไพร่ของสยามเปลี่ยนศาสนาเป็นศาสนาคริสต์ อย่างไรก็ตามชนชั้นนำของสยามกลับสนใจและยอมรับเทคโนโลยีตะวันตกแทนที่จะเป็นคำสอนคริสต์ศาสนา เนื่องจากชนชั้นนำสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์สามารถจัดชั้นลำดับของความรู้ได้แก่ความรู้ทางโลกย์ และความรู้ทางธรรม ความรู้ทางโลกย์นั้นเป็นความรู้โลกแห่งวัตถุที่ไม่มีความแน่นอน และเป็นอุปสรรคที่ไม่สามารถนำพา

ให้จิตวิญญาณหลุดพ้นวิภวสังสาร แต่ความรู้ทางธรรมซึ่งความรู้พุทธศาสนาเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณที่สามารถนำพาจิตมนุษย์หลุดพ้นสู่นิพพาน ชนชั้นนำจึงมองความรู้ทางพุทธศาสนาว่าเป็นความรู้ที่เที่ยงแท้และแน่นอน ดังนั้นเมื่อมีชนชั้นนารีเผยแพร่ความรู้คริสต์ศาสนาจึงถูกตอบโต้จากชนชั้นนำ เพราะว่าคริสต์ศาสนาเป็นความรู้ทางจิตวิญญาณเกี่ยวกับการบรรลุมรรณ ความรู้ตะวันตกต่าง ๆ ถูกชนชั้นนำมองว่าเป็นความรู้ที่ “ศิวิไลซ์” แต่ความรู้เหล่านี้ในสายตาชนชั้นนำยังอยู่ในระดับรองกว่าพุทธศาสนา การที่ชนชั้นนำยอมรับความรู้จากตะวันตกอาจมีสาเหตุจากระเบียบโลกในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เปลี่ยนแปลงอีกด้วย เนื่องจากว่าอำนาจของจีนและชมพูทวีปที่ได้รับการยอมรับจากสยามในระบบจารีตว่ามีอำนาจเหนือกว่าในด้านอารยธรรมนั้นตกไปอยู่ในลักษณะเป็นรัฐที่มีฐานะเป็นกึ่งอาณานิคมและตกเป็นอาณานิคมตามลำดับ ชนชั้นนำสยามจึงเปลี่ยนไปยอมรับความรู้และวัฒนธรรมบางอย่างจากตะวันตก

วิทยานิพนธ์ของจุฑารัตน์ จิตโสภณ เรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดของรัชกาลที่ 4 ที่สะท้อนผ่านงานจิตรกรรมเรื่องอิเหนาในพระวิหารหลวง วัดโสมนัสวิหาร” วิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นการศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง “อิเหนา” ในพระวิหารหลวงวัดโสมนัสวิหาร เป็นการวิเคราะห์หาแรงบันดาลใจที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้นำเรื่องที่เป็นวรรณคดีนิทานมีเนื้อหาประโลมโลกมาเขียนไว้ภายในพระอาราม ประกอบกับการศึกษาเทคนิคและวิธีการแบบตะวันตกที่นำมาใช้ในการเขียนจิตรกรรม โดยตรวจสอบว่าเป็นเทคนิคที่สืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 3 ใช่หรือไม่ อาศัยวิเคราะห์เทียบเคียงกับจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนไว้บนบานประตู หน้าต่าง ภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวรารามฯ และจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนขึ้นสมัยรัชกาลที่ 4 โดยผลการศึกษาสรุปได้ว่า เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยด้านการละคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งละครในเรื่อง “อิเหนา” ซึ่งมีเนื้อหาในตอน “อุณณากรรณ” คล้ายคลึงกับพระราชประวัติของสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระอัครมเหสีพระองค์แรกที่สิ้นพระชนม์ไปเป็นเหตุให้พระองค์ทรงโปรดให้นำเรื่องดังกล่าวมาเขียนไว้พร้อมกับการสร้างวัดโสมนัสวิหารแห่งนี้เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลให้แก่พระนาง ประกอบกับบริบททางสังคมที่มีการนำเรื่องราวที่ไม่เกี่ยวกับพุทธศาสนามาเขียนไว้ภายในพระอารามก็เริ่มได้รับความนิยมมาตั้งแต่รัชกาลก่อนหน้าแล้ว ทั้งนี้ เทคนิคและวิธีการที่ใช้เขียนภาพเป็นการผสมผสานกันระหว่างเทคนิคแบบไทยประเพณี และแบบตะวันตกซึ่งเริ่มปรากฏมาก่อนในสมัยรัชกาลที่ 3 เช่นกัน ลักษณะเด่นของจิตรกรรมฝาผนังเรื่อง “อิเหนา” จึงอยู่ที่การผสมผสานเทคนิคทั้งสองได้อย่างกลมกลืนยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นพัฒนาการทางด้านฝีมือในการเขียนภาพให้ดูสมจริงแบบตะวันตกของช่าง

บทที่ 3

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย เป็นงานวิจัยเชิงศิลปวัฒนธรรมในมิติเวลาทางประวัติศาสตร์ ดังนั้นงานวิจัยฉบับนี้จะใช้วิธีการวิจัย 2 วิธีคือ 1. การวิจัยทางประวัติศาสตร์ และ 2.ศิลปวัฒนธรรมวิจัย โดยนำวิธีการวิจัยทั้ง 2 วิธีมาบูรณาการร่วมกันเพื่อสังเคราะห์เป็นความรู้ใหม่ออกมา ในบทนี้จะกล่าวถึงวิธีการดำเนินการวิจัยทั้ง 2 วิธีดังต่อไปนี้

1. การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์

การวิจัยเชิงประวัติศาสตร์เป็นการวิจัยที่พยายามวิเคราะห์เหตุการณ์ต่างๆ เพื่อหาข้อเท็จจริงในอดีต งานวิจัยนี้ได้แบ่งการวิจัยออกเป็น 3 แบบคือ

1) การศึกษาเป็นรายกรณี เป็นการศึกษาที่ชี้เฉพาะลงไปโดยอาจศึกษากับบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือสถาบัน เอกสารหรือกฎหมายฉบับใดฉบับหนึ่งก็ได้ ในลักษณะของงานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยที่มุ่งเน้นไปยังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลัก โดยการศึกษาจะศึกษาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรอบๆ ด้าน หลายมิติเพื่อศึกษาเหตุปัจจัยที่ทำให้พระองค์ทรงนำศิลปวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือในการเฉลิมชาติให้ทันสมัย แม้ในงานวิจัยนี้จะมีการกล่าวอ้าง หรือยกบุคคลในประวัติศาสตร์มาศึกษาร่วมด้วย ก็เพราะบุคคลเหล่านั้นเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ที่อยู่ร่วมสมัยกับพระองค์ที่อยู่ในบริบทเดียวกันแห่งการเปลี่ยนแปลง การศึกษาบุคคลอื่นร่วมด้วยจะทำให้เห็นภาพบริบทแห่งยุคสมัยได้ชัดเจนมากขึ้น

2) การศึกษาพัฒนาการ เป็นการศึกษาความแตกต่างของเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งในระยะใดระยะหนึ่ง โดยอาจศึกษาเหตุการณ์ทั้งหมดหรือเพียงบางส่วนของเหตุการณ์นั้นก็ได้ ในกรณีนี้เป็นการศึกษาจุดเปลี่ยน (Turning point) ของยุคสมัยโดยซึ่งเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระวิเทโศบายเชิงรุก โดยใช้ศิลปวัฒนธรรม และนโยบายทางการเมืองสนธิสัญญาทางการค้า ประกอบกันเพื่อเป็นเครื่องมือนำพาบ้านเมืองให้ก้าวผ่านยุคสมัยจารีตเพื่อให้เกิด “รัฐชาติ” สมัยใหม่ โดยมีนัยทางการเมืองทั้งเปิด ปรับ เปลี่ยน ประเทศให้ทันสมัย และรอดพ้นจากภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยม

3) การศึกษาความเปลี่ยนแปลง การศึกษาแบบนี้คล้ายคลึงกับแบบที่สอง แต่เป็นการเปรียบเทียบลักษณะการเปลี่ยนแปลงในเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในอดีตกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน ในลักษณะนี้เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นถึงการนำศิลปวัฒนธรรมมาเป็นเครื่องมือทางการเมืองมากกว่าหน้าที่ทางสุนทรีย์อย่างเดียว ซึ่งศิลปวัฒนธรรมไทยนั้นโดยมากเกิดจากพระพุทธศาสนา และคนไทยสร้างศิลปวัฒนธรรมเพื่อรับใช้ศาสนาและสุนทรีย์มากกว่าเพื่อสร้างความทันสมัยหรือเพื่อวิถีชีวิตที่ “ศิวิไลซ์” ซึ่งต่างจากวัฒนธรรมตะวันตกที่วัฒนธรรมเป็นตัวชี้ให้เห็นถึงความเจริญ อีกทั้ง

ทั้งการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมบางประการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่เป็นเพียงการสร้างภาพลักษณ์ใหม่ของสยามประเทศ แต่คือ “การสร้างระบบวัฒนธรรมใหม่” ขึ้นมาหลายประการ จนวัฒนธรรมบางอย่างกลายเป็นประเพณี หรือธรรมเนียมปฏิบัติใหม่ที่ใช้มาจนถึงปัจจุบัน

ความมุ่งหมายทั่วไปของการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์

โดยทั่วไปแล้วการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์จะมีความมุ่งหมายดังนี้

- 1) เพื่อค้นหารากฐานหรือจุดกำเนิดของสิ่งที่ต้องการศึกษาวิจัย
- 2) เพื่อศึกษาและชี้ให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริง ลักษณะการเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ในอดีต
- 3) เพื่อให้เข้าใจสภาพเหตุการณ์ในปัจจุบัน อันอาจจะมีสาเหตุมาจากเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งจะช่วยเราสามารถตั้งกฎเกณฑ์หรือปรับปรุงงานในปัจจุบันให้มีมาตรฐานได้
- 4) เพื่อใช้เหตุการณ์ในอดีตหรือความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ในอดีต เป็นแนวโน้มที่จะชี้บ่งหรือทำนายเหตุการณ์ในอนาคตที่คล้ายคลึงกัน
- 5) เพื่อค้นหาข้อสมมติฐานที่ตั้งขึ้นบนรากฐานของความรู้และประสบการณ์ในอดีตที่จะนำไปใช้ในอนาคตได้
- 6) เพื่อศึกษาต้นตอของทฤษฎีต่างๆ อันจะทำให้เกิดความกระจ่างในเรื่องราวหรือทฤษฎีที่สำคัญๆ ในปัจจุบัน
- 7) เพื่อให้เกิดความรู้สึกซาบซึ้งในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และช่วยให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อเหตุการณ์ปัจจุบัน และเรื่องราวก่อนหน้าที่จะเกิดในอนาคต
- 8) เพื่อเสริมสร้างความรู้ความเข้าใจให้มากขึ้นตามลำดับ และเป็นการตอบสนองความอยากรู้อยากเห็นของบุคคลที่มีต่อเหตุการณ์หรือเรื่องราวในอดีต
- 9) เพื่อชี้ให้เห็นถึงข้อดีข้อเสียของเหตุการณ์ทั้งในอดีตและปัจจุบัน

แหล่งที่มาของข้อมูลในการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์

จากที่กล่าวมาข้างต้น งานวิจัยนี้ใช้กระบวนการทางประวัติศาสตร์ในการศึกษาด้วยดังนั้นจึงต้องใช้วิธีทางประวัติศาสตร์เก็บรวบรวมข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ซึ่งจะได้จากแหล่งของข้อมูล 2 ประเภทด้วยกันคือ

- 1) แหล่งของข้อมูลขั้นต้นหรือข้อมูลปฐมภูมิ (Primary sources) เป็นแหล่งของข้อมูลที่ผู้วิจัยได้จากหลักฐานเดิมหรือหลักฐานที่เป็นต้นตอ ได้แก่
 - เอกสารหรือบันทึกของทางราชการ เช่น ข้อมูลเกี่ยวกับการเสียภาษี กฎหมายต่าง ๆ ประกาศ ระเบียบ สถิติต่าง ๆ ประกาศนียบัตร คำพิพากษา คำให้การ สารตรา โฉนด ใบอนุญาต ใบรับรอง เอกสารหรือบันทึก เช่น จดหมาย จดหมายเหตุ ไดอารี่ สัญญาต่างๆ พิณัยกรรม หนังสือ จุลสาร เรื่องราวในหนังสือพิมพ์ นิตยสารหรือสิ่งพิมพ์ต่างๆ บันทึกของสำนักงาน อุตชีวประวัติ คำสอน โดยในงานวิจัยนี้จะตีกรอบเวลาคือ เอกสารทางราชการหรือบันทึกของบุคคลที่อยู่ร่วมสมัยกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเท่านั้น

- หลักฐานทางภาพ เช่น ภาพถ่ายโดยเฉพาะภาพถ่ายโดย จอห์น ทอมสัน พ.ศ. 2408 – 2409 ที่ได้รวบรวมไว้ในหนังสือ “สยามผ่านมุกกล้อง รวมทั้งนครวัดและเมืองชายฝั่งประเทศจีน” โดยสำนักพิมพ์พีริแอร์บุ๊กส์ จำกัด และจากแหล่งอื่น

- โบราณวัตถุ (Remains or Relics) รวมทั้งหลักฐานด้านสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยนั้น โดยเลือกสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก รวมทั้งสถาปัตยกรรมที่สะท้อนแนวคิดความทันสมัยของแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แหล่งข้อมูลต่างๆ เหล่านี้อาจเป็นหลักฐานที่ชี้แจงถึงการดำเนินชีวิต ความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมของคนในสมัยนั้นด้วย

2) แหล่งของข้อมูลชั้นรองหรือข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary sources) เป็นแหล่งของข้อมูลที่ได้จากรายงาน หรือถ่ายทอดมาจากข้อมูลชั้นต้น หรือข้อมูลปฐมภูมิ คือข้อมูลหรือหลักฐานนั้นถูกรายงานโดยผู้ที่ไม่ได้มีส่วนร่วมหรือเป็นพยานในเหตุการณ์นั้น รวมทั้งงานวิจัยต่างๆ วิทยานิพนธ์ ที่วิเคราะห์เกี่ยวกับยุคสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านต่างๆ ทั้งสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ศิลปะ การเมืองการปกครอง แล้วนำมาวิเคราะห์สังเคราะห์แบบบูรณาการเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่เพื่อนำมาใช้ในการวิจัยฉบับนี้

2. การวิจัยทางศิลปวัฒนธรรม

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาศิลปวัฒนธรรมในด้านของ “เครื่องมือ” ในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะ กับนโยบายทางการเมืองในมิติเวลาของประวัติศาสตร์ในยุคแห่งการเปลี่ยนผ่านจากยุคจารีต ไปสู่ยุคทันสมัยโดยศิลปวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจากพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็นเครื่องมือในการสร้างบรรทัดฐานทางสังคมใหม่เพื่อให้สยามก้าวเข้าสู่ “ความทันสมัย” เป็นรัฐสมัยใหม่ การวิจัยเรื่องนี้นำศิลปวัฒนธรรมมาผูกโยงกับกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงของโลกและผลกระทบที่มีต่อสยามประเทศโดยเป็นความพยายามที่จะเข้าใจศิลปกรรมวัฒนธรรมไทยที่เกิดจากร่วมสมัยผ่านมุมมองของการวิเคราะห์ในมิติต่างๆ ของชีวิตทางสังคมของคนกลุ่มผู้นำเป็นหลักแล้วส่งผลต่อบ้านเมือง ในมุมมองทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม การศึกษา ศิลปะ ศาสนา และความเชื่อชุดต่างๆ ซึ่งปะทะ ประสานกันในการแลกเปลี่ยนช่วงชิงความหมายของการเป็นอารยประเทศ งานวิจัยเรื่องนี้จึงเกิดบนพื้นฐานของการวิเคราะห์เชิงวาทกรรม โดยมีสมมุติฐานเบื้องต้นว่า ศิลปวัฒนธรรมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็น “สิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรม” ที่มีนัยทางการเมือง รวมทั้งเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่มีมิติแตกต่างจากวัฒนธรรมแบบจารีตนิยมในยุคสมัยก่อนๆ ดังนั้น ศิลปวัฒนธรรมที่ถูกสร้างขึ้นโดยกลุ่มผู้นำจึงเป็นศิลปวัฒนธรรมไทยในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ว่าความสัมพันธ์เชิงอำนาจของคนกลุ่มต่างๆ ได้แก่ เศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม การศึกษาและศาสนา มีการขับเคลื่อนอยู่เจียบๆ อย่างไร ทำให้เกิดการรอบความเข้าใจต่อชีวิตและสังคมของบุคคล ซึ่งศิลปินก็อยู่ภายใต้กรอบนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้นก่อนที่จะเข้าใจศิลปะต้องเข้าใจการทำงานของความสัมพันธ์เชิงอำนาจนี้ก่อน

การวิจัยเรื่องนี้จึงใช้เทคนิคการวิเคราะห์เชิงวาทกรรมร่วมกับการวิจัยทางศิลปวัฒนธรรม ด้วย กล่าวคือ ไม่ได้หยิบยกตัวงาน หรือชิ้นงานศิลปะมาวิเคราะห์ตรง ๆ นั้นเอง โดยมีประเด็นสำคัญใน 3 หัวข้อดังนี้

ความเข้าใจเรื่องโลกทัศน์และ ศิลปะสมัยใหม่

การเปลี่ยนแปลงด้านมโนทัศน์ทางการเมืองการปกครอง ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 ซึ่งแนวคิดการเมืองการปกครองแบบตะวันตกนี้ได้เข้ามาแพร่หลายพร้อมกับการเข้ามาของชาวยุโรป และมิชชันนารีอเมริกัน การมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างชนชั้นนำสยามกับชาวตะวันตกก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนแนวคิด มโนทัศน์ นำสู่การสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ซึ่งจะกลายเป็นเครื่องมือในการนำพาประเทศสยามให้เป็นชาติศิวิไลซ์

วัฒนธรรมแบบใหม่ที่เกิดขึ้นเพื่อสะท้อนความเป็นรัฐสมัยใหม่

รัฐสมัยใหม่มีส่วนอย่างมากในการจัดสรรนโยบาย การวางกลไกและเทคนิคในการจัดการ ราชการการสมัยใหม่ภายใต้กรอบที่เปลี่ยนแปลงไป สิ่งที่เห็นได้ชัด เช่น การรวมศูนย์อำนาจของ กษัตริย์ การเปลี่ยนเนื้อหาทางพุทธบัญญัติในพระพุทธรูปศาสนา เป็นการตีความปัจจุบันใหม่ซึ่งต้อง อ้างพระไตรปิฎก การทำให้กษัตริย์ซึ่งเป็นวีรบุรุษเชิงอำนาจถูกลดอำนาจและบทบาทลงเหลือเพียง กษัตริย์เชิงสถาบัน สิ่งเหล่านี้สะท้อนอยู่วัฒนธรรมใหม่ (ในสมัยรัชกาลที่ 4) จึงเป็นผลผลิตของกรอบ การจัดการของรัฐ กรอบหนึ่งที่ได้เห็นได้ชัด คือ กรอบเอกภาพการจัดการภาครัฐสมัยใหม่คือกรอบ เอกภาพ (principle of unity) ทั้งประเทศถูกทำให้เป็นปึกแผ่นโดยการ ผ่านภาษาราชการ ผ่านการ จ่ายภาษี และเหตุผลทางเศรษฐกิจ โดยทั้งหมดไหลเข้ามาสู่ระบบราชการไทย นั่นคือเหตุผลของการ ทำให้เกิดความเป็นปึกแผ่น วัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ได้สะท้อนความคิดเห็น (concept) นี้เหมือนกัน ภายใต้หลักเอกภาพเพราะวัฒนธรรมที่ดีต้องถูกคิดและสร้างขึ้นภายใต้หลักเอกภาพ สิ่งเหล่านี้ได้ สร้างประวัติศาสตร์ใหม่ให้สังคมไทย มีผลทำให้เกิดเป็นประวัติศาสตร์ของคนไทยทั้งชาติร่วมกัน และเป็นวัฒนธรรมแบบไทยๆ เป็นผลผลิตของแนวคิดทันสมัยที่มีอิทธิพลมาจนถึงปัจจุบัน

ศิลปวัฒนธรรมในฐานะการเป็นเครื่องมือสร้างความทันสมัย

ในประเด็นนี้จะมองวัฒนธรรมในมิติทางรัฐศาสตร์ ซึ่งมีผลโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงระบบ เศรษฐกิจแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า มาเป็นการค้าเสรีหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อสยามเปิดรับ ความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก เกิดการยอมรับวัฒนธรรมตะวันตก โดยเริ่มจากกลุ่มชนชั้นนำสยาม เริ่ม ขยับเข้าสู่สังคมสมัยใหม่มากขึ้น จารีตต่างๆ ถูกมองว่าล้าสมัย วัฒนธรรมและประเพณีบางอย่างถูกสร้าง ขึ้นมาใหม่ รวมทั้งสัญลักษณ์บางอย่างที่เป็นมากกว่างานศิลปะ เช่น พระสยามเทวาธิราช ซึ่งกลายเป็น สัญลักษณ์ทางการเมืองโดยผ่านทางรูปสัญลักษณ์ขององค์พระสยามเทวาธิราช งานวิจัยนี้จะวิเคราะห์วัฒนธรรมและประเพณีที่ถูกสร้างขึ้นใหม่ภายใต้กรอบแนวคิดการสร้างวัฒนธรรมใหม่ และความเป็น “รัฐ ชาติ” ซึ่งงานศิลปวัฒนธรรมเหล่านี้นับว่าเป็น “Neo-Tradition” ซึ่งผลักดันให้เกิดการแบ่งยุคสมัยเป็น “ยุคจารีต” กับ “ยุคสมัยใหม่” อย่างชัดเจน

นอกจากนี้การเกิดมโนทัศน์สมัยใหม่ และธรรมเนียมปฏิบัติสมัยใหม่นี้ยังทำให้กรอบวาทกรรมทางพุทธศาสนาซึ่งเคยเป็นกฎหมาย กฎ ระเบียบและบรรทัดฐานที่เถียงไม่ได้ผ่านการผลักดันของสถาบันต่างๆ ของรัฐราชการไทย วาทกรรมพุทธศาสนาถูกกลดทอนลงเฉพาะแค่ระบบสัญลักษณ์เท่านั้น ไม่มีอำนาจในการกำหนดหรือจัดวางชีวิตของบุคคลมากเท่าเดิม การเกิด Neo-Tradition นำมาสู่การวางกรอบชีวิตวัฒนธรรมและคำอธิบายของวัฒนธรรมในปัจจุบัน ในการดำเนินการวิจัยใน 3 หัวข้อหลักๆ นี้จะได้กล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป

การใช้ระเบียบวิธีวิจัยทั้ง 2 แบบมาใช้ร่วมกันนี้ใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์แบบเดียวกัน แต่วิเคราะห์ในมิติที่ต่างกัน แต่จะนำมาสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ใหม่ทางศิลปวัฒนธรรมที่เป็นมากกว่าศิลปวัฒนธรรม กล่าวคือ ศิลปวัฒนธรรมสามารถนำมาใช้ได้หลากหลายมิติ รวมทั้งมิติทางรัฐศาสตร์อีกด้วย

บทที่ 4

อภิปรายผล

จากการวิจัยสามารถอภิปรายผลตามจุดมุ่งหมายงานวิจัยได้ดังนี้

1. ปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย
2. กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัยในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

1. ปัจจัยที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย

ปัจจัยด้านต่างๆ ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีแนวคิดก้าวหน้า และมีมโนทัศน์เกี่ยวกับ “ความทันสมัย” ในแบบที่แตกต่างไปจารีตทางสังคมในยุคสมัยของพระองค์มาจาก 2 ปัจจัยหลัก คือ (1) ปัจจัยภายในและ (2) ปัจจัยภายนอก โดยทั้ง 2 ปัจจัยจะหล่อหลอมตัวตนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงมีมโนทัศน์ที่ “ทันสมัย” ดังที่ปรากฏออกมาเป็นนโยบายทางการเมืองดังนี้

1.1 ปัจจัยภายใน ปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมา 3 ปัจจัยหลักๆ ดังนี้

- 1) การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา
- 2) การมีโอกาสศึกษานโยบายการปกครองบ้านเมืองก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ
- 3) การเมืองภายในหลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต

1) การได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา ในพ.ศ. 2367 ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองสมณเพศอยู่มีฉายาว่า “วชิรญาณโณ” ทรงอยู่ในฐานะรัชทายาทตามกฎหมายเถียรบาลที่ถือกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เนื่องด้วยเหตุผลทางการเมืองทำให้พระองค์ไม่สามารถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากพระราชนัดดาได้ ทำให้พระองค์ต้องผนวชต่อมาจนสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนี้เองทำให้อิทธิพลทางพุทธศาสนาส่งผลต่อ “อัตลักษณ์” ของพระองค์ดังนี้

(1) เหตุจำเป็นที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชตลอดรัชกาลที่ 3 เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระชนมายุครบ 21 พรรษาใน พ.ศ. 2367 ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (ต่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระนามฉายาในขณะทรงผนวชคือ “วชิรญาณโณ” หรือ “วชิรญาณภิกขุ” พระองค์ได้เสด็จไปประทับแรมที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ 3 วัน แล้วเสด็จขึ้นไปจำพรรษา ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาสวิหาร) ได้ 15 วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตโดยมิได้ทรงมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ประชุมปรึกษากันแล้ว ได้อัญเชิญพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ พระเชษฐาต่างพระมารดา ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ด้วยทรงมีพระชนมายุกว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎถึง 17 ปี และทรงมีประสบการณ์มากทั้งด้านการค้า การสงครามและการปกครอง

จากกรณีการผลัดแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้หากพิจารณาจากกฎมณเฑียรบาลที่ถือกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีสิทธิในราชสมบัติกว่าผู้ใด เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสองค์โต “เกิดด้วยพระอัคมเหสีคือสมเด็จพระพุทธเจ้า”¹ หรือพิจารณาตามหลักดินนัย สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงผนวชอยู่ในขณะนั้นควรจะมีสิทธิได้รับการพิจารณาจากที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ให้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะพระองค์ทรงดำรงฐานะเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้า และทรงเป็นโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากพระอัคมเหสีในรัชกาลที่ 2 แต่ทว่าด้วยพระชันษาที่ยังน้อยและไม่ทรงมีอำนาจการมีในวงราชการ เมื่อเทียบกับฝ่ายของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งมีอำนาจบารมีอยู่มากในขณะนั้น ดังนั้นโอกาสในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์จึงมีไม่มากนัก

อนึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเองก็ทรงทราบดีว่าพระองค์ก็มีสิทธิในราชสมบัติเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากเมื่อคราวที่พระราชวงศ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ได้ส่งคนมาทูลถามพระองค์ว่า ทรงปรารถนาราชสมบัติหรือไม่ หรือจะทรงผนวชต่อไป พระองค์ทรงปรึกษากับเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณูรักษ์ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส และกรมขุนเดชอดิศร ซึ่งเป็นพระญาติใกล้ชิดกับพระองค์ จนนำไปสู่การตัดสินใจที่ทรงผนวชต่อไป² การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎตัดสินใจผนวชต่อนั้นนับว่าเป็นการ “ตัดสินใจพระทัยทางการเมือง” มากกว่าความเลื่อมใสศรัทธาในพุทธศาสนา หรืออาจกล่าวได้ว่าเนื่องจากสภาพการเมืองที่ผันแปรสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงเลือกที่จะผนวชเพื่อหลบ “ราชภัย” ดังธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

จากความจำเป็นทางการเมืองทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้ชีวิตในสังคัมสงฆ์ ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง 27 พรรษา สังคมของพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็นสังคมที่มีลักษณะเป็นประชาธิปไตย (ที่เน้นหลักความเสมอภาค) ที่สุดในสังคมไทยสมัยนั้น เพราะเมื่อทุกคนเข้ามาบวชไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใด มาจากตระกูลที่สูงส่ง มั่งคั่ง มีอำนาจหรือมาจากครอบครัวสามัญชน หรือแม้กระทั่งทาส เมื่อเข้ามาสู่เพศบรรชิตแล้ว ถือว่าทุกคนมีความเสมอภาค

¹ กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 34.

² เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). *การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ*. หน้า 68.

เท่าเทียมกัน จะมีการแบ่งชั้นความสำคัญของบุคคลก็โดยการถืออาวุโสของระยะเวลาที่บวช และความรอบรู้ในหลักธรรมและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นตัวกำหนดตำแหน่งสำคัญทางศาสนา ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช พระองค์จึงได้เรียนรู้การอยู่ร่วมกันโดยเสมอภาคกับบุคคลอื่นที่มาจากหลากหลายชนชั้น ถึงแม้พระองค์จะทรงดำรงพระอิสริยยศชั้นเจ้าฟ้าแต่พระองค์ก็ต้องแสดงความเคารพต่อพระภิกษุรูปอื่นๆ ที่บวชก่อนพระองค์ ทำให้ทรงมีความอ่อนน้อมถ่อมตน มิได้คิดว่าพระองค์ทรงดำรงสถานะเหนือกว่าผู้อื่นแต่อย่างใด และพระองค์ก็ทรงเป็นมนุษยบุปผาน¹ เช่นคนอื่น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับหลักมานุษยนิยมที่เชื่อในศักยภาพของมนุษย์

นอกจากนี้วัดยังเป็นสถานที่ซึ่งคฤหัสถ์ชาย หญิงจากทุกชนชั้นสามารถมาสวดมนต์ ฟังเทศนา ฟังธรรม และสนทนาธรรมกับพระสงฆ์ และนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ สิ่งเหล่านี้ นับว่ามีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริแบบมนุษยนิยมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอยู่ไม่น้อย เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงมีพระทัยในความสามารถในการใช้ปัญญาแสวงหาความรู้และไตร่ตรองสิ่งต่างๆ ด้วยปัญญาของตนเอง “หนึ่งการแสวงหาและการนับถือศาสนาซึ่งจะเป็นที่พึ่งของตนในชาตินี้ชาติหน้าก็เป็นการดี สมควรเป็นที่ยิ่งแล้ว ควรที่ท่านทั้งปวงทุกๆ คนจะตริตrong ใคร่ครวญด้วยปัญญาตนเอง...”²

(2) อิทธิพลทางความคิดเรื่องมานุษยนิยม เหตุผลนิยม และความเป็นวิทยาศาสตร์ของพุทธศาสนา เพื่อให้เห็นภาพความเป็นผู้มีความคิดก้าวหน้าของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กล้าท้าทายความเชื่อแบบจารีต และนำพาสยามประเทศก้าวพ้นสังคมแบบเก่าในยุคจารีต และริเริ่มสร้างชาติให้ทันสมัยในยุคของพระองค์โดยใช้ศิลปวัฒนธรรม ร่วมกับนโยบายการเมืองของพระองค์ซึ่งเป็นการเปลี่ยนมโนทัศน์ของสังคมไทยให้เปลี่ยนจากความคิดที่เชื่อเรื่องเหนือมนุษย์ให้กลายเป็นหลักมานุษยนิยมซึ่งจะได้นำเอาหลักพระพุทธศาสนามาเปรียบเทียบกับหลักมานุษยนิยมดังนี้

- พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นพุทธภาวะ หรือ “พุทธธาตุ” หมายถึง ประสบการณ์ทางจิตชั้นสูง ที่บุคคลสามารถเข้าถึงเกิดความสุขด้วยความรู้ระดับญาณ เกิดความสะอาดบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลส มีความสงบสุข ปราศจากความวุ่นวายใดๆ หรือที่เรียกว่า สะอาด สว่าง สงบ ตามหลักไตรลักษณ์ที่ถือว่าเป็นผลจากการปฏิบัติโดยมีปรัชญาพุทธเป็นประทีปนำทาง

- พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา เช่น ที่ปรากฏเนื้อหาอยู่ในพระสูตรและพระอภิธรรมในพระไตรปิฎกในส่วนที่ว่าด้วยปัญหาพื้นฐาน 4 ประการ เกี่ยวกับชีวิต โลก จักรวาล เป็นคำตอบปัญหาที่ว่าชีวิตคืออะไร เป้าหมายสูงสุดของชีวิตและวิถีชีวิตทางที่จะนำไปสู่เป้าหมายนั้นคืออะไร พุทธปรัชญาเป็นความจริงสูงสุดที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบจากกฎธรรมชาติที่ใช้สอนบรรพชิตและฆราวาสให้ยึดถือปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตขึ้นสู่ระดับโลกุตระปัญญา

¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศห้ามไม่ให้ตีกันเรื่องกะแปะอัฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. หน้า 324.

² แหล่งเดิม. ประกาศมหาสมณราชบัณฑิต อัฐศก. หน้า 473.

- พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นระบบจริยธรรม ที่ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในเนื้อหาของปรัชญาที่กล่าวถึงคุณค่า ความดี ความงาม ความถูกต้อง ความเจริญ ความเสื่อม ว่าด้วยหน้าที่ที่จะนำไปปฏิบัติต่อตนเองและต่อสังคมเป็นคำสอนที่พระพุทธองค์ ทรงแสดงเพื่อให้มนุษย์มีการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เป็นพุทธจริยธรรมสำหรับผู้ครองเรือน เป็นคำสอนในระดับโลกียธรรม

- พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาพื้นบ้าน หมายถึง การเคารพนับถือพระรัตนตรัย และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของพระรัตนตรัยในฐานะที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์

- พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันแห่งชาติ หมายถึง พุทธบริษัทและองค์กรต่างๆ ของพุทธบริษัทที่สร้างขึ้นเพื่อการศึกษา การปฏิบัติ บริหาร และเผยแผ่พระธรรมที่เป็นพุทธปรัชญา และพุทธจริยา เช่น สถาบันสงฆ์ วัดวาอาราม ตลอดจนสถาบันการศึกษาทางพระพุทธศาสนา

จากองค์ประกอบทั้ง 5 ดังกล่าวนี้นี้ จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นหลักความจริงที่เป็นกลางๆ ตามธรรมชาติที่มีความสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของมนุษย์โดยตรง และเพื่อประโยชน์สุขแก่มนุษย์โดยทั่วหน้าจึงมีผู้มองพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ กัน ซึ่งอาจแยกให้เห็นได้ เช่น

(1) พระพุทธศาสนา คือ ปฏิบัตินิยม (Pragmatism) เพราะเน้นการปฏิบัติบนเหตุผลที่พิสูจน์ได้ เช่น หลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นศาสนาแห่งการศึกษาเน้นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนได้

(2) พระพุทธศาสนา คือ เหตุผลนิยม (Rationalism) เพราะสอนหลักปฏิจจสมุปบาท กฎแห่งกรรม ไตรลักษณ์ และอริยสัจ 4 เป็นต้น

(3) พระพุทธศาสนา คือ ระบอบธรรมาธิปไตย (The Supremacy of Righteousness) เพราะไม่คัดค้านหรือโต้แย้งกับลัทธิใด แต่ในเรื่องการตัดสินว่าระบบใด คำสอนใด ลัทธิใด หรือทฤษฎีใดผิดถูกอย่างไรนั้น ได้ทรงแสดงหลักธรรมเพื่อเป็นเกณฑ์ไว้ เรียกว่าธรรมาธิปไตย กล่าวคือ การกระทำใด ไม่ว่าจะเป็นส่วนแห่งปัจเจกชนหรือสังคม ถ้าหากประกอบด้วยหลักธรรมาธิปไตยแล้ว การกระทำนั้นก็เป็นอันถูกต้อง

(4) พระพุทธศาสนา คือ ระบอบพรหมจรรย์นิยม (Holy Life) เพราะแสดงหลักปฏิบัติสายกลาง ที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคือ มรรคมีองค์ 8 เป็นทางดำเนินชีวิตด้วยหลักอแปปมาธรรม

(5) พระพุทธศาสนา คือ สันตินิยม (Pacifism) เพราะสอนไม่ให้เบียดเบียนกันด้วยหลักแห่งศีล เช่น เบญจศีล เบญจธรรมสอนเพื่อสันติภาพแก่โลกและชีวิตอย่างไม่จำกัดชาติชั้นวรรณะ รวมทั้งสรรพสัตว์ก็ไม่ยกเว้น

(6) พระพุทธศาสนา เป็น อเทวนิยม (Atheism) เพราะปฏิเสธพระเจ้าสร้างโลก และสอนไม่ให้อวดอวยวาสนา อาศัยอำนาจภายนอกมาช่วยเหลือ แต่สอนให้พึ่งตนเอง เช่น เรื่องกฎแห่งกรรม กฎแห่งไตรลักษณ์ เพราะสรรพสิ่งย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย

(7) พระพุทธศาสนา เป็น มนุษย์นิยม (Humanism) เพราะถือว่าความคิดที่เป็นจริงต้อง

ก่อให้เกิดการกระทำ การกระทำนั้นต้องให้ผลที่เป็นประโยชน์และความสุขแก่มนุษย์ และความจริงทั้งหลายทั้งปวง ต้องเป็นเรื่องในชีวิตจริงของมนุษย์และคุณค่าของสิ่งใดๆ ย่อมไม่อยู่เหนือคุณค่าของความเป็นมนุษย์ พุทธธรรมเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง เพราะมนุษย์เท่านั้นเป็นผู้สร้างโลก สร้างชีวิตมนุษย์เอง พร้อมกันนั้นก็คำนึงถึงศักดิ์ศรี และเสรีภาพแห่งมนุษย์เป็นสำคัญในการแสวงหาความจริงและคำตอบในปัญหาต่างๆ มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพในการเข้าใจความจริงหรือความรู้ต่างๆ ไม่มีใครสามารถอ้างได้ว่าเป็นเจ้าของความรู้หรือความจริงสูงสุดที่มนุษย์ผู้อื่นไม่สามารถเข้าใจเพียงคนเดียวหรือกลุ่มบุคคลเดียว เชื่อในการใช้เหตุผลและวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เชื่อว่าความหมายคุณค่าและเป้าหมายของมนุษย์สามารถพบได้ในชีวิตปัจจุบันไม่ใช่ตายไปแล้ว เชื่อว่ามนุษย์มีเสรีภาพในการกระทำสิ่งต่างๆ แต่มนุษย์ต้องมีความรับผิดชอบต่อสิ่งที่ตนเองกระทำ เชื่อในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่คิดค้นโดยมนุษย์เพื่อตอบสนองความต้องการและการแก้ปัญหาในการดำรงชีวิตของมนุษย์ เชื่อในระบอบประชาธิปไตย หลักสิทธิมนุษยชนการมีเสรีภาพอย่างเท่าเทียม

การศึกษาพระธรรมจนแตกฉานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่นั้น ทำให้พระองค์ทรงละทิ้งความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมตามที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรปิฎก แต่ก็มีได้ปฏิเสธคติความเชื่อที่สืบทอดกันมาในลักษณะที่รุนแรง¹ พระองค์ทรงหันกลับไปหาต้นตอที่พระบาลี พร้อมๆ กับทรงเลือกสรรเนื้อหาบางส่วนของพระไตรปิฎกเพื่ออธิบายหลักการของพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกที่เริ่มแพร่เข้ามาในสังคมไทยในยุคนั้น เห็นได้จาก “หนังสือแสดงกิจจานุกิจ” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (หนึ่งในบรรดาลูกศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ) ซึ่งในเวลาต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ) ซึ่งเสนอแนวคิดของพุทธศาสนายุคใหม่ โดยไม่มีการกล่าวถึงสวรรค์ นรกหรือเปรต อสุรกายทั้งหลาย²

¹ สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (2535). พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง. หน้า 115.

² ส.ศิวรักษ์. (2547). พุทธศาสนาไทยและประชาธิปไตย จากมุมมองของ ส.ศิวรักษ์. หน้า 9.

สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งจากการศึกษาหลักพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ คือ การปฏิรูปศาสนา โดยพระองค์ทรงเป็นผู้นำในการตั้ง ธรรมยุติกนิกาย¹ ได้สำเร็จซึ่งสาเหตุของการปฏิรูปนั้นมาจากกลุ่มผู้ที่ศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและมีความเข้าใจที่ถูกต้อง เห็นว่าชาวไทยที่นับถือพุทธศาสนาส่วนใหญ่ยังมีความเชื่อฝังงายในภูติผีปีศาจ เทพเจ้า และอิทธิฤทธิ์ต่างๆ และนำเอาความเชื่อเหล่านั้นมาผสมปนเปกับความเชื่อในพุทธศาสนา บุคคลเหล่านี้บูชาพระพุทธรูปเหมือนพระองค์เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง ส่วนหลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์น้อยคนนักที่จะเข้าใจอย่างแท้จริง แม้แต่พระองค์เองก็มีอยู่จำนวนไม่น้อยที่ไม่เข้าใจหลักธรรมที่แท้จริง ซ้ำยังปฏิบัติผิดวินัยสงฆ์นานาประการ

อย่างไรก็ตามการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นนอกจากจะเป็นการปฏิรูปศาสนาแล้ว ยังมีนัยทางการเมืองที่สำคัญ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นเป็น “การต่อสู้อย่างยิ่งของพระวชิรญาณ”²

หลังจากการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายสำเร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระประสงค์จะเผยแพร่ความรู้ที่ทรงค้นพบนี้ให้ราษฎรทั่วไปได้เข้าใจด้วย จึงทรงอุตสาหะเสด็จไปเทศนาตามที่ต่างๆ ทรงริเริ่มให้มีการเทศน์เป็นภาษาไทยเป็นครั้งแรก แต่เดิมนั้นพระจะเทศน์เป็นภาษาบาลีซึ่งราษฎรทั่วไปๆ ไม่เข้าใจสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงใช้ถ้อยคำง่ายๆ และทรงเทศน์อย่างมีชีวิตจิตใจ เพื่อให้ผู้ฟังเห็นคล้อยตามพระองค์ไปด้วย บุคคลทั่วไปจึงนิยมมาฟังพระองค์เทศน์อย่างมากมาย³

ส่วนทัศนคติของมิชชันนารีที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสมัยนั้นเห็นว่า การปฏิรูปครั้งนี้เป็นการสั่นคลอนสถานภาพของศาสนาพุทธในสังคม โดยเฉพาะศาสนาจารย์แคสเวล ผู้ที่มีความสัมพันธ์

¹ ธรรมยุติกนิกาย หรือ คณะธรรมยุต เป็นคณะสงฆ์ที่พระวชิรญาณภิกขุทรงตั้งขึ้นเพื่อฟื้นฟูศาสนาพุทธในสยาม และแก้ไขวัตรปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผนวชอยู่นั้น ได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแตกฉานทำให้มีพระวิจารณ์ญาณเกี่ยวกับความเป็นมาของพระพุทธศาสนา และความประพฤติปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรได้อย่างละเอียดถี่ถ้วน พระองค์ได้ทรงนำประพฤติปฏิบัติขึ้นก่อนหรือทรงเริ่มแก้ไขที่พระองค์เองเป็นอันดับแรก ต่อมาเมื่อมีบุคคลอื่นเห็นชอบและนิยมตาม จึงได้มีผู้ประพฤติปฏิบัติตามอย่างพระองค์ขึ้น และมีจำนวนมากขึ้นเป็นลำดับ จนเกิดเป็นพระสงฆ์หมู่หนึ่ง หรือนิกายหนึ่งที่ได้ชื่อในภายหลังว่า ธรรมยุติกนิกาย หรือ “ธรรมยุต” มีความหมายว่า ผู้ประกอบด้วยธรรม หรือชอบด้วยธรรม หรือยุติตามธรรม ครั้นเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการ ให้ประกาศใช้ “พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ. 121” ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย พระราชบัญญัติฉบับนี้มีสาระสำคัญคือได้ยกสถานะคณะธรรมยุต ให้เป็นนิกายอย่างถูกต้องตามกฎหมาย

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบรมราโชวาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรณพิไลย ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. 2493 (อ้างอิงจาก อัจฉรา กาญจนมัย. (2523). การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 – 2394). หน้า 157.)

³ วิไลเลขา บุรณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 158.

สนิทสนมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้เทียบเคียงแนวคิดของการเกิดธรรมยุติกนิกายกับการปฏิรูปศาสนาของโปรเตสแตนต์ในยุโรปว่า เป็นกระบวนการที่จะหลุดพ้นจากความเชื่อมหายของพุทธศาสนาขณะนั้น และอาจกล่าวได้ว่า เป็นพระประสงค์ของพระเจ้าที่ทรงปกป้องชาติให้พ้นจากความพยายามของผู้ที่เป็นคนบาป ซึ่งแอสเวลมีความเชื่อตามแนวคิดของตนว่า กระบวนการธรรมยุติกนิกาย หรือ “New Party” เป็นกระบวนการของพวก “หัวใหม่” ที่ยอมรับวิทยาการจากตะวันตกได้ง่าย¹

นอกจากนี้วัดยังเป็นแหล่งใหญ่ของบทประพันธ์และกวีนิพนธ์ทั้งหลายในประเทศไทย สืบแต่โบราณอีกด้วย วรรณคดีไทยเรื่องสำคัญๆ ที่เป็นมรดกตกทอดมาแต่อดีตเป็นเรื่องราวในพระพุทธศาสนาโดยตรงบ้างได้รับอิทธิพลโดยอ้อม เป็นผลงานนิพนธ์ของพระสงฆ์ในวัดเองบ้าง ประพันธ์โดยท่านที่ได้รับการศึกษาไปจากวัดบ้างแม้ว่าในปัจจุบันภาษาไทยและวรรณกรรมไทยขยายตัวเจริญเติบโต โดยได้รับอิทธิพลจากภาษาต่างประเทศสายอื่นและเรื่องราวแปลกใหม่ในขอบเขตที่กว้างขวางออกไปจนบางครั้งทำให้ถ้อยคำที่มาจากบาลีสันสกฤตบางส่วนและวรรณคดีไทยเก่าๆ เหล่านั้นดูเหมือนจะกลายเป็นเรื่องของอดีตนานไกลที่ล่วงผ่านพ้นสมัยไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม ถ้อยคำและวรรณคดีไทยเก่าๆ ทั้งหลายก็ยังคงความสำคัญในฐานะเป็นที่สืบค้นความเป็นไทยและความเป็นมาของไทยพร้อมทั้งภูมิธรรม ภูมิปัญญาของไทยอยู่ต่อไปยิ่งกว่านั้นการที่จะนำเสนอไทยให้เดินหน้าไปสู่ความเจริญพัฒนาอย่างได้ผลดีมีเนื้อหาสาระแท้จริงโดยไม่ล้มเหลวเสียก่อนและทั้งไม่สูญเสียความเป็นไทยด้วยนั้น นอกจากภาษาและวรรณคดีแล้วศิลปะและดนตรีไทยก็เนื่องอยู่ด้วยกันกับพระพุทธศาสนา เพราะเหตุว่านอกจากวังซึ่งเป็นส่วนเฉพาะเจ้านายแล้ว สำหรับประชาชนทั่วไปก็มีแต่วัดเท่านั้นที่เป็นแหล่งใหญ่ที่กำเนิด รักษา สืบทอด พัฒนาหรือสนับสนุนศิลปะและดนตรี วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนเป็นศูนย์กลางแห่งกิจกรรมทางสังคมและเป็นสมบัติส่วนรวมร่วมกันของชุมชน ศิลปะและดนตรีจึงอาศัยวัดเป็นที่จัดแสดงหรือปรากฏตัว ดนตรีถูกใช้ประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางพระพุทธศาสนา แม้แต่การแสดงพระธรรมเทศนา เป็นเครื่องเสริมคุณค่าทางอารมณ์ ความละเมียดละไม โอ้อ้อ และความรู้สึกเป็นจริงเป็นจัง ตั้งแตงานสมโภชไปจนถึงงานอวมงคล จิตรกรรม ประติมากรรม และสถาปัตยกรรมต่างๆ ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นด้วยแรงบันดาลใจ เพื่อแสดงถึงศรัทธาในพระพุทธศาสนาและเป็นสื่อถ่ายทอดหลักธรรม สาระสำคัญที่วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนเป็นสมบัติร่วมกันของชุมชนและเป็นที่ปรากฏแสดงตัวของชุมชนท้องถิ่นนั้นต่อชุมชน (ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับรู้ถึงศิลปวัฒนธรรมชั้นสูงและศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านทั้งวัดหลวงและวัดราษฎร์) “วัด” เป็นเสมือนศูนย์รวมของทุกอย่างในสังคม การที่ขณะเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชอยู่นั้น และพระองค์ได้ซึมซับเอาศิลปวัฒนธรรม แบบแผนพิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อและศรัทธาของชุมชนเข้าไว้ด้วย การปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณี

¹ Jesse Caswell to R. Anderson, 1 January 1847. V. 2. ABCFM. (อ้างอิงจาก ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411. หน้า 203.

ศิลปวัฒนธรรมที่พระองค์ดำเนินการในกาลต่อมาจึงไม่ได้ส่งผลกระทบที่รุนแรงต่อราชฐ์ของพระองค์

การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จออกบิณฑบาตในเขตต่างๆ ในพระนครและเสด็จจรดงค์ไปยังหัวเมืองต่างๆ ทั้งรอบพระนคร และหัวเมืองเหนือหลายครั้งอย่างที่ไม่เคยมีเจ้านายพระองค์ใดในราชวงศ์จักรีเคยเสด็จเช่นนี้มาก่อน ทำให้ทรงทอดพระเนตรถึงสภาพสังคมโดยรวมของประเทศเห็นศิลปวัฒนธรรม ประเพณี รวมทั้งปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามหัวเมืองได้ดีกว่าบุคคลในสถานะภาพอื่น เนื่องจากในสังคมไทยภิกษุและราษฎรมีความใกล้ชิดกันมาก ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางและราษฎรมีอุปสรรคหลายอย่างที่ทำความสัมพันธ์เป็นไปอย่างไม่สะดวกนัก เช่นในเรื่องการปฏิบัติตัวของขุนนาง เพราะตามกฎหมายลักษณะอาญาหลวง การเดินทางไปมาหาสู่กันของเจ้าเมืองถือว่ามีความผิด¹ จึงทำให้ขุนนางต้องระมัดระวัง นอกจากนี้ขุนนางเองก็เป็นผู้มีอำนาจราษฎรจึงเกรงกลัวเนื่องจากเป็นผู้ที่สามารถให้คุณให้โทษแก่ตนเองได้ หรือถ้าเป็นขุนนางจากเมืองหลวงจะออกไปยังหัวเมืองก็เป็นเรื่องของพิธีรีตอง เป็นการกีดขวางขุนนางที่ออกไปกับเจ้าเมืองแม้ว่าจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับราษฎรหรือไม่ก็ตาม ฉะนั้นโอกาสที่ขุนนางจะได้รู้ข้อเท็จจริงต่างๆ ก็ย่อมลดน้อยลงไป²

จากประสบการณ์ที่ได้รับเมื่อเสด็จออกบิณฑบาตและจรดงค์นั้น ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีความรอบรู้อย่างกว้างขวางและแท้จริงเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งทรงรับรู้ทัศนคติของราษฎรในทางการเมือง ซึ่งถือว่าสำคัญมากสำหรับผู้ปกครองประเทศ และพระองค์ทรงไม่เคยลืมว่าครั้งหนึ่งพระองค์เคยมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับราษฎรเหล่านี้ พระองค์ทรงเคยได้อาตัยอาหารที่พวกเขาเหล่านั้นใส่บาตรเพื่อดำรงพระชนม์ชีพ ความรู้สึกผูกพันต่อราษฎรนี้เองทำให้พระองค์ทรงมีประกาศหลายฉบับที่มีพระประสงค์จะยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรให้ดีขึ้นและให้ความสำคัญกับราษฎรของพระองค์ในทุกๆ ด้าน สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงรับรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศและความเป็นอยู่ของราษฎรมากกว่าเจ้านายพระองค์อื่นๆ เพราะสังขมกิจเปิดโอกาสให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎสามารถเสด็จออกไปจรดงค์ยังหัวเมืองต่างๆ ได้ ในขณะที่เจ้านายพระองค์อื่นๆ ถูกจำกัดด้วยราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ในสมัยนั้นไม่โปรดให้เจ้านายเสด็จออกไปไกลพระนคร³ นอกจากจะเสด็จไปในราชการสงครามเท่านั้น⁴ การเสด็จจรดงค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนอกจากจะเป็นโอกาสที่พระองค์ได้ทรงทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองและสัมผัสกับชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร

¹ กรมศิลปากร. (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. หน้า 490.

² บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). *พระบรมราชโองบายด้านการปกครองที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2394-2411). หน้า 31.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมศาสตร์. (2514). *ความทรงจำ*. หน้า 82.

⁴ นฤมล ชีววัฒน์. (2525). *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*.

ในชนบท ซึ่งมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของพระองค์มิให้ถูกจำกัดอยู่เฉพาะในวัดหรือในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น

2) การมีโอกาสศึกษาโยบายการปกครองบ้านเมืองก่อนเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ
การที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงไม่จำเป็นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดิน เนื่องจากอยู่ในเพศบรรพชิต จึงเป็นโอกาสให้พระองค์ได้ศึกษาโยบายการปกครองประเทศของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางชั้นผู้ใหญ่อื่นๆ ทำให้พระองค์สามารถสังเกตความเป็นไปต่างๆ ในสายตาของ “คนนอก” ทำให้มองเห็นถึงข้อดีข้อเสียของนโยบายการเมืองในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี การที่ไม่ต้องทรงรับผิดชอบในหน้าที่ราชการนี้เองทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีเวลาสำหรับการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ทางวิชาการสมัยใหม่แขนงต่างๆ ที่แพร่หลายเข้ามาในเมืองไทยในเวลานั้น

ตลอดระยะเวลาที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎผนวชอยู่นั้นไม่ปรากฏว่ามีความบาดเจ็บหรือข้อขัดแย้งระหว่างพระองค์กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ก็มีได้ทรงขัดขวางการจัดตั้งธรรมเนียมปฏิบัติกนิกาย ทรงสนับสนุนการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเต็มที่ และได้ทรงคัดค้านการเล่าเรียนภาษาต่างประเทศ และการเรียนรู้วิทยาการตะวันตก ตลอดจนการคบค้าสมาคมอย่างใกล้ชิดกับมิชชันนารีตะวันตกของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎแต่อย่างใด ทำให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎมีอิสระในการศึกษาหาความรู้วิชาการใหม่ๆ โดยปราศจากสภาวะกดดัน

นอกจากนี้ทัศนคติของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่มีต่อการเมืองแบบจารีตยังปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริไม่เห็นด้วยกับจารีตประเพณีหลายประการ เช่น ข้อความในพระราชหัตถเลขาตอนที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ตอนหนึ่งถึงนายเอ็ดดี้ ว่า

...ข้าพเจ้าไม่สามารถหาโอกาสออกนอกพระราชอาณาจักรได้เพราะขัดกับประเพณีหรืออุบายอันนาติเตียนของประเทศเรา ซึ่งรัฐบาลของเราทั้งสมัยเก่าแลสมัยใหม่ได้บัญญัติขึ้นไว้ รัฐบาลนั้นเป็นผู้ซึ่งจมลึกอยู่ในความชอบใจแลปรารถนาอันมืดไปด้วยความไม่รู้... ในเรื่องความปรารถนาของท่านที่จะให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมประเทศอเมริกันนั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวโดยจริงว่า ข้าพเจ้าอยากเป็นที่สุดที่จะเดินทางไปในที่ต่างๆ ยิ่งกว่าอยู่แต่ในที่เดียว แต่ไปไม่ได้เพราะประเพณีไม่ดีของรัฐบาลโง่เขลาเบาปัญญาของเราทั้งแต่ก่อนแลเวลานี้ ห้ามไม่ให้พระราชวงศ์เช่นข้าพเจ้าออกนอกพระราชอาณาจักรนอกจากไปราชการสงคราม ถ้าข้าพเจ้าแสดงความเห็นผิดจากแบบแผนของเราไป ก็ไม่สำเร็จผลได้รับอนุญาตของรัฐบาลเป็นอันขาด...¹

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2347-2411. (2548). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถึง นาย ยี.ดับเบิลยู.เอ็ดดี้ ฯลฯ ฯลฯ (Gentlemen G.w. Eddy & C & c) วันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2392. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 21 - 25.

เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ แต่ด้วยพระปรีชาด้านภาษาอังกฤษทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสได้รับรู้นโยบายต่างประเทศที่ประเทศสยามมีต่อประเทศอังกฤษ ดังปรากฏหลักฐานคือ เมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์ เจมส์ บรูค เป็นทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาทางการในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าหนังสือที่ส่งเข้ามายังราชสำนักสยามนั้นใช้ภาษาอังกฤษ ซึ่งในเวลานั้นประเทศสยามยังไม่มีผู้รู้ภาษาอังกฤษดีพอต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันชื่อ มิสเตอร์โจนส์ และมิสเตอร์เจมส์ เฮล์ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทยให้เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษแล้วจึงส่งไปถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ทรงตรวจทบทวน¹

จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้มีโอกาสแปลราชสาส์นต่างๆ ที่เข้ามานั้นทำให้พระองค์ทรงรับรู้และศึกษานโยบายต่างประเทศทั้งของสยามและของต่างประเทศไปในขณะเดียวกัน อันนำไปสู่นโยบายต่างประเทศ และพระราชดำริทางการเมืองที่เหมาะสมเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ในเวลาต่อมา

3) การเมืองภายใน หลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต ปัญหาการสืบสันตติวงศ์หลังการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนับว่าเป็นปัจจัยทางการเมืองภายในประการหนึ่งที่ส่งผลอย่างยิ่งต่อพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการสืบสันตติวงศ์ในรัชสมัยต่อจากนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งได้ชื่อว่าเป็น “King Maker” โดยสามารถวิเคราะห์ปัจจัยด้านการเมืองภายในเป็น 2 ประเด็นดังนี้

(1) ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การสืบสันตติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ไทยนับแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ราชสำนักสยามได้รับเอาประเพณีการแต่งตั้งตำแหน่งรัชทายาทแบบอินเดียมาดัดแปลงใช้กับสังคมไทย ทำให้มีความแตกต่างออกไปบ้างดังจะเห็นได้จากการเรียกชื่อรัชทายาท ซึ่งอินเดียเรียกว่า “ยุวราช” หรือ “ยุพราช” โดยไม่มีคำเรียกรัชทายาทว่า “พระมหาอุปราช” แต่มีคำว่า “อุปราช” ซึ่งเป็นชื่อตำแหน่งผู้ปกครองมณฑลใหญ่ มีอำนาจในการปกครองมณฑลนั้นๆ อย่างอิสระขาด คำว่า “อุปราช” ของอินเดียจึงไม่ได้มีความหมายว่าเป็นรัชทายาทแต่อย่างใด² ส่วนของไทยนั้นมีนามที่ใช้เรียกรัชทายาทหลายชื่อคือ “สมเด็จพระพุทธเจ้า”, “พระมหาอุปราช”, “พระบัณฑูร” “วังหน้า”, “ฝ่ายหน้า” และ “กรมพระราชวังบวรสถานมงคล” ถึงแม้การเรียกตำแหน่งรัชทายาทของไทยจะแตกต่างไปจากอินเดีย แต่หลักเกณฑ์ในการสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทนั้นคล้ายคลึงกันคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจในการตัดสิน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์. (2514). ความทรงจำ. หน้า 63.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์. (2504). พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5. หน้า 209.

พระทัยที่จะสถาปนาผู้ใดให้เข้าดำรงตำแหน่งรัชทายาทก็ได้¹ ซึ่งส่วนใหญ่พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี เป็นรัชทายาท

แม้จะเป็นที่เข้าใจกันว่าตำแหน่งพระมหาอุปราช พระบดินทร วังหน้า หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นตำแหน่งรัชทายาทผู้มีสิทธิในการขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ภายหลังจากที่พระมหากษัตริย์องค์ก่อนเสด็จสวรรคตลง แต่ก็ไม่ได้เป็นไปตามกฎเกณฑ์นี้ทุกครั้งไป ทั้งนี้เพราะเรื่องการสืบราชสมบัตินั้นเป็นเรื่องของอำนาจ เห็นได้จากการแย่งชิงราชสมบัติหลายครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา จนกระทั่งเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จครองราชสมบัติต่อจากพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พระองค์จึงทรงสถาปนาตำแหน่งรัชทายาทขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาการสืบราชสมบัติ ทำให้ในรัชสมัยนี้มีคำใช้เรียกรัชทายาทว่า “พระมหาอุปราช” เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก² ส่วนกฎหมายที่ยืยบาลนั้นเป็นกฎหมายที่ได้รับฐานันดรศักดิ์ของพระราชวงศ์ไว้ ถึงแม้กฎหมายยืยบาลจะมีการจัดลำดับสูงต่ำของบรรดาพระราชโอรสไว้ เช่น ตำแหน่งสมเด็จพระพุทธเจ้า พระมหาอุปราช ฯลฯ แต่ตำแหน่งเหล่านี้ก็ได้ซัดลงไปว่าเป็นตำแหน่งรัชทายาท หรือผู้จะได้สืบราชสมบัติแต่อย่างใด

การสืบสันตติวงศ์ในอดีตที่ผ่านมาจะใช้ลักษณะการเข้าใจร่วมกันว่าเป็นตำแหน่งพระมหาอุปราช พระบดินทร วังหน้า ฝ่ายหน้า และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นตำแหน่งรัชทายาทผู้มีสิทธิในการขึ้นครองราชย์ต่อจากพระมหากษัตริย์เป็นลำดับแรก แต่เราจะพบว่าตลอดระยะเวลา 417 ปีของกรุงศรีอยุธยา มีเหตุการณ์แย่งชิงราชสมบัติอย่างน้อยไม่ต่ำกว่า 15 ครั้ง³ อาจกล่าวได้ว่าตำแหน่งพระมหากษัตริย์นั้นเป็นตำแหน่งที่ช่วงชิงกันได้ด้วยอำนาจทางทหาร ผู้ใดมีอำนาจสูงสุดก็มักจะได้ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา เมื่อการสืบสันตติวงศ์ของไทยไม่ได้เป็นไปตามจารีตประเพณีอย่างเคร่งครัด หรืออาจกล่าวได้ว่าผู้ใดมีอำนาจก็สามารถก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้ กรณีเช่นนี้เป็นการบั่นทอนเสถียรภาพทางการเมืองของพระมหากษัตริย์ และทำให้เกิดช่องว่างให้กลุ่มขุนนางสามารถเข้ามาแทรกแซงกระบวนการสืบสันตติวงศ์ได้

ทั้งนี้ปัญหาการสืบสันตติวงศ์หลังสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต ส่วนหนึ่งมาจากการที่พระองค์เสด็จสวรรคตโดยไม่ได้ตรัสมอบราชสมบัติไว้ให้แก่ผู้ใด เพราะพระองค์ทรงประชวรหนัก มีพระอาการแข็งขี้มจนไม่สามารถตรัสได้⁴ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล อัน

¹ กรมศิลปากร. (2515). สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร. หนังสืออนุสรณ์ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 28 ธันวาคม 2515. หน้า 7.

² วันทนีย์ ส่งศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 26.

³ ณรงค์ พวงพิศ. (2522). (พฤษภาคม – สิงหาคม). บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทย ระหว่าง พ.ศ. 1893 – 2310. วารสารประวัติศาสตร์. 4 (2522): 1.

⁴ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2517). เจ้าชีวิต. หน้า 268.

เป็นตำแหน่งรัชทายาทขึ้นมาแทนสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ที่เสด็จทิวงคตเมื่อ พ.ศ. 2360 ดังนั้นจึงเป็นภาระของพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีผู้ใหญ่ต้อง ประชุมกันเพื่อทำการเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ขึ้นมาสืบสันตติวงศ์ต่อไป ดังนั้นในคืนวันพุธ ที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 ซึ่งเป็นวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ซึ่งดำรงพระอิสริยยศเป็นเจ้าต่างกรม เสนาบดี และขุนนางผู้ใหญ่ได้มาประชุม กันในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ โดยได้ทูลอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช และอาราธนาพระราชอาณัติผู้ใหญ่ มาเป็นสักขีพยานในการประชุมครั้งนี้ด้วย¹

จากหลักฐานพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 ไม่ได้ระบุไว้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีใหญ่นั้นได้แก่ใคร มีท่านผู้ใดทำหน้าที่ประธานในการประชุม หรือในการประชุม ครั้งนั้นมีข้อถกเถียงกันอย่างไรเพียงแต่กล่าวสรุปไว้สั้นๆ ว่าผู้ที่เข้าประชุมได้ลงมติเลือกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ขึ้นครองราชย์สมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุผลว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้แสดงพระปรีชาสามารถในการบริหารราชการแผ่นดินให้ประจักษ์มาโดยตลอด สามารถจะนำพาอาณาประชาราษฎร์ให้ฝ่าฟันปัญหาวิกฤตต่างๆ ที่กำลังคุกคามสยามขณะนั้นลงได้ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งมีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง 17 ปี มิเคยรับราชการหลักหรือแสดงพระปรีชาด้านการบริหารบ้านเมืองมาก่อน

จากกรณีสิทธิในราชบัลลังก์นี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้ปรีชาสิทธิในราชบัลลังก์ของพระองค์กับพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด เช่น กรมขุนอิศราธิราช พระอนุชาองค์เล็กของสมเด็จพระชนนีเจ้าฟ้าบุญรอด สมเด็จพระบรมอนุชิตธิโนรสพระอนุชาธิราช และกรมหมื่นเดชาดิศรพระเชษฐา ส่วนใหญ่ไม่ทรงเห็นชอบที่จะมีการทวงสิทธิ เนื่องจากปัญหาความเหมาะสมด้านคุณวุฒิ และเพื่อป้องกันมิให้เกิดความแตกร้างในบ้านเมือง² สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจึงตัดสินพระทัยผนวชต่อไป³ ตามที่สมเด็จพระบรมอนุชิตธิโนรสทรงแนะนำเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้คณะบุคคลอื่นนำพระองค์ไปเป็นข้ออ้างในการชิงราชบัลลังก์⁴ การผนวชต่อของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนี้ จอห์น ครอว์เฟด (John Crawford) ทูต

¹ วันทนีย์ สังศิริ. (2525). *การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 53.

² ชมพูนุท นาคริรักษ์. (2549). *มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์*. (2549): 7.

³ การตัดสินพระทัยผนวชของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนี้ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือความทรงจำว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบเรื่องการที่พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่คิดถวายราชสมบัติให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ทรงดำริว่าถ้าพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น บ้านเมืองอาจเกิดจลาจลขึ้นได้ เพราะพระราชวงศ์แตกความสามัคคี จึงนำเรื่องนี้ไปตรัสปรึกษาพระญาติวงศ์หลายพระองค์ ซึ่งท้ายที่สุดแล้วพระองค์ก็ทรงตัดสินพระทัยผนวชต่ออย่างไม่มีกำหนด (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2514). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร. หน้า 63.

⁴ คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. หน้า 8.

อังกฤษที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตและการค้ากับราชสำนักสยามใน พ.ศ. 2365 กล่าวว่า การตัดสินพระทัยครั้งนี้ก็เพื่อความปลอดภัยและอิสรภาพของพระองค์เอง¹

(2) ปัญหาการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การขึ้นครองราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็นการสืบสันตติวงศ์โดยมีกลุ่มอำนาจทางการเมืองเช่นพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางผู้ใหญ่ โดยเฉพาะขุนนางตระกูลขุนนาค มีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติ ทั้งนี้การเข้ามามีบทบาทในการแต่งตั้งพระมหากษัตริย์ของขุนนางตระกูลขุนนาคตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นผลมาจากการที่พระมหากษัตริย์ไม่ได้ตั้งองค์รัชทายาทหรือตำแหน่งรัชทายาทไว้ล่วงหน้าพอดี ผิดกับอิทธิพลในราชสำนักของขุนนางตระกูลขุนนาคที่ได้สร้างสมมาตั้งแต่แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ทำให้การสืบสันตติวงศ์ในราชวงศ์จักรีขึ้นอยู่กับ “ความเห็นชอบ” ของขุนนางตระกูลขุนนาค

จากปัญหาความไม่ชัดเจนของตำแหน่งรัชทายาท ทำให้เกิดช่องว่างให้เสนาบดีตระกูลขุนนาคสามารถแทรกแซงการสืบสันตติวงศ์ได้เช่นเดียวกับการผลัดแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 2 เหตุผลที่ขุนนางตระกูลขุนนาคสนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชสมบัติคือ ช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎยังทรงเป็นสมณเพศอยู่ ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เพียงพระองค์เดียวที่มีได้มีอำนาจทางทหารหรือไพร่พลในความดูแลอยู่เลย² ดังนั้นการที่ขุนนางตระกูลขุนนาคเลือกสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้สืบราชสมบัติจึงเป็นการง่ายต่อการเจรจา ต่อรอง ควบคุม ตลอดจนประสานผลประโยชน์ระหว่างกันได้ง่ายกว่าการสนับสนุนพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่นๆ และด้วยชาติกำเนิดของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎที่ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ 2 ที่ถือประสูติจากสมเด็จพระอัครมเหสี ดังนั้นฐานะของพระองค์จึงเป็นองค์รัชทายาทตามกฎหมายแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นความชอบธรรมที่ขุนนางตระกูลขุนนาคสามารถยกขึ้นมากล่าวอ้างในการสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้ขึ้นครองราชย์ ในคราวนี้เสมือนการทำให้เรื่องเกี่ยวกับการสืบสันตติวงศ์ที่เคยผิดพลาดในอดีตให้เป็นเรื่องที่ถูกต้อง และที่สำคัญที่สุดคือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่มหาอำนาจตะวันตก ได้เข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างเข้มข้นและมีนโยบายที่แข็งแกร่งเช่น การยึดประเทศพม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ เป็นต้น ดังนั้นสยามเองก็เป็นที่ยกมาของมหาอำนาจตะวันตกเช่นกัน และยิ่งในปลายรัชกาลที่ 3 เกิดความบาดหมางระหว่างราชสำนักสยามกับรัฐบาลอังกฤษรุนแรงถึงขนาดที่รัฐบาลอังกฤษได้มีคำสั่งให้ เซอร์ เจมส์ บรู๊ค นำเรือรบอังกฤษมาบังคับสยามให้แก้ไขสนธิสัญญาการค้าตามที่รัฐบาลอังกฤษต้องการ ซึ่งหากราชสำนักสยามไม่ยินยอมรัฐบาลอังกฤษก็จะใช้อำนาจบังคับตามนโยบายเรือปืน (Gun Boat Policy) ดังที่เคย

¹ John Crawford. (1967). *Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Court of Siam and Cochinchina*. Vol. II. pp. 151 – 152.

² เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). *การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ*. หน้า 74.

ได้ทำกับจีนมาแล้ว¹ จึงนับว่าสถานการณ์ในขณะนั้นที่เป็นเวลาเดียวกับที่กำลังมีการเปลี่ยนรัชกาล จึงนับว่าบ้านเมืองสับสนเสี่ยงอย่างยิ่งต่อการเสียอธิปไตยแก่อังกฤษ ซึ่งหากพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ไม่มีความรอบรู้และเข้าใจในสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศอย่างดีพอ ซึ่งในขณะนั้น ขุนนางตระกูลขุนนาทที่เป็นกำลังสำคัญในราชสำนัก และเป็นบุคคลที่มีความเข้าใจในสถานการณ์ การเมืองระหว่างประเทศและมีความรู้เกี่ยวกับวิทยาการตะวันตกเป็นอย่างดีมีอยู่ 2 ท่าน คือ พระยา ศรีสุริยวงศ์ (ช่วง ขุนนาท) และจมีนราชามาตย์ (ข้า ขุนนาท)² ย่อมเล็งเห็นถึงคุณสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ที่จะต้องทรงมีความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ และ ปัญหาของประเทศสยามในขณะนั้นด้วยเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้เกิดปัญหาความบาดหมางกับมหาอำนาจ ตะวันตก

เมื่อพิจารณาคุณสมบัติอันจำเป็นของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ที่จะสามารถนำพา ประเทศสยามผ่านพ้นวิกฤตไปได้แล้วนั้น ขุนนางตระกูลขุนนาทจึงเป็นกำลังสำคัญในการเสนอและ สนับสนุนสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎให้ได้รับราชสมบัติ³ เพราะเหตุว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความ รอบรู้ในเรื่องศิลปวิทยาการตะวันตก การเมืองระหว่างประเทศ และสถานการณ์ของสยามในขณะนั้น ดีพอที่จะเป็นองค์ประมุขของประเทศได้อย่างเหมาะสมกับกาลสมัย และบริบททางสังคมที่กำลัง เปลี่ยนไป และที่สำคัญพระองค์ทรงเป็นที่ยอมรับของชาวต่างชาติตั้งแต่เมื่อทรงผนวชอยู่⁴

¹ ปิยนาด ขุนนาท. (2520). *บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาท*. หน้า 122 - 128.

² ทั้ง 2 ท่านนี้เป็นสมาชิกใน “กลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” ในราชอาณาจักรสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 โดย กลุ่มนี้ประกอบด้วย พระภิกษุสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระเจ้าน้องยาเธอกรม หลวงวงศาธิราชสนิท พระยาศรีสุริยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) จมีนราชามาตย์ (เจ้าพระยาทิพาท กรวงศ์) นายโหมต อมาตยกุล และหม่อมราโชทัย

³ การเสนอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์นี้ จอร์จ ฮอลล์ เฟลตัส ได้บันทึกไว้ว่า “เจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นเสนาบดีที่เข้มแข็งที่สุด และเป็นผู้คุมเหตุการณ์ได้เสนอให้ผู้บัญชาการมณฑลทหารบก สนับสนุนข้อเสนอที่จะอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าฟ้าใหญ่ขึ้นเป็นกษัตริย์ และได้แสดงออกมาให้ปรากฏว่าผู้ที่ชิงตำแหน่ง ที่ไม่ยอมเห็นด้วยจะต้องขัดใจกับตน” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. Published by Permission of Fleming H. revel Company. pp. 61 - 62.

⁴ มีหลักฐานบ่งชี้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงเริ่มสร้างการยอมรับในหมู่ชาวตะวันตกทั้งที่อาศัยอยู่ใน สยามและเข้ามาติดต่อชั่วคราวตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 เช่นทรงมีพระราชดำรัสกับหมอบรัดเลย์ว่าหากพระองค์ได้ เสด็จขึ้นครองราชย์แล้วจะทรงตั้งโรงเรียนสำหรับสอนภาษาอังกฤษแก่คนหนุ่มรุ่นใหม่ของสยาม และหลังจากเซอร์ เจมส์ บรู๊ค ประสบความล้มเหลวในการเจรจากับรัชกาลที่ 3 สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยัง กลุ่มพ่อค้าอังกฤษเพื่อสร้างการยอมรับในพระองค์ และแสดงว่าทรงมีแนวพระราชดำริทางการเมืองที่มีส่วน คล้ายคลึงกับการปกครองที่นิยมใช้ทางตะวันตก จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงกล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯว่าทรงเป็น “most absolute Monarch in the world” สามารถอ่านรายละเอียด เพิ่มเติมในเรื่องนี้ได้ใน พงศ์ริดา เกษมสิน. (2531). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะ พระมหากษัตริย์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). หน้า 59 - 64.

ขณะเดียวกันความเข้าใจในสถานการณ์ระหว่างประเทศดังกล่าวนี้ ก็จะทำให้พระองค์สามารถปกครองประเทศได้สอดคล้องกับแนวทางที่ขุนนางหัวสมัยใหม่ต้องการให้เป็นด้วย

1.2 ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกเป็นสิ่งกระตุ้น หรือสิ่งเร้าจากภายนอกที่เข้ามากระทบกับสังคมไทยจนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและด้านต่างๆตามมา โดยการรับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอกนี้ผู้นำหรือผู้รับเอาอิทธิพลจากภายนอกเข้ามานั้นต้องใช้วิจารณญาณอย่างถี่ถ้วน เพราะนโยบายต่างๆในประเทศและต่างประเทศล้วนส่งผลต่อชาติบ้านเมือง โดยได้แบ่งปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบและมีผลอย่างมากต่อสังคมไทยไว้ 4 หัวข้อดังนี้

- 1) ลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism)
- 2) การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตก และการรับรู้ของชนชั้นนำสยาม
- 3) การแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่และบทบาทของมิชชันนารี
- 4) เซอร์จอห์น เบาว์ริง และผลของสนธิสัญญาเบาว์ริง

1) ลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) เป็นปัจจัยภายนอกกระแสหลักที่เข้ามายังภูมิภาคเอเชียในศตวรรษที่ 19 โดยลัทธิจักรวรรดินิยมได้แผ่ขยายอำนาจในการเข้าควบคุมหรือมีอำนาจบังคับบัญชาเหนือดินแดนต่างชาติด้านเป็นวิถีทางเพื่อการได้มาหรือการรักษาจักรวรรดิให้ดำรงอยู่ต่อไปได้ ทั้งจากการขยายอำนาจเข้ายึดครองดินแดนโดยตรง และจากการเข้าคุมอำนาจทางอ้อมในด้านการเมือง และทางเศรษฐกิจของประเทศอื่นๆ บางคนใช้คำศัพท์นี้เพื่ออธิบายถึงนโยบายของประเทศใดประเทศหนึ่งในการคงไว้ซึ่งอาณานิคม และอิทธิพลเหนือดินแดนอันไกลโพ้นโดยไม่คำนึงว่าประเทศนั้นๆ จะเรียกตนเองว่าเป็นจักรวรรดิหรือไม่ แต่อย่างไรก็ตาม มีการนำเอาคำว่า “จักรวรรดินิยม” ไปใช้ในบริบทที่แสดงถึงความมีสติปัญญา และความเจริญที่สูงกว่าด้วย ซึ่งในบริบทนี้คำว่า “จักรวรรดินิยม” มีนัยแสดงถึงความเชื่อที่ว่า การเข้าถือสิทธิยึดครองดินแดนต่างชาติ และการคงอยู่ของจักรวรรดิเป็นสิ่งดีงาม เนื่องจากการผสมผสานรวมเอาหลักสมมุติฐานที่ว่า โดยธรรมชาติแล้วชาติมหาอำนาจจักรวรรดินิยมนั้นจะมีวัฒนธรรมและความเจริญด้านอื่นๆ เหนือกว่าชาติที่ถูกรุกรานเข้าไว้ด้วย เมื่อลัทธิจักรวรรดินิยมเข้ามา การทำให้เป็นตะวันตก (Westernization) จึงเริ่มเกิดขึ้น เพราะเชื่อว่า “ความเป็นตะวันตกนั้นสูงส่งกว่าความเป็นตะวันออก และตะวันตกคือความเจริญก้าวหน้า คือความทันสมัย” (Modernization)

การทำให้ทันสมัยในสังคมตะวันออกนั้นมักเกิดจากแรงกระตุ้นจากภายนอก การรับแรงกระตุ้นรวมทั้งแนวคิดแบบตะวันตกที่มาพร้อมกับศิลปวัฒนธรรม ศิลปวิทยาการต่างๆ ที่ทำให้เห็นว่าความเจริญของโลกตะวันตกคือแบบแผนของความทันสมัยโดยลัทธิจักรวรรดินิยม จะมีแนวคิดการอ้างอิงถึง “ภาระคนขาว” หรือ “White Man's Burden” บทกวี 7 ตอนที่เขียนโดยรัดยาร์ด คิปลิง (กวีชาวอังกฤษ ซึ่งเกิดและเติบโตในอินเดีย ผู้ประพันธ์ วรรณกรรมอมตะ เมาศลิลูกหมาป่า) ในบทกวีนี้ระบุว่าจักรวรรดินิยม และการล่าอาณานิคมนั้นเป็น “สิ่งจำเป็น” และเป็นภาระอันยิ่งใหญ่ของคนขาว เพราะอารยธรรมคนขาวนั้นอยู่เหนืออารยธรรมชาติอื่นที่ไม่ใช่คนขาว แม้ว่า “ภาระคนขาว”

ที่ว่าจะหมายรวมถึงการใช้ความรุนแรงกับคนอื่นก็ตาม และ การการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ซึ่งเกิดขึ้นในหลากหลายพื้นที่ในโลกใบนี้ ก็รวมอยู่ใน “ภาวะ” อันชอบธรรมของคนขาวด้วยเช่นกัน โดยรูปแบบการล่าอาณานิคมในยุคเดิมนั้นประกอบด้วยหลักการ 4 C คือ

Commerce (การค้า) ใช้การค้าเป็นข้ออ้างหรือเครื่องบังหน้า การเข้าครอบครองมีเป้าหมายสำคัญในการดูดกลืนทรัพยากรของเมืองขึ้นไปใช้ในประเทศของตน ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ การที่อังกฤษอาศัยบริษัทอีสต์อินเดีย เป็นฐานเข้าไปครอบงำอินเดียเพื่อรับสัมปทานป่าไม้เหมืองแร่ เครื่องเทศ โดยมีการจัดตั้งกองกำลังเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของบริษัทขณะเดียวกันก็ใช้เป็นเครื่องมือบุกรุก สู้รบ และครอบครองเมืองใหญ่น้อยในอินเดีย

Christianity (ศาสนาคริสต์) เป็นวิธีการที่ประเทศฝรั่งเศสใช้ในการยึดครองอาณานิคม โดยอ้างการเผยแพร่ศาสนาเป็นหลัก หากประเทศใดๆ ไม่ยอมรับการเข้ารีตศาสนาคริสต์ ก็จะใช้เป็นข้ออ้างในการใช้กำลังทหารเข้ายึดครองประเทศนั้นๆ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ เมื่อ ฟรานซิส การ์นิเยร์ ซึ่งเป็นนายทหาร นักสำรวจและนักเขียนชาวฝรั่งเศส อาศัยข้ออ้างที่ว่าชาวญวน ปฏิเสธศาสนาคริสต์ และทำการสังหารชาวญวนคริสต์ซึ่งเป็นคนเชื้อชาติเดียวกัน แต่แตกต่างกันเพียงความเชื่อทางศาสนา ล้มตายไปราว 20,000 คน และอีกราว 70,000 คน ต้องไร้ที่อยู่ ทำให้จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสสนับสนุนกองกำลังทหารเข้าทำการบุกและยึดครองอินโดจีน โดยสามารถยึดครองอินโดจีนได้อย่างเด็ดขาด (มีการกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า พ่อค้าอังกฤษจะมากับเรือปืนและกองกำลังทหาร ส่วนบาทหลวงฝรั่งเศสจะมากับนักสำรวจและกองกำลังทหาร)

Clean (ความสะอาด) เป็นข้ออ้างที่จักรวรรดินิยม ใช้เป็นข้ออ้างอีกประการในการยึดครองดินแดนอื่นๆ โดยระบุว่าประเทศที่เข้าทำการยึดครองนั้นป่าเถื่อน คุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ไม่ได้มาตรฐาน ต้องทำการจัดระเบียบชีวิตและสังคมให้ ไม่ว่าจะเป็นการแต่งกายจากที่ไม่มีเครื่องนุ่งห่ม ก็ต้องสวมใส่เครื่องนุ่งห่มที่มีดัดจริต สวมรองเท้า ทำการชำระร่างกายให้สะอาดด้วยสบู่ และแปรงฟันให้ขาวสะอาด หากมองในมุมมองของมายาคติในเรื่องนี้เราสามารถสังเกตเห็นได้จากสื่อโฆษณาผลิตภัณฑ์ชำระความสะอาดให้ร่างกาย ทั้งของไทยและต่างประเทศไม่ว่าจะเป็นสบู่ ครีมนวดน้ำ น้ำยาสระผม จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า นางแบบผู้โฆษณานั้นจะต้องมีผิวขาวและมีแรงดึงดูดทางเพศสูง

Civilization (ความเจริญก้าวหน้าในเชิงวัตถุ) เป็นรูปแบบที่มีการต่อต้านน้อยที่สุด เพราะอาศัยความเจริญมั่งคั่งเป็นเครื่องจูงใจ เมื่อได้อำนาจครอบครองประเทศใด ผู้ครอบครองก็บังคับให้ประชาชนที่เป็นเมืองขึ้นศึกษาเล่าเรียนภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณีของตน สร้างค่านิยมให้เกิดขึ้นว่า ภาษาและวัฒนธรรมของผู้เป็นเจ้าอาณานิคมเหนือหรือดีกว่าภาษาหรือวัฒนธรรมของตนเอง เช่น อังกฤษบังคับให้อินเดีย พม่า ฯลฯ เรียนภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศสบังคับให้ลาว เขมร เวียดนาม ฯลฯ เรียนภาษาฝรั่งเศส

เมื่อความทันสมัยในโลกตะวันตก และภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้แพร่เข้ามายังราชอาณาจักรสยาม ในการรับรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศ

พระองค์จึงทรงปรับเปลี่ยนพระราชดำริบางประการในการปกครองบ้านเมือง และทรงริเริ่มปรับปรุงขนบธรรมเนียม ประเพณีที่ล้าสมัย ยอมรับศิลปวัฒนธรรมตะวันตก แนวคิด หลักวิทยาศาสตร์ และสร้างแบบแผนให้แก่สังคมไทยใหม่เพื่อเริ่มเข้าสู่ “ความทันสมัย” ตามบริบทแห่งศตวรรษที่ 19 ซึ่งนับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมครั้งแรกของประเทศไทยนับแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา

2) การแผ่ขยายอิทธิพลของชาติตะวันตก และการรับรู้ของชนชั้นนำสยาม หลังจากยุโรปผ่านการปฏิวัติอุตสาหกรรมความสัมพันธ์ระหว่างยุโรปและเอเชียเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ชาวยุโรปมีความทะเยอทะยานสูงขึ้น และมีความต้องการวัตถุดิบที่แตกต่างออกไปจากเดิมและมีปริมาณมากขึ้น เอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงถูกมองว่าเป็นแหล่งระบายสินค้าอุตสาหกรรม และวัตถุดิบแทนที่จะเป็นแหล่งที่ตะวันตกมาซื้อ หรือขายสินค้าอย่างแต่ก่อน ความต้องการนี้ทำให้มหาอำนาจตะวันตกแข่งขันกันเข้ามาครอบครองดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น

นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา ราชอาณาจักรสยามเริ่มมีการติดต่อกับชาวยุโรปมากขึ้น ทั้งนี้เพราะสยามต้องการซื้ออาวุธจากชาวยุโรปไว้ใช้ในสงคราม และชาวยุโรปเองก็เข้ามาค้าขายทางเอเชียมากขึ้น เนื่องจากสิ้นสุดสงครามนโปเลียน หลังสงครามนโปเลียน อังกฤษก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจแทนฝรั่งเศส มีอิทธิพลอยู่ในเปอร์เซีย และอัฟกานิสถาน อีกทั้งยังได้อินเดียเป็นเมืองขึ้น อังกฤษจึงต้องการขยายอิทธิพลเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยได้ครอบครองเกาะปีนัง และสิงคโปร์

ใน พ.ศ. 2364 มาร์ควิส เฮสติง (Marquis Hesting) อุปราชอังกฤษที่อินเดียได้แต่งตั้งให้จอห์น ครอเฟิด (John Crawford) เป็นอุปทูตเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยด้วยเรื่องการค้า เรื่องเมืองไทรบุรี และสำรวจภูมิประเทศของไทยรวมทั้งพันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์ต่าง ๆ ในประเทศไทย ความสัมพันธ์ในชวนี้อังกฤษยังไม่แสดงท่าทีที่ชัดเจนว่าต้องการเข้ามายึดครองประเทศสยาม แม้ว่าก่อนหน้านี้ อังกฤษจะได้เกาะหมากโดยการเข้าซื้อจากพระยาไทรบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2329 และต่อมาใน พ.ศ. 2343 ได้เข้าซื้อดินแดนสมารังไพร หรือมณฑลเวลลีสลีย์ (Wellesley) ตรงข้ามเกาะหมาก และเมื่ออังกฤษทราบว่าไทรบุรีเป็นเมืองขึ้นของไทย จึงต้องการเข้ามาเจรจากับราชสำนักสยามเพราะไม่ต้องการขัดแย้งกับไทย แต่การเข้ามาเจรจากันนั้นมุ่งเน้นการเจรจากับการค้าเป็นสำคัญ เนื่องจากอังกฤษไม่พอใจระบบพระคลังสินค้าของไทย

การสงวนท่าทีของอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ทำให้วัฒนธรรมตะวันตกยังไม่สามารถแพร่กระจายเข้ามายังประเทศไทยได้อย่างเต็มที่ และในการรับรู้ของคนไทย ชาติที่มีความเจริญสูงในทางวัฒนธรรมคือ จีน คนไทยจัดให้พวกตนมีความเจริญเป็นอันดับสอง และอยู่ในระดับเดียวกับพม่าและเวียดนาม ชาวตะวันตกจึงถูกมองว่ามีความเจริญต่ำกว่าไทย¹

การแผ่ขยายลัทธิจักรวรรดินิยมของมหาอำนาจตะวันตกที่แข่งขันกันด้านแสนยานุภาพในการแสวงหาอาณานิคมโพ้นทะเลซึ่งเริ่มเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3

¹ วิไลเลขา ถาวรธนสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 24.

อังกฤษรบชนะพม่า จีน และหัวเมืองมลายู และเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จักรวรรดินิยมตะวันตกเริ่มประชิดพรมแดนไทยมากขึ้น โดยอังกฤษขยายอำนาจมาทางด้านตะวันตกและด้านทิศใต้ ฝรั่งเศสขยายอำนาจมาทางด้านตะวันออก ทำให้เกิดปัญหากระทบกันอยู่เนืองๆ ตามแนวชายแดน และคนในบังคับ¹ สถานการณ์เช่นนี้เป็นจุดอันตรายที่ส่งผลต่อความมั่นคงของประเทศ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและกลุ่มผู้นำหัวก้าวหน้าเห็นความจำเป็นที่ต้องปรับเปลี่ยนและพัฒนาประเทศให้เป็นแบบใหม่เพื่อความอยู่รอดตามภาวะการณ์ในขณะนั้น²

การคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยมเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังคำกล่าวที่ว่า “กำลังภายนอกเป็นเหตุเปลี่ยนแปลงความเป็นไปของพระราชอาณาจักร”³ ซึ่งประเทศเพื่อนบ้านที่ประสบอยู่เป็นตัวอย่างอันดี หากราชสำนักสยามปฏิเสธอำนาจตะวันตกและทำการต่อต้านจะนำมาซึ่งความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อบ้านเมืองได้ ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า “ทางฝ่ายญวนเล่าพวกนี้ก็ตาบอดหูก็หนวก ทั้งดื้อทั้งรั้น เหมือนกับคนไทยในแผ่นดินก่อนก็ไม่ปาน ความดื้อรั้นนั้นเองทำให้พวกญวนก่อเรื่องเล็กเป็นเรื่องใหญ่ เป็นผลให้ประเทศชาติต้องตกเป็นกอลอนี่ฝรั่งเศสไปในที่สุด”⁴

จากการรับรู้ถึงอำนาจของมหาอำนาจตะวันตก และการรับรู้สถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าสยามควรปรับเปลี่ยนระบบการเมืองแบบจารีตที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมืองให้เหมาะสมกับกาลสมัยพร้อมรับการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นจากอิทธิพลด้านต่างๆ จากมหาอำนาจตะวันตก ดังทรงมีพระราชดำริความว่า “วิธีเดียวที่ไทยจะคงอยู่ได้ก็คือ ต้องยกเลิกการแยกตัวอยู่อย่างโดดเดี่ยว ต้องยอมทำการค้ากับต่างประเทศและรับความคิดเห็นใหม่ๆ แก่ไขเปลี่ยนแปลงประเพณีอันล้าสมัยของตน”⁵ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงริเริ่มแนวพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัยเพื่อให้ประเทศสยามได้ประโยชน์ในการติดต่อกับต่างชาติแทนการสูญเสียหากยังดำเนินนโยบายทางการเมืองแบบเก่า

นอกจากนี้การที่พระองค์ยังทรงติดตามความเคลื่อนไหวของมหาอำนาจตะวันตกอย่างต่อเนื่อง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินวิเทศব্যอย่างระมัดระวัง ดัง

¹ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแฟท. (2520). *แผ่นดินพระจอมเกล้า*. แปลโดย นิจ ทองโสภณ. หน้า 33.

² สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมพลวัตของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 31.

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์. (2481). *เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงไทย*. หน้า 223.

⁴ แอ็บบ็อด โลว์ มอฟแฟท. (2520). *เล่มเดิม*. หน้า 160.

⁵ เอ.บี.กริสวอลด์. (2511). *พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล. หน้า 2.

ปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิทคราวไปราชการสงครามที่เมืองเชียงตุงตอนหนึ่งดังนี้

...แต่ว่าหูลาวไพรพลเมืองถ้ำแมนถึงลาวผู้ดีที่ไหนมันจะรอบรู้การงานเมืองไกล มันก็จะยังมถือพม่าว่าเป็นใหญ่ คงไล่อังกฤษไปเสียเร็วๆ...การอังกฤษรบกับพมานั้น ถ้าคนที่อยู่เมืองไกลๆไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่าตั้งแต่เสียเมืองแกอังกฤษในปีออก จศก 1186¹ มานี้แล้ว จะมีที่ใดที่นอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่เลยนั้น ก็จะต้องเห็นไปบ้างว่าชะรอยพม่าเดี๋ยวนี้ จะมีกำลังเจริญกว่าครั้งแผ่นดินเจ้าจ๊กไกทำศึกกับอังกฤษครั้งโน้นแล้ว...ชะรอยพม่าจะรู้เป็นแน่ว่าอังกฤษจะมีกำลังถอยน้อยกว่าตัวลง ถึงมันเป็นเมืองจ้านนาถึง 29 ปีแล้ว ครั้งนี้จึงคิดพร้อมใจกันต่อสู้อังกฤษอีก และซึ่งใครจะเห็นไปดังนั้นมันผิดนัก...²

จากพระราชหัตถเลขาจะเห็นได้ว่าเพื่อนบ้านของไทยทั้งพม่า และเวียดนามนั้นต่างก็ยังไม่รับรู้ถึงแสนยานุภาพและอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกทำให้ดำเนินนโยบายต่างประเทศผิดพลาด ดังนั้นการรับรู้ข่าวสาร ข้อมูลต่างๆ สำคัญต่อนโยบายการปกครองเป็นอย่างมากในสภาวะการณ์ที่หมิ่นเหม่ต่ออธิปไตยของชาติ และที่สำคัญคือพระองค์ทรงใช้การเรียนรู้ “ความเป็นตะวันตก” เพื่อ “รับมือกับตะวันตก” ดังจะเห็นได้จากการที่ทรงพยายามสร้างความยอมรับจากชาติตะวันตกทั้งก่อนเสด็จครองราชสมบัติและหลังเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ทำให้ชาวตะวันตกที่เข้ามาในรัชสมัยของพระองค์ยกย่องว่าทรงเป็น “the father of young Siam”³

3) การแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่และบทบาทของมิชชันนารี การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยที่ได้ยอมรับวิทยาการตะวันตก แนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ และรับรู้ถึงความสำคัญในการรับวัฒนธรรมความเจริญด้านต่างๆ เข้ามาปรับใช้ในสังคมไทย ทำให้เกิดการรับวิทยาการตะวันตกอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้สามารถวิเคราะห์ลักษณะการแพร่หลายของวิทยาการสมัยใหม่ได้ 2 ลักษณะได้ดังนี้

(1) การแพร่หลายของวิทยาศาสตร์ การแพทย์แผนใหม่และเทคโนโลยี ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาแพร่หลายในสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

¹ สงครามอังกฤษกับพม่าครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2367 สาเหตุเนื่องจากการขยายพรมแดนด้านตะวันตกของพม่าจนไปประชิดจิตตะกองและอัสสัมซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจอังกฤษ จึงเกิดการปะทะทั้งทางบกและทางเรือแม้จะได้ชัยชนะ แต่อังกฤษก็เสียกำลังไปมาก ผลของสงครามทำให้พม่ายอมทำสนธิสัญญาสงบศึกใน พ.ศ. 2396 และต้องเสียดินแดนแถบชายทะเลไปจำนวนมากตั้งแต่ยะไข่ลงมาถึงพม่าตอนล่างรวมทั้งดินแดนแถบตะนาวศรี

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงษาธิราชสนิท. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 34-35.

³ George Haws Feltus, ed., Abstract of Journal of Rev. Dan Beach Bradley Medical Missionary to Siam. p. 248. (อ้างอิงจาก พงศ์ริดา เกษมสิน. (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์. หน้า 63.)

เจ้าอยู่หัวคือ มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชาวอเมริกัน มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาปฏิบัติงานในสังคมไทยระหว่าง พ.ศ. 2371 มีทั้งหมด 5 คณะ คือ สมาคมมิชชันนารีแห่งลอนดอน (London Missionary Society) เข้ามาใน พ.ศ. 2371 คณะอเมริกันแบพติสต์บอร์ด (American Baptist Board) เข้ามาใน พ.ศ. 2376 คณะอเมริกันบอร์ด (American Board of Commissions for Foreign Missions) เข้ามาใน พ.ศ. 2377 คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน (American Presbyterian Mission) เข้ามาใน พ.ศ. 2383 และตั้งอย่างมั่นคงใน พ.ศ. 2390 และ สมาคมมิชชันนารีอเมริกัน (American Missionary Society) ซึ่งแยกจากคณะอเมริกันบอร์ด และปฏิบัติงานต่อเนื่องใน พ.ศ. 2393¹

คณะนิกายต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะมีเพียงคณะอเมริกันแบพติสต์บอร์ด คณะอเมริกันเพรสไบทีเรียน และสมาคมมิชชันนารีอเมริกันเท่านั้นที่ปฏิบัติงานต่อมาจนถึงสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 – 4 มีมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เดินทางเข้ามาปฏิบัติพันธกิจของตนในเมืองไทยรวม 86 คน เป็นชาวอเมริกัน 83 คน อย่างไรก็ตามมิชชันนารีเหล่านี้ส่วนมากจะปฏิบัติงานในเมืองไทยระยะสั้น เนื่องจากปัญหาสุขภาพ การเสียชีวิตจากโรคเมืองร้อน การย้ายแหล่งปฏิบัติงานและการทอดถอนการปฏิบัติงาน หรือเกิดความขัดแย้งกับเพื่อนร่วมงาน เป็นต้น ถึงกระนั้นก็ตามได้มีมิชชันนารีหลายคนที่ย้ายมาอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลานาน และได้ปฏิบัติพันธกิจของตนที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อสังคมไทยมากมายหลายด้าน² เพราะบทบาทและกิจกรรมต่างๆ ที่มิชชันนารีโปรเตสแตนต์นำมาปฏิบัติในสังคมไทยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจาก “อุดมการณ์” ของมิชชันนารีที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นสังคมที่นับถือคริสต์ศาสนา และจะเห็นได้ว่า มิชชันนารีไม่ได้แยกศาสนาออกจาก “อารยธรรม” ดังนั้น การนำคริสต์ศาสนาเข้าสู่สังคมไทย มิชชันนารีย่อมนำอารยธรรมที่มีแบบอย่างของตนเข้ามาด้วย

ในช่วงเวลาที่มิชชันนารีคณะต่างๆ ได้ทยอยเข้ามาทำงานในสยาม มิชชันนารีเหล่านี้ได้นำวิชาการทางการแพทย์และนำเครื่องจักร เครื่องกล เครื่องมือ เครื่องใช้ต่างๆ ที่ผลิตด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มาเผยแพร่ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างความนับถือเลื่อมใสในหมู่คนไทยอันจะนำไปสู่การเข้ารับในที่สุด

การแพทย์สมัยใหม่ของมิชชันนารีสามารถรักษาโรคภัยแรงที่คนไทยหวาดกลัว และแพทย์ไทยไม่สามารถรักษาได้ การแพทย์สมัยใหม่ที่สร้างความตื่นตัวในหมู่คนไทยมากที่สุดคือการผ่าตัด เช่น ผ่าตัดเนื้องอก ผ่าตัดแขน ขา การลอกตาต้อ การถอนฟัน และการปลูกฝีหมอบรัดเลย์ได้บันทึกไว้ว่า การผ่าตัดให้กับชาวบ้านในระยะแรกๆ จะมีผู้คนมามุงดูและสงสัยขึ้นชมให้กำลังใจกันเองมี ความสามารถด้านการผ่าตัดทำให้คนไทยยกย่องหมอบรัดเลย์และมิชชันนารี

¹ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411. หน้า 178.

² แหล่งเดิม. หน้า 197.

คนอื่นๆ ที่เชี่ยวชาญด้านการแพทย์ว่าเป็นหมอเทวดา¹ หมอบรัดเลย์ยังได้บันทึกเรื่องการปลูกฝีไว้ว่า “...การปลูกฝีกลายเป็นหัวข้อสนทนาที่ผู้คนฟังใจกล้าวขวัญถึงมากที่สุดในบางกอกยุคนั้น คนหลายพันคนได้รับการปลูกฝีเป็นผลสำเร็จด้วยดี ไม่มีตายแม้แต่รายเดียว...”²

นอกจากการแพทย์สมัยใหม่แล้วมิชชันนารียังนำความรู้ทางวิทยาศาสตร์ด้านต่างๆ มาเผยแพร่ให้แก่คนไทยด้วย มีการจัดบรรยายทางวิทยาศาสตร์และบางครั้งก็มีการทดลองทางวิทยาศาสตร์ให้เป็นหลักฐานการพิสูจน์อย่างจริงจัง ดังเช่น การทำไฮโดรเจนจากน้ำแล้วทำให้ระเบิดโดยผสมกับออกซิเจน การให้คำอธิบายทางเคมีเช่นนี้ทำให้คนไทยตื่นตาตื่นใจเป็นอันมากทั้งนี้เพราะนิสัยแล้วคนไทยมีความสนใจและความสามารถอย่างสูงในเรื่องสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับทางเคมี โดยที่ยังไม่มีความกระจ่างถึงที่มาของปฏิกิริยาของธาตุทั้งหลาย ตัวอย่างเช่น การทำพลูของคนไทย เป็นต้น นอกจากนี้คนไทยยังตื่นเต้นกันมากทุกครั้งที่มิชชันนารีนำเครื่องปั่นไฟฟ้า เครื่องจักรต่างๆ แม่เหล็กไฟฟ้า บารอมิเตอร์ ท่อเป่าออกซิเจน -ไฮโดรเจน ตลอดจนกล้องถ่ายภาพไปแสดงให้ชม³

วิชาการที่มิชชันนารีนำเข้ามาเผยแพร่และเรียกร้องความสนใจจากคนไทยได้เป็นอย่างมากด้านหนึ่ง คือ วิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์ มิชชันนารีจัดให้มีการบรรยายเกี่ยวกับลักษณะของโลก จักรวาล การเกิดฝน น้ำขึ้น - น้ำลง การเกิดฟ้าผ่า ฟ้าแลบ ฟ้าร้อง การเกิดสุริยุคราสและจันทรคราส เป็นต้น⁴ คำอธิบายของมิชชันนารีเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติดังกล่าวแตกต่างจากคำอธิบายของนักปราชญ์ไทยสมัยโบราณ ทำให้คนไทยหัวก้าวหน้าหลายคนปฏิเสธความรู้เก่าในไตรภูมิอภิปรัชญา เช่น เรื่องโลกกลม ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้ชี้แจงว่า คำกล่าวเรื่องโลกแบนที่มีอยู่ในพระพุทธรูปศาสนานี้เป็นสาระที่เพิ่มเติมในคัมภีร์พุทธศาสนาสมัยหลัง ในสมัยพุทธกาลถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าทรงรู้ว่าโลกกลม แต่ไม่ได้ตรัสคัดค้านความคิดเรื่องโลกแบนที่เชื่อกันอยู่ในสมัยของพระองค์ เพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งในเรื่องที่ไม่จำเป็นต่อความเข้าใจสาระพุทธธรรมเพื่อความดับทุกข์ในเวลานั้น⁵

วิชาการแผนที่ชาวตะวันตกนำมาเผยแพร่ในหมู่คนไทย และการที่คนไทยได้เห็นแผนที่โลกสมัยใหม่แบบตะวันตกเป็นครั้งแรกเมื่อมิชชันนารีสาธุคุณ จอห์น เทเลอร์โจนส์ (John Taylor Jones) เดินทางเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. 2376 ปรากฏว่าท่านเจ้าอาวาสวัดประยุรวงศ์ผู้ยังมีความมั่นใจในคำอธิบายเกี่ยวกับโลกตามแบบไตรภูมิว่าถูกต้องกว่าของฝรั่ง ได้เข้า

¹ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4*. หน้า 29.

² วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2529). *สยามแต่ปางก่อน*. แปลโดย ศรีเทพ แวหงษ์ และศรีลักษณ์ สง่าเมือง. หน้า 86.

³ ยอร์ช ฮอลล์ เฟลด์ส. (2504). *เล่มเดิม*. หน้า 28 - 29.

⁴ *เล่มเดิม*. หน้า 29.

⁵ สุภาพรพรณ ฒ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. หน้า 119.

ไปถามสารคุณโจนส์ว่า ฝรั่งเศสมีแผนที่แสดงนครด้วยหรือไม่ และยังอวดว่าคนไทยมีอยู่หลายอันที่ถูกต้อง ท่านเจ้าอาวาสยังต้องการทราบด้วยว่านครของฝรั่งเศสใช้อะไรในการลงโทษ เช่น มีกระทะทองแดงหรือไม่¹ หลังจากนั้นอีก 3 ปี ปรากฏว่าพระสงฆ์ 2 รูปจากวัดเดียวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้มาหาสารคุณโจนส์ และยอมรับว่าการอธิบายสันฐานโลกในหนังสือไตรภูมิภูมิกถานั้นไม่ถูกต้อง ขุนนางไทยที่ทำหน้าที่เป็นเลขานุการของเจ้าพระยาพระคลังก็ได้มาบอกกับหมอบรัดเลย์เช่นกันว่า ได้ศึกษาทฤษฎีโลกหมุนรอบตัวเองของฝรั่งเศสมา 4 ปีแล้ว และตัดสินใจยอมเชื่อตามทฤษฎีฝรั่งเศส²

ในผลงานของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นี้ได้ปฏิเสธคติความเชื่อเรื่องจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอย่างชัดเจน เช่น เรื่องการเกิดฤดูกาล ดังนี้

ถามว่าระดูฝนทำไมจึงมีฝนตก ระดูแล้งทำไมมีฝน บางทีระดูฝนก็แล้งไปบ้าง ระดูแล้งก็มีฝนบ้าง เป็นเหตุอย่างไร ขอตอบตามคำภีร์ไตรภูมิก่อน...แต่คำที่ว่ามานี้เป็นของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริง ก็ด้วยเหตุดาวสวลาหวิมานอยู่ที่ไหนก็ไม่เห็น จะบันดาลให้ฝนตกจริงหรือไม่จริงก็ไม่รู้จะว่าลมหอบเอาน้ำมาแต่ป่าหิมพานต์มาเป็นน้ำฝน ป่าหิมพานต์ก็อยู่ข้างทิศเหนือ ถ้าจริงดังนั้นแล้วเมฆฝนก็คงจะมาแต่ทิศเหนืออย่างเดียว ก็นี้แลเห็นอยู่ว่าเมฆฝนตั้งมาทั้งแปดทิศ เมฆประชุมมีตื้นที่ไหนก็เป็นฝนขึ้นที่นั่น จะกำหนดว่ามาแต่หิมพานต์อย่างไรได้³

คำอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติของมิชชันนารีที่แตกต่างจากคำอธิบายของนักปราชญ์ไทยในสมัยโบราณ เมื่อคนไทยมีความสนใจเรื่องดวงดาวต่างๆ ซึ่งเกี่ยวกับวิชาโหราศาสตร์อยู่แล้ว จึงทำให้มีความสนใจต่อวิชาดาราศาสตร์และภูมิศาสตร์แผนใหม่ของตะวันตกเป็นอย่างมากทำให้การปฏิเสธความรู้ในไตรภูมิภูมิกถาเกิดขึ้นในเวลาอันรวดเร็ว แสดงว่าผู้นำไทยส่วนหนึ่งมีการตรวจสอบหนังสือไตรภูมิภูมิกถา ตลอดจนเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอย่างจริงจังและจับใจ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎในฐานะที่ทรงเป็นพระภิกษุอยู่ในขณะนั้นคงจะต้องตระหนักถึงผลกระทบต่อพุทธศาสนาอันมาจากแนวความคิดใหม่ซึ่งอาจจะก่อให้เกิดความเสียหายในสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ผู้นำไทยส่วนหนึ่งจึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับเปลี่ยนความคิดบางอย่างในพุทธศาสนา อันนำไปสู่การปฏิรูปศาสนา และก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้นเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางศาสนาในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลง

การพิมพ์ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่มีส่วนสำคัญในการเผยแพร่วิทยาการตะวันตก ความจริงแล้วมิชชันนารีโปรเตสแตนต์มิใช่ผู้ริเริ่มการพิมพ์หนังสือในประเทศไทย เพราะมีหลักฐานว่าบาทหลวงคาทอลิกที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์สามารถตั้งโรงพิมพ์ของตนได้ มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์บาทหลวงคาทอลิกก็ยังมีโรงพิมพ์ของตนอยู่ แต่กิจกรรมการพิมพ์ของบาทหลวงไม่เป็น

¹ วิลเลียม ธารธนสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการพัฒนาธรรมตะวันตก*. หน้า 51.

² แหล่งเดิม. หน้า 51.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2514). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. หน้า 20- 21.

สิ่งที่สนใจแพร่หลายในหมู่คนไทยเพราะยังไม่สามารถประดิษฐ์ตัวพิมพ์อักษรไทยออกมาได้ต้องพิมพ์เป็นอักษรโรมัน¹

ตัวพิมพ์อักษรไทยก่อนยุคของหมอบรัดเลย์นั้นมีมาก่อนแล้วแต่ทำกันในต่างประเทศ ผลงานยุคแรกสุด เช่น หนังสือ James Low's Thai Grammar ใช้ตัวพิมพ์ซึ่งจัดทำโดยมิชชันนารีสตรีชาวอเมริกันในพม่าชื่อ แนนซี ยัดสัน หรือ แอนน์ ฮาเซลโทน์ ยัดสัน และช่างพิมพ์ที่ชื่อนายฮัฟ การเรียงตัวพิมพ์และจัดพิมพ์ทำขึ้นที่อินเดียและพม่า² การหล่อตัวพิมพ์ในประเทศไทยทำสำเร็จครั้งแรกใน พ.ศ. 2384 โดยหมอบรัดเลย์ หลังจากนั้นการพิมพ์เอกสารภาษาไทยได้แพร่หลายมากขึ้นในสังคมไทย การพิมพ์หนังสือของมิชชันนารีมีได้จำกัดอยู่เฉพาะหนังสือสอนศาสนาเท่านั้นแต่ยังพิมพ์หนังสือเพื่อเผยแพร่ความรู้สาขาต่างๆ ด้วย เช่น ตำราเกี่ยวกับการคลอดบุตร ตำราปลูกผี และประวัติศาสตร์ประเทศต่างๆ เมื่อชนชั้นนำไทยสนใจการพิมพ์มากขึ้น มิชชันนารีจึงได้เข้าไปมีบทบาทในการพิมพ์เอกสารทางราชการ รวมทั้งการพิมพ์หนังสือที่เหล่ามิชชันนารีสนใจ เช่น วรรณคดีต่างๆ ในเวลาต่อมาการพิมพ์ก็ขยายไปสู่การพิมพ์แบบเรียนภาษาไทย พจนานุกรม และหนังสือพิมพ์

ความสนใจต่อเทคโนโลยีด้านการพิมพ์ของชนชั้นนำสยามชัดเจนตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงสนพระทัยด้านการพิมพ์โดยทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศฯ มีแท่นพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลีที่พระองค์ทรงประดิษฐ์ขึ้นเอง และมีผลงานด้านหนังสือเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น พระปาติโมกข์ และบทสวดมนต์³ พระองค์ยังทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกในเอเชียที่สั่งซื้อเครื่องพิมพ์จากต่างประเทศอีกด้วย⁴

ไม่เพียงแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเท่านั้นที่สนใจงานด้านการพิมพ์ ชนชั้นนำไทยอีกท่านหนึ่งที่สนใจเทคโนโลยีการพิมพ์คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งท่านได้ขอยืมเครื่องพิมพ์เก่าที่เป็นเครื่องพิมพ์ไม้ เนื่องจากเครื่องพิมพ์ที่มิชชันนารีได้รับมาใหม่นั้นหนักมากเคลื่อนย้ายลำบาก ดังนั้นเจ้าพระยาพระคลังจึงขอยืมเครื่องพิมพ์ไม้ และภายหลังได้นำมาคืน ซึ่งในบันทึกของหมอบรัดเลย์ได้กล่าวว่า ท่านคงได้เลียนแบบการทำเครื่องพิมพ์จนเป็นที่พอใจแล้ว

¹ ดำรง ไกรศรีวณฺญ. (2528). การพิมพ์กับหมอบรัดเลย์. หน้า 5 - 6. (อ้างอิงจาก วิไลเสขา ถาวรธนาสาร. (2545). ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. หน้า 29.)

² ธนากรกรอุท. (2547). หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สยามชนสยาม. หน้า 49- 50.

³ แหล่งเดิม. หน้า 52.

⁴ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเมื่อครั้งทรงประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนายเอ็ดดี แห่งวอเตอร์ฟอร์ด ชาร์.โค.เสตต แห่งนิวยอร์ก ให้จัดซื้อเครื่องพิมพ์จากต่างประเทศ ลงวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2392 (ค.ศ.1849).

หลักฐานที่แสดงถึงการแพร่หลายด้านเทคโนโลยีทางการพิมพ์อีกประการหนึ่งคือ การจัดพิมพ์หนังสือ “แสดงกิจจานุกิจ” ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) ซึ่งท่านได้ให้บ่าวไพร่แกะตัวพิมพ์ขึ้นเอง เนื่องจากโรงพิมพ์ของมิชชันนารีไม่ยอมรับพิมพ์หนังสือเรื่องนี้¹

การนำเทคโนโลยีด้านการพิมพ์โดยมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามาในสังคมไทย นับเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่งในการแพร่หลายความรู้ต่างๆ ทั้งของมิชชันนารีและของไทยสู่สาธารณชนอย่างกว้างขวางในรูปแบบใหม่ คือ เริ่มเปลี่ยนแปลงความรู้แบบ “มุขปาฐะ” มาเป็นการเผยแพร่ความรู้ด้วยภาษาเขียน เป็นรูปแบบลายลักษณ์อักษร และการแพร่หลายของความรู้ที่จำกัดเฉพาะราชสำนักหรือในหมู่ข้าราชการสู่สาธารณชนมากขึ้น เมื่อหมอบรัดเลย์ได้ก่อตั้งโรงพิมพ์และจัดพิมพ์หนังสือด้วยตัวพิมพ์ภาษาไทยใน พ.ศ. 2382 ปรากฏว่ากิจการหนังสือพิมพ์และโรงพิมพ์ของคณะเบปทิสต์เจริญเติบโตจนเป็นที่ยอมรับอย่างรวดเร็ว ซึ่งช่วงเวลานั้นเป็นช่วงเวลาหลังจากที่สยามทำสนธิสัญญาเบอร์นี และเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญ

การแพร่หลายของวิทยาการและแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ของตะวันตกทำให้ความรู้และภูมิปัญญาของไทยต้องเผชิญกับการท้าทายของแนวคิดต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบกฎหมาย แบบแผนประเพณี ตลอดจนความหมายของชุมชนที่เรียกว่า “ชาติ” หนังสือและตัวพิมพ์อักษรไทยที่มิชชันนารีนำเข้ามาเสมือนศูนย์รวมความเปลี่ยนแปลงทั้งสองด้าน ในด้านเทคโนโลยีมันเป็นแบบอย่างของการผลิตด้วยเครื่องจักรในระบบกลไกโรงงาน ประสิทธิภาพการพิมพ์ช่วยย่นย่อระยะเวลา และขจัดข้อผิดพลาดของการทำงานแบบเก่าซึ่งก็คือการคัดลอกด้วยมือ ในด้านความรู้และภูมิปัญญา เนื้อหาของสิ่งพิมพ์ได้แก่ หนังสือสอนศาสนาคริสต์ ความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ วิทยาศาสตร์ ตลอดจนภูมิดาราศาสตร์ได้เข้ามาสั่นคลอนรากฐานความรู้และคติความเชื่อเดิมของสังคมไทย นอกจากนั้นบางกอกรีคอร์เดอร์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาไทยของหมอบรัดเลย์ ยังได้นำเอาวิธีการรายงานข่าวและการเขียนบทความแบบวิพากษ์วิจารณ์ซึ่งเป็นของใหม่ในสมัยนั้นเข้ามาด้วย

(2) การแพร่หลายของความรู้ทางด้านการเมืองสมัยใหม่ เมื่อความรู้ในวิทยาการจากตะวันตกรวมทั้งแนวคิดทางการเมืองเริ่มเข้ามาสู่สังคมไทยพร้อมๆ กับเหล่ามิชชันนารีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ผนวกกับความตื่นตัวของชนชั้นนำไทยหลังจากได้รับรู้ถึงชัยชนะของอังกฤษที่มีต่อพม่าและจีน รวมทั้งชัยชนะของฝรั่งเศสที่มีเหนือญวนทำให้ชนชั้นนำไทยเห็นความสำคัญของอังกฤษและฝรั่งเศสในฐานะมหาอำนาจใหม่ที่ไทยไม่สามารถสู้ได้ในแง่ของแสนยานุภาพ ในขณะที่เดียวกันก็ตระหนักว่าความล้าหลังและคับแคบทางความคิดของผู้ปกครองนำมาซึ่งความหายนะของราชอาณาจักร

นอกจากการแผ่อิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จะเป็นปัจจัยเร่งให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในสังคมไทยแล้ว ยังมีความสำคัญในฐานะแม่แบบความสำเร็จ

¹ เสฐียรโกเศศ. (2510). *พื้นความหลัง เล่ม 1*. หน้า 370.

ทางด้านเทคโนโลยีและแสนยานุภาพทางทหารให้แก่ราชอาณาจักรสยามอีกด้วย ดังนั้นจุดประสงค์ของการคบค้าสมาคมชาวต่างชาติของชนชั้นนำไทยก็คือ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการแสวงหาปัจจัยที่ทำให้ชาติตะวันตกเจริญและมีอำนาจเหนือชาติในเอเชียทั้งๆ ที่รูปแบบการปกครองของอังกฤษและฝรั่งเศสก็มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเช่นกัน¹ ดังนั้นการคบค้าสมาคมในลักษณะนี้จึงมีการรับแนวคิดทางการเมืองจากเหล่านักชนชั้นนำมาพอสมควร

การที่ชนชั้นนำไทยรับแนวคิดทางการเมืองสมัยใหม่ที่เข้ามาพร้อมกับเหล่านักชนชั้นนำส่วนหนึ่งมาจากบรรดานักชนชั้นนำโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาปฏิบัติพันธกิจทางศาสนานั้นมีคุณสมบัติซึ่งทำให้คนไทยมีความสนใจและนับถือแตกต่างไปจากบาทหลวงคาทอลิกที่เคยเข้ามาในประเทศก่อนหน้านี้ เพราะมิชชันนารีส่วนใหญ่เป็นผู้มีการศึกษาดี ได้รับการฝึกฝนอบรมในสาขาต่างๆ เช่น วิชาการแพทย์และวิทยาศาสตร์ ซึ่งต่างจากบาทหลวงคาทอลิกที่ได้รับการฝึกอบรมในทางศาสนามากกว่าทางโลก²

นอกจากบุคลิกที่มีความเป็น “ครู” ของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์มากกว่าความเป็น “พระ” ของบาทหลวงคาทอลิกแล้ว มิชชันนารีอเมริกันยังมีความคิดอ่านเป็นวิทยาศาสตร์และค่อนข้างเสรีนิยม ดังนั้นการปฏิบัติงานของมิชชันนารีจึงมีบ้างที่พยายามเสนอแนวคิดการปกครองแบบเสรีนิยมลงสู่สังคมไทยทั้งโดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการเสนอความคิดผ่านทางหนังสือและหนังสือพิมพ์ หมอบรัดเลย์ได้ให้ความเห็นว่า หมอแอสเวลล์ ซึ่งเป็นครูถวายความรู้แด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ตั้งแต่ พ.ศ. 2388 – 2391 เป็นแหล่งความคิดแบบเสรีนิยมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ³ และเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้วพระองค์มักโปรดฯ ให้นายแพทย์เฮาส์ แปลหนังสือหรือเอกสารราชการต่างๆ ที่เกี่ยวกับการเมือง หรือวิทยาศาสตร์จากภาษาอังกฤษถวายเสมอ⁴ ในขณะที่มิชชันนารีพยายามเสนอแนวคิดการปกครองแบบเสรีนิยมลงสู่สังคมไทย มิชชันนารีเหล่านี้ก็มีศรัทธาแรงกล้าและมีความมุ่งมั่นในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาด้วย

การรับแนวคิดการเมืองการปกครองแบบตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ยังปรากฏอยู่ในลักษณะของการว่าจ้างครูสอนภาษาอังกฤษในราชสำนักด้วย เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสนับสนุนการศึกษาภาษาอังกฤษของพระราชโอรสและสตรีในวังหลวง การที่พระราชโอรส พระราชธิดา และเจ้าจอมมีโอกาสดูแลศึกษาวิทยาการและศิลปวัฒนธรรมตะวันตกเป็นเวลานาน ย่อมได้รับอิทธิพลแนวคิด และทัศนคติจากครูชาวตะวันตกบ้างไม่มากก็น้อย ซึ่งจะเป็นปัจจัยที่เอื้อให้บุคคลเหล่านี้โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าฯ มีความพร้อมที่จะเป็นผู้นำในการ

¹ นฤมล ชีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 162 -163.

² วิไลเลขา ถาวรธนสาร. (2545). ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก. หน้า 27.

³ ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ.2371-2411. หน้า 225.

⁴ George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. p. 62.

ปฏิรูปประเทศในเวลาต่อมา เห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทรงแสดงความรู้สึกรักสนพระทัยในเรื่องคุณค่าของมนุษย์ต่อนางแอนนา เลียวโนเวนส์ และเมื่อประธานาธิบดี อับราฮัม ลิงคอล์น (Abraham Lincoln) ถูกลอบสังหารเนื่องจากท่านเป็นผู้ดำเนินการเลิกทาส นางแอนนา เลียวโนเวนส์ได้เล่าถึงแนวคิดของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ว่า

...แม้ว่ายังทรงพระเยาว์พระชันษาก็ตามพอพระองค์ทรงทราบว่า ประธานาธิบดีลิงคอล์น แห่งสหรัฐอเมริกาถูกลอบสังหารถึงแก่กรรม ทรงตรัสว่า ถ้าหากพระองค์ทรงมีโอกาสได้ปกครองประเทศสยามแล้ว พระองค์จะทรงปลดปล่อยทาสทั้งมวลให้เป็นอิสระ ชาติไทยจะต้องเป็นไทสมชื่อนามแห่งชาติ...¹

จากบันทึกของนางแอนนาแสดงให้เห็นว่าการสอนภาษาอังกฤษนั้นนอกจากผู้เรียนจะได้รับความรู้ด้านภาษาแล้ว ยังเป็นการปรับเปลี่ยนแนวคิด และขยายความรู้เกี่ยวกับสถานการณ์ทางการเมืองมากขึ้นด้วย ดังนั้นเมื่อเหล่ามิชชันนารีอเมริกันสามารถเผยแพร่ศาสนาได้อย่างเสรี รวมทั้งมีการคบค้าสมาคมกับชนชั้นปกครองไทยอย่างสนิทสนม ซึ่งกลุ่มชนชั้นนำไทยที่คบค้าสมาคมกับมิชชันนารีล้วนต้องการความรู้เพื่อนำมาใช้ในการสร้างชาติให้เจริญทัดเทียมกับชาติตะวันตกอยู่แล้ว ดังนั้นการแพร่หลายของความคิดทางการเมืองของเหล่ามิชชันนารีจึงถูกชนชั้นนำไทยรับเข้ามาอย่างรวดเร็ว

การเข้ามาของมิชชันนารีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ทำให้ชนชั้นปกครองของไทยเกิดการแบ่งแยกกันเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่ยังนิยมจีนซึ่งค่อนข้างระมัดระวังในการติดต่อกับชาติตะวันตก และกลุ่มหัวก้าวหน้าที่นิยมวิชาการแบบตะวันตกซึ่งแสดงแนวโน้มในการรับวิทยาการตะวันตกอย่างชัดเจน

กลุ่มแรก เรียกได้ว่าเป็น “กลุ่มอนุรักษนิยม” โดยมีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นผู้นำ รวมทั้งข้าราชการชั้นสูงที่คุ้นเคยกับการติดต่อกับชาวจีนและมีความเชื่อมั่นว่าจีนเป็นชาติมหาอำนาจในแถบนี้ ใ้ว่ากลุ่มอนุรักษนิยมจะไม่รับวิทยาการตะวันตกเลย แต่การรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มนี้เป็นไปด้วยท่าทีระแวดระวังอันมีสาเหตุมาจากความหวั่นวิตกว่าศิลปวัฒนธรรมตะวันตกจะเข้ามาทำลายศิลปวัฒนธรรมไทยให้เสื่อมทรามลง

ฝ่ายอนุรักษนิยมนี้มีความพะวัภพะวอยู่ระหว่างการที่ตระหนักแล้วว่าเทคโนโลยีของตะวันตกนั้นมีประสิทธิภาพสูงกว่าของไทย แต่ขณะเดียวกันก็ยังคงมีความหวงแหนเสียดายวิทยาการและเทคโนโลยีแบบเดิมของไทยอยู่ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯจะทรงอยู่ฝ่ายอนุรักษนิยม แต่พระองค์ก็ได้มีนโยบายต่อต้านอย่างรุนแรง พระองค์ก็ได้ทรงขัดขวางการที่มีเจ้านายและขุนนางส่วนหนึ่งจะแสดงความนิยมชมชอบเทคโนโลยีของตะวันตกอย่างเปิดเผย ขณะเดียวกันกลุ่มนี้ก็ได้ยอมรับเทคโนโลยีสมัยใหม่บางส่วน เช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับวิธีการ

¹ Anna H. Leonowens. (1952). *Siam Harem Life*. p. 219.

ปลูกฝีของพวกมิชชันนารีมาใช้ในราชสำนัก โปรดให้หมอบรัดเลย์เขียนตำราการปลูกฝีมาถวาย ทรงว่าจ้างกัปตันเรือฝรั่งชื่อ นายคูปอง ให้ทำหน้าที่เดินเรือสำเภาลงชื่อ เรือไลออน ซึ่งต่อแบบตะวันตก¹ ส่วนการพิมพ์นั้นทรงใช้ประโยชน์จากการพิมพ์ของมิชชันนารีเพียงครั้งเดียวคือ การพิมพ์ใบประกาศห้ามสูบบุหรี่ใน พ.ศ. 2382

ปฏิกริยาของกลุ่มอนุรักษนิยมนี้เต็มไปด้วยความวิตกว่าเทคโนโลยีของไทยจะถูกกลืนเลยจนสูญหายไปเป็นที่สุด ซึ่งมีผลให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงรับเทคโนโลยีตะวันตกในขอบเขตจำกัด และทรงพยายามสนับสนุนให้ภูมิปัญญาชาวบ้านของไทยคงมีบทบาทต่อไป พระราชกรณียกิจที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะสืบทอดภูมิปัญญาแบบไทยได้ชัดเจนที่สุดคือ การบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) และให้มีการจารึกวิทยการต่างๆ ของไทยไว้เป็นหลักฐานทางวัฒนธรรมภูมิปัญญา ซึ่งปรากฏอยู่ตามเสาหิน ระเบียบ แผ่นศิลา รูปปั้นต่างๆ ของวัดโพธิ์

กลุ่มที่สอง เรียกว่า “กลุ่มชนชั้นนำหัวก้าวหน้า” มีแนวคิดนิยมตะวันตกโดยมีผู้นำที่สำคัญคือ สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ การรับศิลปวิทยาการตะวันตกของกลุ่มหัวก้าวหน้านี้ เป็นการรับอย่างมีวิสัยทัศน์ที่ยาวไกล ส่วนหนึ่งของการรับอารยธรรมตะวันตกของกลุ่มหัวก้าวหน้าคือ ความพยายามในการสร้างฐานอำนาจของตนเองโดยใช้วิทยาการตะวันตกเป็นพื้นฐานเช่น เจ้าฟ้าจุฑามณี ทรงสนพระทัยวิทยาการด้านการทหาร เครื่องจักรกลการต่อเรือ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญยิ่งในระบอบที่คนไทยบางส่วนเริ่มเกิดความหวาดกลัวอำนาจของอังกฤษ ซึ่งเป็นชาติที่ชนะพม่าและจีนได้ ขุนนางที่รับวิทยาการตะวันตกโดยจุดประสงค์เช่นเดียวกันนี้คือ จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งศึกษาด้านการต่อเรือเพื่อเป็นส่งเสริมบารมีของตนในสายพระเนตรของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และแข่งขันกับสมเด็จเจ้าฟ้าจุฑามณี² ทั้งยังเสริมสร้างบารมีของตระกูลตนเองให้เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตก

การยอมรับวิทยาการตะวันตกของกลุ่มชนชั้นนำหัวใหม่จากบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ในช่วงนี้สะท้อนให้เห็นว่าการรับวิทยาการตะวันตกมีผลต่อการสร้างความเจริญให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตก ดังนั้นแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นผลมาจากการยอมรับอารยธรรมตะวันตก ซึ่งก็คือ ทั้งทางด้านแนวคิด ศิลปวัฒนธรรม และวิทยาการต่างๆ ดังมีผู้ให้ทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาภาษาอังกฤษของสมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ กับศาสนาจารย์ แคลเวล ว่า “อนาคตของประเทศสยามขึ้นอยู่กับชั่วโมงเหล่านี ซึ่งครุมิชชันนารีผู้ซื่อสัตย์กับศิษย์ผู้ทรงอุตสาหะพยายามและน่าชมเชย และสนพระทัยในวิชาต่างๆ ได้สนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างสนิทสนม”³

¹ วิลเลียม ธารวณสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. หน้า 38.

² พินดา ยังเจริญ ; และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)*. หน้า 179.

³ McFarland; George Bradley 1866-1942. (1999). *Historical sketch of Protestant Missions in Siam 1828-1928*. pp. 20 – 21.

จากปัจจัยสำคัญข้างต้นประกอบกับการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ทำให้ประเทศมหาอำนาจตะวันตกต้องแสวงหาดินแดนใหม่ๆ เพื่อเป็นแหล่งวัตถุดิบและเป็นตลาดระบายสินค้า การอพยพของชาวจีนเข้าสู่สยามเป็นจำนวนมากตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และมากขึ้นเรื่อยๆ ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ พอถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ คนจีนเหล่านี้ก็มีฐานะมั่งคั่ง มั่นคงขึ้น และได้รวมกลุ่มทางการค้า กลายเป็นผู้ประกอบการในกิจการใหญ่ เช่น โรงสีข้าว โรงงานผลิตน้ำตาล โรงงานอุตสาหกรรม¹ ทำให้สังคมเริ่มเปลี่ยนแปลงไปมีการแบ่งอาชีพกันทำระหว่างคนไทยที่นิยมรับราชการ และคนจีนที่นิยมค้าขาย มีการติดต่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกัน ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจ ที่เคยเป็นแบบพึ่งตนเอง กลายเป็นแบบพาณิชย์นิยม โครงสร้างทางสังคมเริ่มมีชนชั้นกลางเกิดขึ้นและกระทบต่อระบบการเมือง ศิลปวัฒนธรรม และการบริหารจัดการของสยามโดยตรง สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนมีผลต่อแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น

4) เซอร์จอห์น เบาว์ริง และผลของสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์นั้นพระองค์ทรงตั้งพระทัยอย่างมุ่งมั่นว่าหากสยามจะดำรงความเป็นเอกราชอยู่ได้และพระองค์จะทรงมีฐานะเป็น “เอกกษัตริราชสยาม” ได้ ก็ต้องทั้ง “เรียนรู้” และ “ลอกเลียน” รูปแบบจากตะวันตก (โดยเฉพาะจากอังกฤษ) จะต้องประนีประนอมประสานผลประโยชน์กับฝรั่ง ทั้งนี้เพราะก่อนการขึ้นครองราชย์ของพระองค์นั้นจีนซึ่งเป็นมหาอำนาจอันดับหนึ่งเป็น “อาณานิคมศูนย์กลาง” ของโลกเอเชีย และจีนก็ยังคิดว่า “ตนเป็นศูนย์กลางของโลก” ทั้งหมดยังพ่ายแพ้ต่ออังกฤษในสงครามฝิ่น² ในพ.ศ.2383 - 2385 (ค.ศ.1840 - 1842) ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 3 แต่เรื่องของอำนาจทางการเมืองก็หาใช่เหตุผลสำคัญประการเดียวในการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงผูกมิตรกับชาติตะวันตก แต่ดูเหมือนว่าพระองค์จะทรงเชื่อว่า “สยามใหม่” ของพระองค์น่าจะได้รับประโยชน์ในการที่จะมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับชาติตะวันตกพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงเรื่องราวได้ภาวการณ์ภายในประเทศด้วย พระองค์จึงพอพระทัยที่จะแสวงหาและพัฒนาความสัมพันธ์นั้น

¹ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา . (2514). *แผ่นดินพระนั่งเกล้า*. นิจ ทองโสภณ แปล. หน้า 51. (อ้างอิงจาก สุวิชัย โกศลยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 : การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตสู่สังคมพลวัตรของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 30.)

² สงครามฝิ่นและสนธิสัญญาหนานจิง (The Opium War and the Treaty of Nanjing ค.ศ. 1840-1842) จีนทำกับอังกฤษในสมัยราชวงศ์ชิง (The Qing Dynasty ค.ศ. 1644-1911) ข้อตกลงในสนธิสัญญานี้ทำให้จีน ต้องเปิดเมืองท่าค้าขาย ยกเกาะฮ่องกงให้อังกฤษ เสียค่าปฏิกรรมสงคราม กำหนดอัตราภาษีได้เพียงร้อยละ 5 รวมทั้งต้องให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่อังกฤษอีกด้วย และหลังจากเหตุการณ์ในครั้งนี้แล้วจีนยังต้องเผชิญการคุกคามจากชาติตะวันตก และญี่ปุ่นอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเหมาเจ๋อตงประกาศสถาปนาสาธารณรัฐประชาชนจีนขึ้นใน ค.ศ. 1949 จีนจึงได้ลุกขึ้นยืนอย่างสง่าในเวทีระหว่างประเทศ

เซอร์จอห์น เบาว์ริงเห็นว่าโชคดีมากที่การเจรจาสนธิสัญญาใหม่ทำได้โดยง่ายกว่าบรรดาทูตหรือตัวแทนของอังกฤษที่มาก่อนหน้านั้นที่ต้องเผชิญกับขุนนาง และข้าราชการสยามที่ไม่เป็นมิตรนัก ซ้ำยังต้องเผชิญกับพระมหากษัตริย์ (รัชกาลที่ 3) ที่ไม่ทรงเห็นด้วยกับที่สยามจะต้องทำสนธิสัญญาที่เสียเปรียบชาติตะวันตก และที่สำคัญคือทรงไม่เห็นด้วยที่จะให้ฝรั่งเข้ามาค้าขาย “ผืน” ไร่อย่างเสรี ดังปรากฏในประกาศห้ามซื้อขาย และสูบกินฝิ่น” ใน พ.ศ. 2382 (ค.ศ.1839) ที่ออกมาบังคับใช้แบบไม่ค่อยเป็นผลนักก่อนหน้านี้ “สงครามฝิ่น” เพียงปีเดียว

แม้ว่าเบาว์ริงจะมีปัญหาในการเจรจากับข้าราชการสำนักบางท่าน เช่น สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ และสมเด็จพระเจ้าพระยาองค์เล็ก หรือเจ้าพระยาพระคลัง แต่ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะอยู่ฝั่งความคิดเดียวกันกับเบาว์ริงมาแต่แรกเริ่ม และเบาว์ริงก็รู้สึกถึงความเป็นพระมหากษัตริย์หัวก้าวหน้าของพระองค์ด้เห็นได้จากจดหมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้

ขอพระราชทานทุนเกล้าทุนกระหม่อม ถวาย พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทรเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินสยามองค์ที่หนึ่ง หนังสือ 2 เล่มนี้ ขออุทิศให้ด้วยความสำนึกในพระมหา
กรุณาธิคุณปกเกล้าปกกระหม่อมโดยผู้ซึ่งได้เข้าเฝ้าใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงหาได้
ยากยิ่งและทรงเป็นแบบอย่างอันโดดเด่นของผู้ประสบความสำเร็จจากการสละเวลาและความสามารถ
ของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งบูรพาพิท ในการบำเพ็ญสติปัญญาเชิงอักษรศาสตร์ และการศึกษาปรัชญาของ
ชาติตะวันตก โดยผู้ที่รู้สึกว่าได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ พระราชทานความเชื่อมั่นและ
ความเมตตา และเป็นผู้มีวาสนาจะพึงหวังความสำเร็จในการเปิดสัมพันธ์ไมตรีทางพาณิชย์ และสังคม อัน
จะมีส่วนร่วมในการก้าวไปข้างหน้าที่กำลังเติบโตของประเทศสยาม ด้วยความรุ่งเรือง และด้วยมิตรภาพ
อย่างจริงใจจากโลกแห่งอารยะ

ศาลาว่าการรัฐบาล,ฮ่องกง,
สิงหาคม ค.ศ. 1856/พ.ศ.2399¹

การเข้ามาของเซอร์จอห์น เบาว์ริง เป็นเหมือนสิ่งเติมเต็มให้แก่พระบรมราชโบายด้านการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในอันที่จะนำพาสยามเข้าสู่ความทันสมัย กล่าวคือ สนธิสัญญาเบาว์ริงไม่ใช่เป็นเพียงแค่การทำให้สยามเปิดประเทศได้สำเร็จ หากยังเป็นการปฏิวัติระบบเศรษฐกิจสยาม จัดตั้งระบบภาษีขาเข้า – ขาออกแบบใหม่ เปิดศักราชใหม่ให้แก่การค้าข้าวในตลาดโลก รวมถึงการแต่งตั้งกงสุลอังกฤษที่มีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตด้วย สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงเป็นสิ่งสำคัญที่นำสยามเข้าสู่ “ระบบการค้าเสรี” อันเป็นระบบเศรษฐกิจศาสตร์การเมืองใหม่ที่กำลังเติบโตในยุโรปและอเมริกา

¹ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม. เล่ม 1. หน้า (35).

ระบบและความคิดทางเศรษฐศาสตร์ดังกล่าวกำลังก้าวขึ้นมาเป็นความคิดนำเพื่อกรุยทาง และเสริมความมั่นคงให้กับ การเติบโตของทุนอุตสาหกรรม (Industrial capital) ในยุโรปช่วงทศวรรษที่ 1840 เป็นต้นมา ควบคู่กับการที่สยามได้ก้าวเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าเสรีซึ่งทำให้สยาม ในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงจากวิถีเก่า สู่กระบวนการสร้างรัฐประชาชาติสมัยใหม่ก็ค่อย ๆ ก้าว เข้าสู่ความเป็นอารยประเทศเทียบเคียงกับประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งเรียกตัวเองว่าเป็น “อารยประเทศ (civilized nations) หรือประเทศใหม่ (modern) แม้ว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมองเห็นความเป็น “อารยประเทศ” ไม่เด่นชัดเท่ารัชสมัยต่อมา (รัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6) แต่กำเนิดของความคิดสมัยใหม่และที่นำไปสู่แนวคิดและนโยบายของรัฐสยามใน การสร้างประเทศให้ศิวิไลซ์นั้นได้ก่อรูปขึ้นบ้างแล้วในรัชสมัยนี้

ความสำเร็จของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงและ การเปิดประเทศสยามอีกสิ่งหนึ่งที่สนับสนุนการสร้างรัฐให้ทันสมัยคือ การที่ชนชั้นนำไทยสามารถ ปรับตัวเป็น “อารยชน” เทียบเท่าเทียมไหล่ชนชั้นปกครองของยุโรปได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะ ทางด้านความคิด และวัฒนธรรมแบบผู้ดีที่ชนชั้นสูงรับมาจากตะวันตกได้ผสมผสานเข้ากับความคิด และวัฒนธรรมไทยต้นรัตนโกสินทร์ที่เป็นกรรมภูมิ เป็นเหตุเป็นผล และที่มีศักยภาพของการ เปลี่ยนแปลงก่อรูปขึ้นเป็นความคิดและวัฒนธรรมไทยสมัยใหม่ที่คนไทยปัจจุบันรับสืบทอดมา

สนธิสัญญาเบาว์ริงจึงนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความ ทันสมัยในหลายๆ ด้าน ซึ่งตัวเซอร์จอห์น เบาว์ริงเองก็นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญเช่นกัน กล่าวคือ ตัว เซอร์จอห์น เบาว์ริงไม่ได้มาสยามเพียงลำพัง แต่ได้นำเอาความคิด “การค้าเสรี” เข้ามาด้วย เบาว์ริง มีแนวความคิดเรื่องความก้าวหน้าของสังคมที่วางอยู่บนความมั่งคั่งของประชาชาติ ความมั่งคั่ง (Wealth) หรือที่พระยาสุริยานุวัตรแปลเป็นไทยว่า “ทรัพย์สิน”¹ นั้นเกิดจากการค้าแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือสินค้าเป็นสำคัญ จึงทำให้สังคมและประเทศมีโภคทรัพย์มากพอให้ประชาชนมีกินมีใช้อย่างมี ความสุขเช่นนี้แล้วจึงนำไปสู่สันติสุข (peace) ทั้งในประเทศและทั่วไปในโลก ในความคิดทาง เศรษฐศาสตร์การเมืองของเซอร์จอห์น เบาว์ริง การค้าหรือพาณิชยกรรม (commerce) จึงเป็นต้น กำเนิดของอารยธรรม ความเจริญ (civilization) และความก้าวหน้า (process)² ความคิดของเบาว์ริง

¹ นักเศรษฐศาสตร์ชาวอังกฤษคนแรกที่วางรากฐานวิชาเศรษฐศาสตร์ คืออดัม สมิท (Adam Smith) ได้ เขียนตำราทางเศรษฐศาสตร์เล่มแรกของโลกชื่อ “An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” หรือ “The Wealth Nations” (ความมั่งคั่งแห่งชาติ) ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ค.ศ.1776 โดยเสนอความคิด ว่า รัฐบาลที่เข้ามาบริหารประเทศควรเข้าแทรกแซงการผลิตและการค้าให้น้อยที่สุดโดยยินยอมให้เป็นภาระหน้าที่ ของเอกชน ทั้งนี้เป็นการสะท้อนถึงแนวความคิดแบบเสรีนิยมหรือส่งเสริมระบบเศรษฐกิจแบบเสรีในประเทศไทย พระยาสุริยานุวัตร ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้เรียบเรียงและพิมพ์ตำราทาง เศรษฐศาสตร์เล่มแรกของไทย ชื่อ “ทรัพย์สินศาสตร์” ในปี พ.ศ.2454 ต่อมาดร.ทองเปลว ชลภูมิ ผู้สอนวิชา เศรษฐศาสตร์ขออนุญาตจากท่านนำหนังสือดังกล่าวมาจัดพิมพ์ใหม่และให้ชื่อว่า “เศรษฐศาสตร์ภาค ต้น” เล่ม 1 และเล่ม 2 เพื่อใช้เป็นตำราเรียน

² ธนศ อภกรสุวรรณ. (2547). *ความคิดการเมืองไพร่กรรมพืแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 63 – 64.

มิใช่ของใหม่หรือแปลกประหลาดแต่อย่างใดสำหรับปัญญาชนฝรั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เพราะว่าการคิดเช่นนี้เป็นความคิดทางสังคมที่ครอบงำยุโรปมาไม่น้อยกว่าศตวรรษ นับแต่ปรัชญาและความคิดสำนักแสงสว่าง (enlightenment) ก่อตัวและเติบโตไปทั่วยุโรป ความคิดดังกล่าวนี้จะมีอิทธิพลมากขึ้นในปลายศตวรรษที่ 18 และช่วงต้นศตวรรษที่ 19 นักเศรษฐศาสตร์คนสำคัญที่มีความเชื่อดังกล่าวนี้ด้วยได้แก่ อัดัม สมิท (Adam Smith) และสำนักธรรมชาตินิยมฝรั่งเศส (Physiocrats) เป็นต้น

ในหนังสือ *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม* ซึ่งเขียนโดย เซอร์จอห์น เบาว์ริง เมื่อครั้งที่เข้ามาทำสนธิสัญญาการค้าและพระราชไมตรีกับสยามนั้น เบาว์ริงได้กล่าวถึงสภาพของการผลิตและการพาณิชย์ไว้ว่า ผลผลิตของประเทศสยามที่ใช้เลี้ยงราษฎรและส่งไปขายในต่างประเทศแล้ว การทำเกษตรกรรมโดยทั่วไปทำกันแบบง่าย ๆ และถ้าหลัง แทบจะไม่มีการใช้เครื่องมืออันเป็นตัวแทนของเพาะปลูกแบบใหม่เข้าช่วย¹ แต่การพาณิชย์นั้น เบาว์ริงกลับกล่าวไว้ด้วยความรู้สึกสลดใจที่เห็นการค้าของสยามที่เคยรุ่งเรืองมาก่อนนั้นต้องตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม ดังนี้

“ในขณะที่กรุงเทพฯ เป็นเมืองค้าขายที่มีความสำคัญเป็นลำดับที่ 3 ทางด้านทิศตะวันออกของแหลมกู๊ดโฮป (เมืองที่มีความสำคัญเป็นลำดับแรกคือ กัลกัตตาและลำดับ 2 คือ กวางตุ้ง) และเมื่อมีเรือสินค้าชาติอังกฤษเข้ามาค้าขายในแม่น้ำเจ้าพระยามากถึง 60 ลำ แต่ว่าการค้าขายไม่สู้สะดวกเนื่องจากอิทธิพลของกฎหมายที่ไม่เหมาะสม การเพิ่มขึ้นของระบบผูกขาดเป็นการทำลายธุรกิจการค้า ซึ่งเมื่อข้าพเจ้าได้มาถึงประเทศสยามก็ได้พบว่าบรรดาชาวต่างชาติที่ยังทำการค้าอยู่ก็เพียงพ่อค้าอังกฤษ (ลูกครึ่ง) คนหนึ่ง ชาวอาร์เมเนียนคนหนึ่งและคนเดียวในบังคับอังกฤษ 2-3 รายจากบอมเบย์ และสุรัต...ถึงกระนั้นเมื่อได้พิจารณาถึงลักษณะเฉพาะตัวของประเทศสยามแล้วจะเห็นได้ชัดเจนว่ามีได้มีสาเหตุอื่นใดเลย นอกจากการจัดการที่ผิดพลาดและการปกครองที่ไม่ดีเท่าที่นั่นที่เป็นตัวขัดขวางการโตเร็วและการขยายตัวของการค้าในเขตที่รุ่มรวยสินค้ามากเช่นนี้...”²

เบาว์ริงอาศัยงานการเขียนของลาลูแบร์ที่เขียนบันทึกไว้ว่า การค้าแบบโบราณในสยามได้ตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรมอันเนื่องมาจากการค้าผูกขาดโดยพระเจ้าแผ่นดิน และเขาได้รายงานไว้ว่ามีเพียงแต่เรือใบสามเสาของชาวดัตช์ 2 หรือ 3 ลำเท่านั้นที่มาค้าขายกับประเทศ เบาว์ริงยังได้อ้างคำพูดของแฟร์เนา เมนเดซ ปินโต (Fernão Mendez Pinto: 1509-1583) พ่อค้านักผจญภัยชาวโปรตุเกสผู้ที่เบาว์ริงมองว่าเป็น “นักพูดเกินความจริงตัวจริง” กล่าวว่าในสมัยของเขา เรือของชาวต่างชาติจำนวนมากกว่า 1,000 ลำถูกใช้ในการติดต่อกับการค้าของสยาม ในบันทึกของลาลูแบร์ได้ตั้งข้อสังเกตว่า “การค้าพาณิชย์จำเป็นต้องมีความเสรี” แต่เมื่อในการตั้งราคาทั้งการซื้อและการ

¹ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). *ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม*. เล่ม 1. หน้า 192.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 224.

ขายสินค้านำเข้า และสินค้าส่งออกถูกกำหนดตามอำเภอใจของพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้ความสนใจกับนักเผชิญโชคทางการค้าค่อนข้างน้อย¹

เซอร์จอห์น เบาว์ริงวิเคราะห์ว่าการที่ชนชั้นนายทุนไม่อาจคุมและขยายการค้าออกไปได้มาจากข้อผิดพลาดที่สำคัญคือ การดำเนินนโยบายการค้าผูกขาดและการบริหารที่ผิดพลาด อุปสรรคอีกประการหนึ่งสำหรับการส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศตามทัศนะของเซอร์จอห์น เบาว์ริง ได้แก่การเก็บภาษีอากรด่านขนอน เบาว์ริงพบว่าด่านเก็บภาษีหลายแห่งในขณะเดินทางจากอ่าวสยามเข้าแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งที่ใดบนทิวไผ่ดังนี้

การปฏิบัติหน้าที่ของโรงเก็บภาษีดำเนินไปโดยมีกิจการงานที่สำคัญ เราพบว่าเมื่อเรือเก็บภาษีหลายลำอยู่ที่ทางเข้าแม่น้ำเจ้าพระยาในอ่าวสยาม เรือเหล่านี้มีหน้าที่รายงานรายการเรือที่เข้ามาในประเทศตลอด ข้างฝั่งแม่น้ำมีโรงภาษีเล็กๆตั้งอยู่เรียงรายกล่าวกันว่าโรงภาษีเหล่านั้นช่างซุกซนบังคับอย่างยิ่ง และมักจะเมินเฉยกับสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามระเบียบ นี่อาจเป็นธรรมเนียมปฏิบัติอย่างชาวตะวันออก และไม่ต้องสงสัยเลยว่าเงินจำนวนเล็กน้อยที่บรรดาเจ้าหน้าที่ได้รับทำให้พวกเขาเห็นแก่สินบนมากยิ่งขึ้น...²

เบาว์ริงสังเกตด้วยว่าเจ้าหน้าที่เล็กๆ เหล่านี้ไม่ค่อยกล้ายุ่งกับเรือเจ้านายและขุนนางและได้สรุปว่า “ค่าธรรมเนียมเหล่านี้แทบจะทำให้ลายการค้าต่างประเทศไปเลยทีเดียว”³ ยิ่งกว่านั้นเบาว์ริงยังคิดว่านี่ยังเป็นการเก็บภาษีการค้าที่ไม่ยุติธรรม และโดยวิธีการเช่นนี้สินค้าที่มีมูลค่าสูงสุด และต่ำสุดก็ถูกเรียกเก็บในอัตราเดียวกัน จึงเป็นเรื่องที่ค่อนข้างแปลกที่ผู้เจรจาชาวอังกฤษและอเมริกันยอมเห็นพ้องด้วย⁴ หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงวิธีการเก็บค่าระวางแบบนี้ถูกยกเลิกไป โดยใช้การเก็บภาษีสินค้าขาเข้า และขาออกแทน แต่ที่สำคัญกว่านี้คือการให้ “ผิ่น” เป็นสินค้าเสรี โดยเบาว์ริงเชื่อว่าปัจจัยหนึ่งที่จะช่วยกระตุ้นการผลิตและการจำหน่ายสินค้าและเพิ่มรายได้แก่ประชาชนคือการปฏิวัติระบบการคลังของสยาม ซึ่งแต่ก่อนรายได้ของประเทศมาจากการเก็บค่าราชการจากไพร่อากรที่นาและสวน ภาษีปากเรือ ส่วยจากหัวเมือง และบรรณาการจากประเทศราช เป็นต้น รายได้จากภาษีอากรเหล่านี้ไม่ได้มีความสำคัญกับการผลิต และแจกจ่ายสินค้าในตลาด หากแต่เป็นการเก็บตามประเพณีและพันธะผูกพันระหว่างเจ้านายกับบ่าวไพร่ เป็นการตอกย้ำความสัมพันธ์ทางสังคมแบบศักดินาที่เน้นการพึ่งพา และความไม่เท่าเทียมกันระหว่างคนในสังคม เป็นระบบผูกขาดของอภิสิทธิ์มากกว่าเป็นการพิจารณาจากเหตุผลทางเศรษฐกิจ หรือการผลิตโดยรวมของสังคม เป็นต้น เบาว์ริงจึงสังเกตเห็นว่ารายได้หลักจากภาษีของรัฐบาลสยามสมัยนั้นได้แก่ค่าราชการที่เก็บจากไพร่ไม่เข้าเดือน (12 ล้านบาท) อากรค่านา (2 ล้านบาท) อากรสวนและผลไม้ (6 ล้านบาท) ภาษีผูกปีมากเท่ากับอากรค่านาคือ 2 ล้านบาท ส่วนอากรจากโรงผิ่น การพนันและลอตเตอรี กับโรงโสเภณี

¹ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม. เล่ม 1. หน้า 227.

² แหล่งเดิม. หน้า 235.

³ แหล่งเดิม. หน้าเดิม.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 236.

รวมกันเท่ากับ 1 ล้าน 1 แสนบาทส่วนภาษีปากเรือได้เพียง 8 แสนบาทเท่านั้น ระบบภาษีของสยามที่ผ่านมาจึงเป็นการกีดขวางไม่ให้ประชาชนมีแรงจูงใจในการใช้แรงงานเข้าทำการผลิตให้มาก และดีกว่าที่เข้ามา เพราะทำมากก็ถูกเรียกเก็บมากตามความพอใจของรัฐมากกว่าตามกฎหมายเกณฑ์ของตลาด เบาว์ริงยังได้บันทึกไว้อีกว่า “...สนธิสัญญาระหว่างบริเตนใหญ่กับสยามที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสเป็นผู้เจรจาความตกลงต่อกันนี้ จะต้องนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่สมบูรณ์แบบของระบบการเงินของบ้านเมือง...ต่อจากนี้ไปสนธิสัญญานี้จะทำให้แผ่นดินมีผลประโยชน์มากขึ้น...”¹ ซึ่งก็คือการทำให้ระบบภาษีเป็นปัจจัยกระตุ้นการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้าไม่ใช่ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคดังแต่ก่อน

แนวคิดสำคัญอีกประการหนึ่งที่เบาว์ริงใช้ในการวิเคราะห์ลักษณะสังคมสยามได้แก่ “กฎหมาย” โดยในแนวคิดสังคมนิยมของเบาว์ริงถือว่า “กฎหมายเป็นการรวมศูนย์ความก้าวหน้าทางการเมืองและการปกครองของสังคม” เป็นที่รวมเจตจำนงทางการเมืองของประชาชนและเป็นหลักยึดเหนี่ยวสำหรับผู้ปกครอง พัฒนาการของระบบนิติธรรมในยุโรปและอเมริกาจึงเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาระบบประชาธิปไตย เบาว์ริงกล่าวว่า “กฎหมายของประเทศเป็นหลักฐานอันหนึ่งที่เด่นชัดและที่ปฏิบัติได้ของอารยธรรมประเทศนั้นและความก้าวหน้า” ส่วนกฎหมายในสยามนั้นเบาว์ริงไม่เห็นด้วยกับระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยทั่วไปเพราะระบบนี้ไม่ได้วางอยู่บนรากฐานของหลักการความเสมอภาคเท่าเทียมกัน และกฎหมายเชิงประจักษ์ที่วางอยู่บนหลักการสมัยใหม่ไม่ใช่ชนบทรอบนิยมและประเพณีแต่ฝ่ายเดียว หากแต่เบาว์ริงยังยอมรับความเป็นจริงทางสังคมที่ว่า ประชาชนและสังคมต่างมีเงื่อนไขไม่เหมือนกัน ในบางประเทศการมีระบบกษัตริย์จึงอาจเป็นการดีต่อสังคมก็เป็นได้ ถ้าหากผู้นำเป็นผู้มีความสามารถและมีความคิดก้าวหน้าในด้านกฎหมายของสยามนั้นเบาว์ริงได้บันทึกไว้ว่า

ข้าพเจ้าได้รับข้อสังเกตโดยสังเขปเกี่ยวกับธรรมเนียมในการสถาปนาเรื่องการศาลและเรื่องกฎหมายของสยามดังต่อไปนี้จากแหล่งข้อมูลที่เป็นชาวพื้นเมือง แต่ในประเทศที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์สมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นเห็นได้ชัดเจนว่า องค์การศาลสถิตยุติธรรมและอำนาจในการปกป้องข้อบัญญัติทางกฎหมายอาจไม่มีความแข็งแกร่งพอ ในกรณีนี้กษัตริย์จะทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขคำตัดสินคดีความที่ได้พิพากษาไปแล้วตามปกติ มีอยู่หลายกรณีเช่นกันที่การเข้าแทรกแซงคำตัดสินคดีความที่ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจและถูกกระทำโดยขุนนางตามความสำคัญของตำแหน่งและอิทธิพลของแต่ละคน²

เบาว์ริงยังได้กล่าวไว้อีกว่า “กฎหมายของบ้านเมืองจัดได้ว่ามีความโดดเด่น และเป็นหลักฐานในทางปฏิบัติเกี่ยวกับอารยธรรมและความเจริญก้าวหน้า และในภาพรวมนั้นต้องถือว่าชาวสยามมีภาษีดีกว่าคนจีน”³ เมื่อกฎหมายและการเมืองสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ แนวคิด

¹ เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม. เล่ม 1. หน้า 242.

² แหล่งเดิม. หน้า 170.

³ แหล่งเดิม. หน้า 172.

เศรษฐศาสตร์การเมืองของเบาว์ริงจึงได้แก่วิธีคิดเรื่อง “การค้าเสรี” (Free trade) ดังนั้นการค้าเสรีในสมัยนั้นจึงไม่ใช่มีเพียงเป้าหมายเป็นผลกำไรทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ความสำคัญคือ “ความก้าวหน้าทางอารยธรรมของมนุษยชาติเป็นสำคัญ” โดยแนวคิดนี้แตกต่างจากการวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับความจริงหรือเสื่อมถอยของอารยธรรมของมนุษย์

จากที่กล่าวมาข้างต้นต้องการชี้ให้เห็นแนวคิดของเซอร์จอห์น เบาว์ริงเกี่ยวกับการค้าเสรีที่เข้ามาพร้อมกับตัวเขาเองและนำไปสู่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงที่เปลี่ยนแปลงสยามเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก แต่อย่างไรก็ตามยังมีชนชั้นนำของสยามอีกมากที่ไม่สามารถนำแนวคิดนี้มาประยุกต์ใช้กับโลกทัศน์ของตนได้ และแม้ว่าสยามจะยอมรับหลักการในการปฏิรูประบบเศรษฐกิจตามแนวที่เซอร์จอห์น เบาว์ริงได้เสนอไว้ก็ตาม

2. กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษากระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่า พระองค์ทรงเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ 4 กระบวนการดังนี้

- 2.1 การสร้าง “รัฐชาติ”
- 2.2 การสร้าง “กฎหมาย” ให้แก่ประเทศสยาม
- 2.3 การสร้าง “จิตสำนึกร่วมกัน” (Collective conscious)
- 2.4 การสร้างสัญลักษณ์ของประเทศ

2.1 การสร้าง “รัฐชาติ” คำว่า “รัฐชาติ” นี้ นักวิชาการทุกสาขาวิชาสรุปตรงกันว่าเกิดขึ้นมาเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา และแนวคิดในกระบวนการเกิดรัฐชาติ แยกออกเป็น 2 สำนักใหญ่ คือ สำนักสมัยใหม่ ที่มองการแยกเกิดของรัฐชาติออกจากอดีตอย่างสิ้นเชิง มีแนวคิดว่าการเกิดของชาติหรือรัฐเป็นผลผลิตของโลกยุคโลกาภิวัตน์ เช่น การปฏิวัติระบบความคิดทางการเมืองหรือปรัชญาการเมืองสมัยใหม่ การปฏิวัติอุตสาหกรรม การปฏิวัติเทคโนโลยีการสื่อสารไม่ว่าจะเป็นสิ่งพิมพ์ อินเทอร์เน็ต วิทยุ โทรทัศน์หรือแม้กระทั่งการเคลื่อนไหวของทุน อีกสำนักหนึ่งคือ สำนักเก่าแก่โบราณ มองว่ารัฐชาติมีที่มาจากรากเหง้าในอดีตที่เก่าแก่กว่าแนวคิดของนักวิชาการสำนักสมัยใหม่ เช่น มาจากความเชื่อในการมีบรรพบุรุษร่วมกัน มีวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีร่วมกัน นักวิชาการคนแรกที่ใช้แนวคิดทางมิติทางประวัติศาสตร์และชาติพันธุ์มาอธิบาย ความเกิดเป็น “รัฐชาติ” ขึ้นได้แก่ คลิฟฟอร์ด เกียซ (Clifford James Geertz) โดยเขาแยกการเกิด “จิตสำนึกร่วมกัน” (Collective conscious) ไว้ 6 ประการ ได้แก่ (1) การสืบ

สายเลือดเดียวกัน (2) การมีเผ่าพันธุ์ร่วมกัน (3) มีกลุ่มภาษามาจากรากเหง้าเดียวกัน (4) มีศาสนาเดียวกัน (5) มีพื้นฐานดินแดนเดียวกัน (6) มีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมร่วมกัน

ชยอนันต์ สมุทวณิช ได้กล่าวถึงความหมายของรัฐตามทัศนะของเบนจามินและดูวาล (Roger Benjamin and Raymond Duvall) ซึ่งได้เสนอว่า มีแนวคิดเกี่ยวกับรัฐอยู่ 4 แนวทาง คือ (1) รัฐในฐานะที่เป็นรัฐบาล (The state as government) ซึ่งหมายถึงกลุ่มบุคคลที่ดำรงตำแหน่งซึ่งมีอำนาจในการตัดสินใจในสังคมการเมืองและ (2) รัฐในฐานะที่เป็นระบบราชการ (The state as public bureaucracy) หรือเครื่องมือทางการบริหารที่เป็นปีกแผ่นและเป็นระเบียบทางกฎหมายที่มีความเป็นสถาบัน ทั้งสองความหมายนี้เป็นการมองรัฐตามแนวคิดของนักสังคมศาสตร์ที่มีโซมาร์กซิสต์ (3) รัฐในฐานะที่เป็นชนชั้นปกครอง (The state as ruling class) เป็นความหมายในแนวคิดของมาร์กซิสต์และ (4) รัฐในฐานะที่เป็นโครงสร้างทางอุดมการณ์ (The state as normative order) ซึ่งเป็นแนวคิดของนักมานุษยวิทยา

“รัฐ” ในความหมายของเนทเทิล (J.P.Nettle) ในบทความ “State as Conceptual Variable” และ “World Politics (1968)”¹ เห็นว่า “รัฐ” หมายถึง

(ก) องค์การที่รวมศูนย์การทำหน้าที่และโครงสร้างไว้เพื่อที่จะปฏิบัติการได้อย่างทั่วด้าน แนวคิดนี้เป็นแนวคิดแบบดั้งเดิมที่เน้นเรื่องอำนาจอธิปไตยและรัฐอธิปไตยว่ารัฐมีฐานะสูงกว่าองค์กรอื่นๆ ในสังคม อำนาจของรัฐเป็นอำนาจตามกฎหมาย แนวคิดนี้จึงเชื่อมโยงรัฐกับกฎหมาย กับระบบราชการและกับรัฐบาล

(ข) รัฐในฐานะที่เป็นหน่วยงาน ในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ หมายถึงการที่รัฐมีอิสระในการดำเนินกิจการต่างๆ กับรัฐอื่นๆ แนวคิดนี้อาจเป็นแนวคิดเดิมเรื่องรัฐธรรมนุญอีกเช่นกัน หากรัฐมีอิสระในการดำเนินกิจการระหว่างประเทศก็จะมีความเป็นรัฐ (Stateness) สูงแนวคิดนี้ใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์ลักษณะสองด้านของรัฐคือ รัฐเป็นหน่วยอำนาจอธิปไตยในความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมภายในสังคม (intrasocial) ด้านหนึ่งกับรัฐเป็นหน่วยหนึ่งในความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมภายนอกสังคม (extrasocial) อีกอย่างหนึ่ง

(ค) รัฐในฐานะที่เป็นองค์กรที่มีความเป็นอิสระ เป็นส่วนหนึ่งของสังคมที่มีลักษณะเด่นเฉพาะตัว แนวคิดนี้ใช้ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างส่วนที่เป็นเรื่องของรัฐกับส่วนที่เป็นเรื่องของเอกชน เช่น ระบบการศึกษาของรัฐ กับระบบการศึกษาภายใต้การดูแลของเอกชน รัฐวิสาหกิจ และภาครัฐบาล กับอุตสาหกรรมของภาคเอกชน เป็นต้น

(ง) รัฐในฐานะที่เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง แนวคิดนี้ใช้ในการศึกษาวิวัฒนาการของรัฐ และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐว่าเป็นสิ่งเดียวกัน

¹ เนทเทิล (J.P.Nettle) ในบทความ “State as Conceptual Variable” และ “World Politics 1968” อ้างถึงใน ชยอนันต์ สมุทวณิช. (2535). 100 ปี แห่งการปฏิรูประบบราชการ : วิวัฒนาการของอำนาจรัฐและอำนาจการเมือง. หน้า 25-27.

ตามอนุสัญญามอนเตวิโอ ว่าด้วยสิทธิและหน้าที่ของรัฐ (The Montevio Convention on the Rights and Duties of State) ค.ศ. 1933 มาตรา 1 รัฐมีองค์ประกอบคือ (1) ประชากรที่อยู่รวมกันอย่างถาวร (2) ดินแดนที่ถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจน (3) รัฐบาลและ (4) ความสามารถที่จะสถาปนาความสัมพันธ์กับต่างรัฐได้ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่าหากขาดไปเสียซึ่งองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งดังที่กล่าวไปนี้ ย่อมไม่ถือว่าเป็นรัฐในระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศหรือแม้แต่ในรัฐธรรมนูญ ทั้งนี้เนื่องจากรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดที่บัญญัติกำหนดกฎเกณฑ์การปกครองของรัฐ รัฐจึงเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาก่อนมีรัฐธรรมนูญ

การสร้างรัฐชาติ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นรัฐชาติที่เริ่มจากการค่อยๆ ปรับเปลี่ยนคติแนวคิดแบบรัฐจารีตมาเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ (ตามหลักเกณฑ์ที่นักวิชาการในศตวรรษที่ 20 ได้กำหนดไว้) โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง “สำนักกรม” และปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ของราษฎรไทยเพื่อการวางรากฐานของรัฐชาติให้สมบูรณ์ในรัชสมัยต่อๆ มา แนวพระราชดำรินี้จะส่งผลต่อกระบวนการทัศน์ใหม่ๆ ให้แก่สังคมไทย กล่าวคือการเมืองการปกครองของไทยแต่เดิมยึดมั่นตามแนวทางที่บรรพบุรุษได้วางไว้ ถึงแม้ว่าการปกครองแบบเก่านั้นอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างแต่ก็ไม่ทิ้งหลักเดิมเสียทีเดียว พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงมีพระราชกรณียกิจในการรักษาราชประเพณีการปกครองแบบนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การยึดถือรูปแบบของยุรยานั้นมิใช่แค่เพียงรูปแบบการปกครองเท่านั้นแต่ยังแสดงออกในรูปแบบศิลปวัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ด้วย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระองค์ได้ทรงเปลี่ยนแปลงวิเทโศบายที่สำคัญของประเทศ จนได้รับการยอมรับจากต่างชาติว่าประเทศสยามไม่ใช่ประเทศป่าเถื่อนและล้าหลัง นโยบายในการปกครองตามแนวพระราชดำริของพระองค์นั้นเป็นการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกิจการภายในหลายประการเพื่อให้ประเทศสยามปรับตัวเข้าสู่ความเป็นอารยประเทศเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ ซึ่งเป็นแนวพระราชดำริที่แตกต่างจากพระมหากษัตริย์ไทยในยุคก่อนๆ ที่ยังยึดขนบธรรมเนียม หรือแนวคิดการสร้างชาติแบบเก่าที่มีกรุงศรีอยุธยาเป็นแบบแผน

ทั้งนโยบายต่างประเทศและนโยบายภายในประเทศที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการนั้นนับว่าเป็นสิ่งใหม่ที่มีหมู่ชาวต่างชาติต่างรับรู้กันดีว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีแนวคิดก้าวหน้าในการนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย และนำพาประเทศเข้าสู่อารยธรรมตะวันตกทั้งในด้านความคิด การเปลี่ยนแปลงระเบียบประเพณี ศิลปวัฒนธรรมและมีนโยบายเปิดประเทศรับการติดต่อค้าขายกับต่างชาติมากขึ้น ต่างชาติจึงปรับเปลี่ยนนโยบายและมุมมองต่างๆ ที่มีต่อประเทศสยามเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากนโยบายของอังกฤษที่ต้องการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาเบอร์นีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวอังกฤษก็มีความมุ่งหวังว่าอุปสรรคจากการค้ากับไทยจะหมดไป ดังปรากฏในหนังสือพิมพ์ที่เมืองสิงคโปร์ว่า

“...เดี๋ยวนี้กะษัตริย์องค์ใหม่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงพระบัญชาอันประเสริฐโปรดปรานพวกฝรั่งให้เข้ามาค้าขายตั้งท่ามาหากินอยู่ตามถนัด และมีพระทัยโปรดปรานทั้งธรรมเนียมอังกฤษเป็นอันมาก ถ้าอังกฤษจะทำหนังสือสัญญา เห็นจะได้ตามอันควร และกะษัตริย์คงจะประพจน์ให้ถูกต้องตามหนังสือสัญญา...ถ้ากะษัตริย์องค์นี้ยังคงครองราชย์อยู่ตราบใด ก็คงให้อังกฤษเข้ามาค้าขายโดยสะดวก...”¹

นอกจากทัศนคติที่เปลี่ยนไปของชาวต่างชาติแล้ว บรรดาชาติต่างๆ ยังมุ่งหวังจะเห็นประเทศสยามเจริญก้าวหน้าภายใต้การปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏข้อความในข่าวของหนังสือพิมพ์ สิงคโปร์ ฟรีเพรสส์ (Singapore Free Press) มีใจความตอนหนึ่งดังนี้

“...พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงเป็นบุรุษซึ่งมีความคิดในแนวอารยธรรม* และทรงก้าวหน้าไปไกลกว่าข้าแผ่นดินทั่วไปของพระองค์เป็นส่วนมาก เราคิดว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้จะทรงเปลี่ยนแปลงอะไรต่างๆ ในประเทศให้เป็นไปในทางที่ดีขึ้นอย่างมากมาย...”²

จากวิสัยทัศน์และนโยบายต่างๆ ที่ปรากฏออกสู่สายตาชาวต่างชาตินั้นนับว่าเป็นสิ่งใหม่มากในภูมิภาคอาเซียน ดังที่หนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์ได้ยกย่องความคิดก้าวหน้าของพระองค์ว่า

“...เราคิดว่า พระมหากษัตริย์พระองค์นี้คงจะนำความเจริญมาสู่ประเทศชาติของพระองค์อย่างมากมาย และคงจะทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวางแก่ชาวต่างประเทศ และสนับสนุนการค้าของพวกเขาในประเทศไทยด้วย”³

จากการเปลี่ยนแปลงนโยบายทางการเมืองหลายประการทำให้เห็นว่ากระบวนการสร้างความทันสมัยมีการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ไปในตัวด้วยดังจะเห็นได้จาก “การปรับเปลี่ยนมโนทัศน์” เรื่อง “อาณาเขตของรัฐ” แบบใหม่โดยการสร้างรัฐสมัยใหม่จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเปลี่ยนแปลงมโน

¹ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. (จ.ศ.1215). เลขที่ 44. หนังสือพิมพ์สมเด็จพระมหากษัตริราชโปรดให้ฝรั่งอังกฤษเข้ามาค้าขาย. (อ้างอิงจาก สุวรรณ สัจจวิวัฒน. (2519). เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิคือดึก. หน้า 129-130.)

* เน้นโดยผู้เขียน

² อุดม เขียววงศ์. (2550). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4. หน้า 87.

³ New of the Beginning of the 4 th Reign in Singapore Newspaper. (Bangkok 1932). pp. 9-10. (อ้างอิงจาก วิไลเลขา บุณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และ ศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). ประวัติศาสตร์ไทย 2. หน้า 240.)

ทัศน์แบบใหม่ให้แก่ราษฎรของชาตินั้นๆ เสียก่อน เพราะเมื่อมโนทัศน์เปลี่ยนการเกิดขึ้นของศิลปวัฒนธรรมใหม่ๆ ก็จะสามารถเกิดขึ้นตามมาได้เพราะการเกิดขึ้นของศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ในความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการเกิดขึ้นของชาติ สิ่งที่น่าสนใจคือความสัมพันธ์เหล่านี้มีการขับเคลื่อนไปด้วยกันได้อย่างไร โดยมีความเชื่อพื้นฐานที่ว่าสิ่งที่แนบมาด้วยความคิดหรือมโนทัศน์สมัยใหม่ คือความเข้าใจเรื่องเวลาและพื้นที่แบบใหม่ที่ละทิ้งความคิดเวลาแบบไตรภูมิ อันส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนขนานใหญ่ของชีวิตของคนไทยในทุกมิติโดยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่เป็น “รากฐาน” ทางภูมิปัญญาที่นำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย โดยช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดความคิดเรื่องความก้าวหน้าขึ้นในสังคมไทย ดังปรากฏว่าได้เริ่มมีการใช้คำต่างๆ ที่มีความหมายทางเวลาแบบใหม่อย่างหลากหลายเป็นต้นว่า “ความเจริญของพระราชอาณาจักร” “ความศิวิไลซ์” หรือความมี “อารยธรรม” คำต่างๆ เหล่านี้ล้วนหมายถึง “ความก้าวหน้า” อันนับได้ว่าเป็นคำที่บ่งบอกถึงความคิดทางเวลาแบบใหม่ที่มนุษย์และสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางก้าวหน้าขึ้น¹

ความเปลี่ยนแปลงของมโนทัศน์เกี่ยวกับเวลาที่คลี่คลายมาจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในหมู่ชนชั้นผู้นำหัวก้าวหน้าอันมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำคนสำคัญ เป็นผลสืบเนื่องมาจากที่ชนชั้นนี้ได้มีประสบการณ์ใหม่จากสภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ (หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2398) โดยเฉพาะการค้าต่างประเทศที่มีลักษณะเป็น “ระบบ” เศรษฐกิจมากขึ้น กล่าวคือ มีการลงทุนในการผลิต มีการวางแผนการค้า ตลอดจนการคิดค้นการช่างเพื่อพัฒนาการผลิต² ทำให้มูลนายและไพร่จำนวนหนึ่งมีความคิดที่ให้ความสำคัญแก่ความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เป็นเหตุผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงเชิงประสบการณ์ และความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์มากกว่าเดิม ในสังคมไทยยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้นการที่ความคิดทางเวลาที่มีอยู่เดิมมาจากความคิดทางพุทธศาสนา และชนชั้นนำทางโลกไม่กล้าเผชิญโดยตรงกับความเชื่อทางพุทธศาสนาเช่นนี้ทำให้ความเปลี่ยนแปลงของความคิดทางเวลาของคนในสังคมเกิดขึ้นได้อย่างยากลำบาก แต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเมื่อครั้งผนวชแล้วได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาปฏิบัติเสการมีอยู่ของคณะสงฆ์ไทยในเวลานั้น ด้วยทรงเห็นว่าพระสงฆ์มีความบกพร่องเกินกว่าจะทรงยอมรับได้ “...ศาสนวงศ์นั้นอันตรธานมาแต่ครั้งกรุงเก่าแตกแก่พม่านั้นแล้ว...”³ นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุจะทรงปฏิเสธคำสอนของพระสงฆ์ไทยในเวลานั้นแล้ว พระองค์ยัง

¹ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2555). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475. หน้า 9.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2527). “วัฒนธรรมกรรมผูกพันบรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ใน *ปากไก่ และใบเรือ*. หน้า 96.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, “เรื่องราวประวัติในรัชกาลที่ 4”, ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1*. หน้า 2. อ้างถึงใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2555). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475. หน้า 19.

ทรงแสดงให้เห็นว่าคำสอนของโบราณจารย์ทั้งหลายก็มีความผิดพลาดอยู่มากเพื่อที่พระองค์จะทรงสามารถปฏิเสหคำสอนทางพุทธศาสนาที่ตกทอดมาในสังคมไทยได้อย่างกว้างขวางที่สุด และสามารถปลูกฝังความคิดชุดใหม่ให้แก่สังคมได้ พระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า

...โทษแห่งถ้อยคำซึ่งจะชักให้ศาสนาที่ดีเสียไปดังกล่าวน่ามีเข้าแปลกล่อมในพุทธศาสนานี้มากนัก เป็นเหตุด้วยปุณฺชนคนหนาเห็นแต่อาณิสทายาท...อาศัยฟังศาสนาเลื่องชีวิตเข้ามาอยู่ในศาสนา รับศาสนาเข้ามาชานาน...เอาแต่พระนามพระพุทเจ้าซึ่งเป็นพระบรมศาสดาเข้าอ้างนี้คำพระพุทเจ้า นี้ พุทรวจนะ...คำที่คนเก่าๆ ได้อ้างพระพุทศาสนากล่าวไว้ ชนในทุกวันนี้นับนี้ยากนักที่จะรู้แน่ว่าไหน เป็นคำสั่งสอนของพระพุทเจ้าจริง ไหนเป็นคำเท็จ แทรกแซงแปลกล่อมเข้ามาดังนี้ได้...¹

การปฏิเสหคณะสงฆ์เดิมการเน้นว่าคำสอนทางพุทธศาสนาเดิมมีข้อผิดพลาด และการสถาปนาคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย มีผลอย่างมากต่อความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยโดยเฉพาะ “ด้านความคิด” เนื่องจากการเปิดโอกาสให้ความคิดใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นได้พัฒนาต่อไปโดยไม่ถูกจำกัดจากความเชื่อเดิม แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงประกาศว่าคำสอนของธรรมยุติกนิกายมีพื้นฐานมาจากพระไตรปิฎกเพื่อสร้างการยอมรับ แต่แท้ที่จริงแล้วพระองค์ได้ทรงตีความคำสอนใหม่ หรือเพิ่มเติมคำสอนใหม่ๆ ที่ไม่เคยปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มใดเข้าไปด้วยมาก²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้การเกิด “รัฐ” ในมโนสำนึกได้ก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาแล้ว ความคิดเกี่ยวกับรัฐในจารีตเปลี่ยนไปเป็นรัฐที่มาอาณาเขตหรือเส้นเขตแดนแน่นอนซึ่งพระองค์จะทรงได้สร้างขึ้นทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำทางโลกที่มีการรับรู้ความคิดเรื่องรัฐ และพระมหากษัตริย์ที่เปลี่ยนแปลงไปจึงทำให้พระองค์ทรงยอมรับความรู้เรื่องโลกกลมมาจากตะวันตกตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ดังปรากฏในการตกแต่งห้องที่หมอเฮาส์ได้บันทึกไว้ว่า

ในห้องที่ประทับของพระองค์ จะเห็นว่ามีคัมภีร์ไบเบิล ของสมาคม เอ.บี.พจนานุกรมฉบับเว็บสเตอร์วางเรียงกันอยู่บนหิ้งราชเลขานุการส่วนพระองค์ นอกจากนี้ยังมีตารางเกี่ยวกับเรือและการเดินเรือ บนโต๊ะ มีแผนภาพสรีรยศาสตร์ จันทรคติ ที่กำลังจะมาถึงพร้อมกับทรงคำนวณด้วยดินสอไว้ และมีสำเนาแผนภูมิที่พิมพ์แล้วของหมอจันตะเลย์...³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คาถาสรรเสริญพระธรรมวินัย", ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1*. หน้า 66 - 70. อ้างถึงใน อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2555). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475*. หน้า 19 - 20.

² ศรีสุพร ช่างสกุล. (2530). *ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ.2368 - พ.ศ.2464)*. หน้า 154.

³ George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. p. 48.

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับความรู้เรื่องโลกกลมย่อมทำให้พระองค์ทรงเล็งเชื่อในความคิดเรื่องไตรภูมิ ดังนั้นจึงทรงปฏิเสธคติเกี่ยวกับรัฐตามที่เป็นจริง การที่พระองค์ทรงมีความรู้เกี่ยวกับประเทศต่างๆ ในโลกอย่างกว้างขวางโดยอาศัยความรู้ภาษาอังกฤษทำให้ทรงเชื่ออย่างแท้จริงว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวนมาก แต่ละรัฐจะต้องมีอาณาเขตชัดเจนแน่นอน และรัฐของพระองค์เองย่อมจะต้องมีอาณาเขตชัดเจนเช่นกัน ดังนั้นในรัชสมัยนี้รูปร่างของ “ประเทศสยาม” จึงได้เริ่มเกิดขึ้นแล้วทั้งในลักษณะทั้ง “นามธรรม” และ “รูปธรรม”

2.2 การสร้าง “ภูมิภายา” ให้แก่ประเทศสยาม จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น การเปลี่ยนแปลงมโนทัศน์เรื่อง “รัฐ” จากที่เป็นชุมชนแบบจารีตที่ใช้ความจงรักภักดีและอำนาจครอบงำให้อยู่ภายใต้อำนาจของศูนย์อำนาจใหญ่ และศูนย์อำนาจเล็กแต่ไม่สามารถกำหนดขอบเขตของอำนาจในทางพิกัดภูมิศาสตร์ได้ การสร้างอาณาเขตที่แน่นอนหรือการสร้าง “ภูมิภายา” (geo-body) ของชาติขึ้นมานั้นเริ่มเกิดขึ้นชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง

เมื่อรัฐโบราณไม่มีการแบ่งเขตอำนาจที่แน่นอนเพราะส่วนใหญ่ยึดเอาลักษณะทางธรรมชาติเป็นเขตแดน เช่น ภูเขา แม่น้ำ ลำคลอง เป็นต้น เมืองที่มีคติมากๆ มักเกิดปัญหาเขตแดนระหว่างเมืองด้วย เช่น เมื่อโจรผู้ร้ายทำความผิดในเขตเมืองหนึ่ง แล้วก็หลบไปอาศัยในเขตเมืองอื่น หากเจ้าเมืองไม่สนใจก็มักปล่อยปะละเลยเสียหรือโยนความผิดให้แก่กันและกันโดยถือว่าไม่ใช่เขตรับผิดชอบของตนเองผู้ร้ายจึงหลบซ่อนอยู่ได้ เช่น บริเวณเขตแดนเมืองเพชรบุรีต่อกับเขตแดนเมืองกาญจนบุรี ซึ่งมักเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายอยู่เสมอ และอีกบริเวณหนึ่งคือ เมืองประจวบคีรีขันธ์กับเมืองกำเนิดนพคุณ เป็นต้น เพื่อเป็นการกำหนดขอบเขตอำนาจพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้หมื่นทิพรักษากองไปจัดการเขตเมืองเพชรบุรี - กาญจนบุรี¹ และให้หมื่นวิสูตรสาครไปทำแผนที่แบ่งเขตเมืองประจวบคีรีขันธ์กับเมืองกำเนิดนพคุณ²

ใน พ.ศ. 2407 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะกำหนดเส้นเขตแดนด้านพม่าโดยการเจรจาแบ่งเขตแดนระหว่างสยามกับพม่าให้ชัดเจนแน่นอน ด้วยแนวความคิดเกี่ยวกับรัฐแบบใหม่ที่ทรงมีอยู่ โดยทรงอธิบายว่า เมื่อฝ่ายอังกฤษได้ทำแผนที่ชายแดนพม่าขึ้นสยามต้องทำบ้างเพื่อความชัดเจนของอาณาเขตประเทศ ดังนี้

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 75 จ.ศ. 1229. ให้หมื่นทิพรักษากองไปทำแผนที่แขวงเมือง เพชรบุรี กาญจนบุรี 3 ธันวาคม 2410. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). พระบรมราโชบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411). หน้า 84.)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 61 จ.ศ. 1228. ให้ข้าหลวงปักปันเขตแดนเมืองประจวบคีรีขันธ์ เมืองกำเนิดนพคุณ 19 ธันวาคม 2409. (อ้างอิงจาก บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). เล่มเดิม. หน้าเดิม.)

...ซึ่งคอแวนแมนต์ฝ่ายไทยจะยอมโครมโครมฝ่ายเดียวตามแผนที่อังกฤษทำมานั้นวิตกอยู่ กลัวจะเป็นที่วิพากษ์ถึงกันในเรื่องพวกตัดฝางตัดไม้ขนอสัก แลบ้านกะเหรี่ยง ละว้า ที่เคยขึ้นช้างโน้นช้างนี้มาแต่ก่อนไหนๆ จะได้พร้อมกันแบ่งเขตแดนให้เป็นแน่เป็นการดีแล้ว จะใครต่อให้ได้รู้ประจักษ์แจ้งสว่างไสว... ก็จะได้กำหนดออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศราษฎรที่จะตัดไม้ตัดฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตแดนอยู่เพียงนั้น...¹

การทำแผนที่อาณาเขตของราชอาณาจักรสยามนอกจากจะเกิดจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญด้านความมั่นคง และเศรษฐกิจแล้วการทำแผนที่ยังเกิดจากความรอบรู้ในวิชาการตะวันตกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงสามารถคำนวณทิศทางและระยะทางในแผนที่ได้จึงทรงสามารถระบุตำแหน่งที่ตั้งของกรุงสยามบนพื้นโลกได้แน่ชัดว่า กรุงสยามตั้งอยู่ "...แห่งหนึ่งในทะเล 13-26 ละติจูดเหนือ และ 101-103 ลองจิจูดตะวันออกในอ่าวสยาม..."²

แนวคิดเรื่องรัฐสมัยใหม่ที่มีอาณาเขตที่แน่นอนนี้ เท่ากับเป็นการกำหนดขอบเขตอำนาจของเมืองหลวงและผู้คนที่อยู่ภายในอาณาเขตที่กำหนดให้อยู่ภายใต้การปกครองอย่างเป็นเอกภาพภายใต้ระบอบการปกครองเดี่ยว ผู้นำสูงสุดผู้เดียว รวมทั้งกฎหมายและวิธีการพิจารณาตัดสินที่มีมาตรฐานแบบเดียวกัน ขณะเดียวกันก็เพื่อป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจตะวันตก ที่เข้ามาอ้างสิทธิตามหัวเมืองชายแดนโดยอาศัยความไม่ชัดเจนของพรมแดนซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงเรื่องนี้เป็นอย่างดี เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาบางตอนดังนี้

...อย่างที่เราเห็นว่าแบ่งเขตแดนพม่ากับไทยมาแต่เดิมคือ ที่พระเจดีย์สามองค์ ฉะนั้นได้แห่งเดียวเท่านั้นแต่ในใจว่าที่เชิงเขาที่สังเกตคนเป็นอันมาก เช่นนั้นก็จะมีอยู่ทุกทางคือ ทางเขาคันกระบือบางนางรมย์ ทางด่านยางโตน ทางด่านเจ้าเขว้าทางอุทัยธานี ทางเมืองตากบ้านระแหงคงจะมีที่แบ่งเช่นนี้รู้กันมาแต่ก่อนตามทางเดิน ควรจะต้องออกชื่อให้หมดเป็นกรุยๆ มาว่าด้วยแนวเขานั้นก็ซ้อนไขว้เขวกันอยู่จริงๆ เหมือนอย่างเห็นอยู่ที่เพชรบุรี พวกเขาเด่นที่เห็นไม่อยู่นั้นก็เป็นแนวหนึ่ง เขาที่แลไม่เห็นไม่เป็นแต่แลเห็นเขียวยู่ก็แนวหนึ่ง เมื่อถามชาวด่านเพชรบุรีเขาก็ว่าทั้งสองแนวนั้นอยู่ในแดนเรา แนวเขาที่แบ่งแดนพม่ากับไทยนั้นอยู่ไกลออกไปแลไม่เห็นก็ในที่ที่มีเขาสองแนวสามแนวอย่างนี้ถ้าเราไปยอมขลุ่ยๆ ว่ายอดเขาที่เป็นแนวน้ำตกมาทางไทยเป็นของไทย น้ำตกไปข้างพม่าเป็นของอังกฤษก็เป็นที่ยึดกันอยู่ อังกฤษมีอำนาจมากถ้าเกิดความต้องการขึ้นก็ยึดเอาสัญญานั้นมาเถียงว่าแนวเขาขึ้นในข้าง

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด พ.ศ. 2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 209 – 210.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงมิสเตอร์แลมสเตอร์ซิสเอดดี้ แห่งนิวยอร์ก อยู่ในเทศเสตต. เล่มเดิม. หน้า 18.

นี่เป็นที่แบ่งเขตแดน เมื่อว่าดังนั้นก็จะมีกันกะเหรี่ยงปลายน้ำเพ็ชรบุรีไปเสียๆ ป่าไม้ฝั่งทางปากไต้นอก
แนวเขาชั้นในออกไปจะมีเป็นของอังกฤษไปเสียๆ การที่ว่าด้วยแนวเขาคงต้องชี้ให้ชัดเจนได้จึงควร...¹

พระราชดำริในการปักปันเขตแดนของประเทศให้ชัดเจนนี้เกิดขึ้นหลายครั้ง ดังปรากฏใน
พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดีดังนี้

การแบ่งเขตแดนไทยกับพม่าของอังกฤษ

ฝ่ายมิสเตอร์น็อกซ์ ผู้ว่าราชการกงสุลอังกฤษ ได้รับหนังสือกอนแนฟิตเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน 12 แรม
13 ค่ำ² แล้วมิสเตอร์น็อกซ์มีหนังสือมาถึงท่านสมุหพระกลาโหมฉบับหนึ่งใจความว่าเกาวนาเยเนรล
เมืองอินเดียนมีความพอใจซึ่งคองเวนแนตไทยกับกอนแนฟิตในการเขตแดน ซึ่งได้ตกลงกันที่เมือง
กระ³ แลการซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะให้อำนาจให้ตกลงในที่เขตแดนข้างเหนือ
ข้างตะวันออกเมืองมรแมนต เกาวนาเยเนรลไวสรอยอินเดียนก็เห็นดีด้วย...⁴

การปักปันเขตแดนไทยกับพม่าของอังกฤษ

...จึงโปรดให้พระยาเกียรติ หลวงสุน(ทร)บริรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองราชบุรี สมิงสิทธิราชากับไพร่ไทย
มอญ 81 คน ออกไปได้กราบถวายบังคมลาไปเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน 3 ขึ้น 7 ค่ำ⁵ ไปทางเมือง
กาญจนบุรี ได้พบกันกับมิสเตอร์โยลลีซึ่งเป็นนายขุนเซนตอแมนย์เบสเคน ที่ 2...ได้ปักปันเขต
แดนตั้งแต่พระเจดีย์สามองค์ แดนเมืองสังฆบุรีต่อกับเมืองมระแมนปลายน้ำแม่กระษัตริย์ตำบลหนึ่ง
เขาสูง เขาพงา เขาช้างเผือกปลายแม่น้ำน้อยแดนเมืองไทรโยกต่อกันกับเมืองทวายตำบลหนึ่ง เขาสูง
ที่วังหมึก แขวงเมืองสมิงคบุรีตำบลหนึ่ง หนองน้ำขุนมาเขาเลโล เขาลือกลอ เขาพยุหิณสามกอง
มะปรางสองต้น ขุนนางอังกฤษถามไฉนจารึกอักษรไว้ พระยาเกียรติ ขุนนางฝ่ายไทยกองศิลา ปักไม้
แก่นจารึกอักษรไทยอักษรรามัญไว้...⁶

ทำแผนที่อาณาเขตทางหัวเมืองลำน้ำโขง

แล้วทรงพระราชดำริว่า ลำน้ำโขงเขตแดนติดต่อกับเขมรกับญวน เดียวนี้ฝรั่งเสศได้ไปทำแผนที่ตรวจ
ตามลำแม่น้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บ้างก็ไม่ชอบ จึงโปรดให้พระพิเทศพานิชสืบจ้างหา
อังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระพิเทศพานิชหาจ้างได้มิสเตอร์โดยชกคนหนึ่ง ราคาจ้างเดือนละ 188
เหรียญส่งเข้ามา จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาพระภักษณายหนึ่ง หลวงเดชอัครนายหนึ่ง
ขุนอินทรอนันต์นายหนึ่ง ขุนวิสูตรนายหนึ่ง รวม 4 นาย ไปกับมิสเตอร์โดยชกอังกฤษ ได้กราบถวาย

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด
พ.ศ.2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 210.

² วันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2407

³ เมืองกระ หรือ เมืองตระ ปัจจุบันคือ อำเภอกระบุรี จังหวัดระนอง

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 4. หน้า 210.

⁵ วันที่ 23 มกราคม พ.ศ. 2408

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค). (2548). เล่มเดิม. หน้า 226.

บังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือนยี่ แรม 9 ค่ำ¹ ขึ้นไปทำแผนที่ตั้งแต่เมืองฝายเหนือไปเมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองเชียงของ เมืองหลวงพระบางลงมาตามลำน้ำโขงถึงเมืองมุกดาหาร ครั้นทำแผนที่เสร็จแล้วก็เดินบกมาลงเรือที่เมืองสระบุรี มา ณ กรุงเทพมหานคร²

ไวสรอยอินเดียทำแผนที่เขตแดนส่งมาประทับตรา

ในเดือน 7 นั้นตรงกับเดือนยี่นุวารี³ กงสุลอังกฤษมีหนังสือแจ้งความมาว่า ไวสรอยอินเดียได้ทำแผนที่เขตแดนแล้วส่งเข้ามาให้รติฟาย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพนักงานตรวจแผนที่เห็นว่าถูกต้องแล้ว ก็ลงนามประทับตราพระคชสีห์ดวงหนึ่ง ตราพระราชสีห์ดวงหนึ่ง ตราเลเฟเตเนลอรเตป แร ฝายอังกฤษดวงหนึ่ง ทั้งสองฉบับแผนที่นั้น มอบให้กงสุลอังกฤษส่งไปแผ่นหนึ่ง เจ้าพนักงานรักษาไว้ที่กรุงเทพมหานครแผ่นหนึ่ง เขตแดนซึ่งติดต่อกันแจ้งอยู่ในแผนที่นั้นแล้ว⁴

เรื่องปักปันเขตแดนทางเมืองเขมร

ในเดือนยี่นั้น โปรดให้พระราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวงสุริยามาตย 3 นาย ออกไปเมืองพระตะบอง จะได้พร้อมด้วยพระยาพระเขมรแลฝรั่งเสศปักเขตแดนกัน...อัครมรินทรเสนาบดีแต่งให้มองซิเออเตอตูเนจ มองซิเออเปรไวซังเม มองซิเออโยรัง 3 นายออกให้พระยาพหลเทพ พระยานุชิตภักดี พระยาศรีสุนทรเทพ 3 นาย มาพร้อมกันที่เมืองพระตะบอง ได้พากันไปที่ท่าข้ามแขวงเมืองระสิอต่อแดนกับเมืองโพธิสัตว์ ปักเขตแดนลงหลักศิลาปากละหลัก คลองอยู่กลางแล้วกลับมาเมืองพระตะบองไปเมืองนครเสียมเรียบ ได้พร้อมกันกับพระยารัตนบุรี พระมหาดไทย พระภักดีสุนทร ปักเขตแดนที่ถนนพรมศกต่อเขตแดนกับเมืองซีแครง...⁵

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นความสำคัญของเขตแดนในทางเศรษฐกิจ ด้วย

...ในป่าที่เป็นที่ตัดฝางแลไม้ขอนสักแลที่ตั้งบ้านผู้เมืองคน ตั้งแต่ชาวปากใต้ไปจนพวกกะเหรี่ยง ละว้า จะต้องดูให้เห็นพ้องกันทั้งสองฝ่ายเป็นแน่ก่อน จึงจะยอมเป็นอันขาดได้ซึ่งคอกวนแมนต์ฝ่ายไทยจะยอมโครมโครมฝ่ายเดียวตามแผนที่อังกฤษทำมานั้นยังวิตกอยู่ กลัวจะเป็นที่วิวาทถั่ง เกียกกันในระยะพวกตัดฝางตัดไม้ขอนสัก แลบ้านกะเหรี่ยง ละว้า ที่เคยขึ้นข้างโน้นข้างนี้มาแต่ก่อนไหนๆ จะได้พร้อมกันแบ่งเขตแดนให้เป็นแน่เป็นการดีแล้ว จะใคร่ต่อให้ได้รับประกันแจ่มแจ้งสว่างไสว เมื่อได้ยอมกัน

¹ ตรงกับวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2409.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 231.

³ เดือน 7 ตรงกับเดือนมิถุนายน (June)

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 250.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 245.

แล้วอย่างไรในที่จะต้องมีความสงสัย ก็จะได้กำหนดออกชื่อเขาออกชื่อป่า ทำหนังสือพิมพ์ประกาศ
ราษฎรที่จะตัดไม้ฝางให้รู้ทั่วกันว่าเขตแดนอยู่เพียงนั้น...¹

การให้ความสำคัญกับอาณาเขตของรัฐนี้ ยังครอบคลุมไปถึงอำนาจของส่วนกลางที่
ปกครองราษฎรทุกหมู่เหล่าที่อาศัยอยู่ภายในเขตแดนของรัฐ หากบริเวณใดที่ไม่เคยทรงเสด็จ
ประพาสก็จะทรงประพาสไปอันเป็นนัยทางอำนาจการเมืองที่ครอบคลุมไปถึงดินแดนดังกล่าว เช่น
การเสด็จประพาสเมืองราชบุรีและเมืองกาญจนบุรี ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ
บุญนาค) ได้บันทึกไว้ว่า

แล้วทรงพระราชดำริว่า แขวงเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี ยังมีได้เสด็จไปทอดพระเนตร และมีความพระ
ราชประสงค์จะได้วัดแดดวัดดาวรู้ว่า ลัดตีสู่ ลอนตีสู่ที่ไหน จะได้ทราบว่ามีรักษาเมืองกรมการท่าน
บำรุงราษฎรเป็นสุข ฤๅได้ความเดือดร้อนประการใด จึงสั่งให้เจ้าพนักงานทำหน้าที่ประทับรอนแรมตาม
ระยะทาง แลทางม้าล่อเกวียนเตรียมคอยรับเสด็จที่เมืองเพชรบุรี...²

อำนาจในการปกครองราษฎรทั่วประเทศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยัง
แสดงออกให้เห็นในลักษณะของการกล่าวถึงบุคคลต่างๆ ที่อาศัยภายในราชอาณาจักรซึ่งเป็นราษฎร
ของพระองค์ เห็นได้จากในประกาศหลายฉบับพระองค์จะทรงใช้คำว่า “พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุง
สยาม” อันแสดงถึงพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งมีอำนาจเหนือแคว้นเล็ก แคว้นน้อยเหนือเจ้าเมืองใน
ภูมิภาคต่างๆ ทั่วประเทศ ไม่ใช่มีอำนาจเพียงเฉพาะเมืองหลวงเท่านั้น และเมื่อกล่าวถึงราษฎร จะ
ทรงใช้ถ้อยคำที่ครอบคลุมราษฎรทุกหมู่เหล่าที่อยู่ในประเทศ เช่น “มีพระบรมราชโองการมานพระ
บัณฑิตสุรสิงหนาท ให้ประกาศข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย แลผู้สำเร็จราชการกรมการ แลบรรดาราษฎร
ทั้งไทย จีน ญวน มอญ ลาว เขมร พม่า มลายู แลคนเชื้อฝรั่งโปรตุเกสเดิมนิ แลคนเชื้อแขกเทศ แขก
จาม ทุกชาติทุกภาษาทั้งปวง”³

นอกจากแนวคิดแบบตะวันตกที่ส่งผลต่อแนวคิดเกี่ยวกับ ภูมิภายา และอำนาจรัฐแล้ว
การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จออกทรงตั้งระหว่างทรงผนวชไปตามหัวเมือง
ต่างๆ มีส่วนทำให้พระองค์ทรงได้รับรู้ขอบเขตพื้นที่ของประเทศสยามด้วยประสบการณ์ตรงของ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ปีชวด
พ.ศ.2407. รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 209 – 210.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุญนาค). (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 4. หน้า 214.

³ ลักษณะของการกล่าวถึงราษฎรเช่นนี้ปรากฏในประกาศหลายฉบับในลักษณะเดียวกัน เช่น ประกาศ
ว่าด้วยการประพาสต่อฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันที่มาอยู่เมืองไทย ประกาศอนุญาตให้ชาวกรุงฯ รับจ้างฝรั่ง
ประกาศห้ามไม่ให้คนตื่นชาวเรือเรือรบไปมา ฯลฯ

พระองค์ และเมื่อระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเกิดขึ้นหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้ชนชั้นนำรวมทั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นความจำเป็นที่จะกำหนดเส้นเขตแดนของรัฐสยามที่เห็นอยู่เพียงรางๆ นี่ให้ชัดเพราะทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ ตลอดจนที่ดิน ฯลฯ มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงขึ้น และการที่จะทราบอย่างแน่ชัดว่ารัฐสยามเป็นเจ้าของทรัพยากรเหล่านี้ไปถึงอาณาบริเวณใดย่อมเป็นเรื่องสำคัญ

การรับรู้และสำนึกในความเป็นรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏในพระราชนิพนธ์ต่างๆ จำนวนมากภาพพจน์รางๆ ของรัฐสยามที่มีอาณาเขตแน่นอนในพระราชดำริหรือในความคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นในพระราชสาส์นหลายฉบับที่ทรงมีไปยังผู้นำประเทศต่างๆ เช่นถึงประธานาธิบดีประเทศสหรัฐอเมริกา ประเทศเดนมาร์ก และเยอรมนี ฯลฯ ดังนี้

สมเด็จพระปรมณทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎรแวดล้อมด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ ทุกทิศคือลาวโยน ลาวเฉียงในทิศพายัพและอุดร ลาวกาว แต่ทิศอีสานจนบุรีรัมย์ กัมพูชาเขมรแต่บุรีพจนาคเนย์ เมืองมลายูเป็นอันมากแต่ทิศทักษิณจนหริดี และบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่าแต่ทิศประจิมจนพายัพ และข้าของและชาติต่างๆ อีกเป็นอันมาก...¹

หรือการกล่าวถึงอาณาเขตของประเทศ เช่น

“สมเด็จพระปรมณทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทรยศุทธยา เป็นมหาราชธานีใหญ่ ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือใต้ และดินแดนต่างๆ อยู่ใกล้เคียงเป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศมีเทศภาษาต่างๆ คือ ลาวเฉียง ลาวกาว และกัมพูชา มลายู และกะเหรี่ยง ในทิศนั้นๆ เกือบรอบคอบ...”²

ความคิดเกี่ยวกับรัฐที่มีอาณาเขตชัดเจนแน่นอนดังกล่าวมานี้มีความสัมพันธ์กับแนวความคิดเกี่ยวกับพระราชอำนาจเหนือดินแดนที่เป็นอาณาเขตของรัฐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความสำนึกเรื่องการมีพระราชอำนาจที่เป็นจริงเหนือดินแดนที่อยู่ในอาณาเขตของรัฐ มีใช้อำนาจที่มีอยู่แต่เพียงในนาม เช่น ในดินแดนภาคใต้เน้นการเข้าร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นเกณฑ์อันหนึ่งในการบ่งบอกว่าอาณาเขตทางด้านนี้ที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของ

¹ อำนวยรายละเอียดได้ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 382- 408.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 387.

พระองค์มีไปถึงที่ใด เช่น ปรากฏในพระราชหัตถเลขาบางตอน เช่น “...จะถือได้เพียงแขวงเมืองสงขลา เมืองกลาง พังงา และเมืองสิริเซตรเข้ามา...”¹ ทั้งนี้เพราะ “... การถือน้ำนี้ ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่า เมืองน้ำพัฒนาสัตยาเท่านั้น จะทำจะถือในเขตแดนท่านผู้อื่น คือ ประเทศราชขึ้นไทยก็ดี ไม่ได้ขึ้นก็ดั้นนั้น ไม่ได้ห้ามอยู่ เพราะถ้าไปถือในแขวงอื่นก็เป็นถือน้ำของเจ้าของแขวงไป...”²

นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2401 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำการอย่างหนึ่งซึ่งสะท้อนถึงแนวคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนทุกส่วนในรัฐอย่างแท้จริง แม้แต่ตำบลที่อยู่ปลายเขตแดนของรัฐ และทรงแสดงให้เห็นว่าทรงมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนนั้นโดยตรงมิใช่โดยผ่านเจ้าเมือง โดยทรงประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้น เมืองกาญจนบุรี 7 เมืองและพระราชทานเสื้อเข็มขบคนละตัวเป็นของขวัญ³ รวมทั้งทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองสำคัญต่าง ๆ หลายเมือง เช่น พิษณุโลก กาญจนบุรี สุพรรณบุรี นครไชยศรี เป็นต้น⁴ และโปรดฯ ให้เรือบอกลากดตระเวนโจรสลัดที่หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกของไทย⁵

¹ หมูจจดหมายเหตุ ร.4 จ.ศ. 1219 ชื่อ จดหมายเหตุถึงทูตานุทูต เรื่องถือน้ำพัฒนาสัตยา และเรื่องสุริยุปราคา เลขที่ 134 พระราชหัตถเลขาถึงทูตานุทูต มีพระมหามนตรี เป็นต้น. (อ้างอิงจาก อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. หน้า 34.)

² อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475. หน้า 34.

³ ดูรายละเอียดใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. (2547). ประกาศตั้งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นเมืองกาญจนบุรี 7 เมือง แลตั้งเงินเวชเป็นขุนราชภัตการ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. หน้า 185 – 186.

⁴ โปรดดู เจ้าพระยาพาดวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). (2548). เมืองที่ทรงตั้งในรัชกาลที่ 4. พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. หน้า 264 -265.

⁵ ห.จ.ช.. ก.ห. ร. 4 เล่ม 25 จ.ศ.. 1225 (พ.ศ. 2406). สารตราว่าด้วยยกเลิขสมเจ้าเมืองกรมการสักใหม่ให้เป็นเรือสำหรับลาดตระเวน. (อ้างอิงจาก นฤมล ชีววัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 326.)

ภาพประกอบ 1 แผนที่สยาม (1)

ที่มา: Neale, Fred Arthur. (1852). *Narrative of a residence at the capital of the Kingdom of Siam: with a description of the manners, customs, and laws of the modern Siamese* p. 55.

เพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างแนวความคิดเรื่อง “ดินแดน” ของรัฐที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีความเป็นภุมิกายาอย่างชัดเจนแตกต่างไปจากยุค “สยามเก่า” จะขอยกตัวอย่างจากบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาในช่วงประมาณ พ.ศ. 2368 – 2393 ซึ่งตรงกับสมัยปลายรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชนชั้นนำสยามได้รู้จักกับความรู้และแผนที่ภูมิศาสตร์แบบตะวันตกแล้ว และมีสัญญาณว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนะของชาวสยามต่อสังคมโลกเฟรเดอริก

เอ.เนล (Frederick A. Neale) ได้เล่าเรื่องที่น่าสนใจเกี่ยวกับวาทกรรมของราชสำนักสยามในเรื่องแผนที่ของ “สยาม” เนลเล่าว่าวันหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินสยามเล่าให้อาคันตุกะชาวยุโรปฟังเกี่ยวกับความขัดแย้งปัญหาพรมแดนระหว่างสยามกับพม่า จากนั้นพระเจ้าแผ่นดินได้อวดภาพเขียนของสองอาณาจักรซึ่งว่ากันว่าเขียนขึ้นโดยอัครมหาเสนาบดีของสยาม เนื่องจากต้องการแสดงความสามารถของสยามในเรื่องภูมิศาสตร์และความปราดเปรื่องในการเขียนภาพ เนล บรรยายแผนที่ฉบับดังกล่าวและความรู้สึกของตนตามสายตาและความนึกคิดของชาวอังกฤษไว้ดังนี้

อย่างไรก็ตามพวกเราเกือบจะเสียมรยาตด้วยการระเบิดเสียงหัวเราะออกมาและรู้สึกทรมานเหลือเกินกับการที่ต้องพยายามควบคุมความรู้สึกอันหฤหรรษ์นั้นไว้ รอยยิ้มที่เห็นชัดเจนใบหน้าของเราทำให้พระมหากษัตริย์รู้สึกยินดีด้วยสำคัญผิดไปว่าพวกเรารู้สึกปิติและชื่นชมต่อผลงานศิลปะอันงดงามตรงหน้าที่ยังความตะลึงลานแก่สายตาด้วยสีสันฉูดฉาดเหลือรับ แผนที่มิขนาดราวสามคูณสองฟุต ตรงกลางเป็นแผ่นสีแดงยาวประมาณสิบแปดนิ้ว กว้างสิบนิ้วเหนือขึ้นไปเป็นแผ่นสีเขียว ยาวประมาณสิบนิ้ว กว้างสามนิ้ว ในพื้นที่สีแดงทั้งหมดเป็นรูปคนที่ตัดมาจากกระดาษสีเงินแปะติดไว้รูปคนที่ว่านี้จ้องมองมาข้างหน้ามือข้างหนึ่งถือสามง่ามขนาดใหญ่และอีกข้างหนึ่งถือผลส้ม สวมมงกุฎไว้บนหัว สวมเดือยไว้ที่ส้นเท้า และขาสองข้างที่ผอมแก้งก้างจนน่าเวทนาจึงอเข้าเข้าหากันอย่างน่าสมเพช และมนุษย์ผู้ดูเหมือนซากศพนี้เองก็คือมนุษย์อ้วนกลมที่กำลังนั่งอยู่ตรงหน้าเรา รูปที่ว่านี้ต้องการแสดงให้เห็นถึงบุญญาบารมีของพระเจ้าอยู่หัวที่แผ่ขยายไปไพศาลจากปลายด้านหนึ่งไปถึงอีกด้านหนึ่งของพระราชอาณาจักร ภายในแผ่นสีเขียวเล็กมีรูปคนขนาดเล็กที่เขียนด้วยหมึกอินเดีย มีจุดเล็กที่หมายถึงหัวจุดใหญ่หมายถึงร่างกายและเส้นขีดสีเส้นหมายถึงแขนขา เป็นรูปที่ตั้งใจให้หมายถึงสาราณัติผู้ชั่วร้าย ซึ่งก็คือกษัตริย์พม่าในขณะนั้น มีกองทัพภูตผีร้ายตัวเล็กๆ ในท่าทางต่างๆ นานา เต็มอยู่รอบทิศของพระราชอาณาจักร เจ้าตัวขยุกขยิกนี้มีไว้แสดงให้กับพวกไม่ประสีประสาเห็นถึงอาณาจักรของพม่าที่เต็มไปด้วยปัญหาและความวุ่นวาย และกษัตริย์พม่าผู้มีได้มีความสำคัญอะไรในอาณาจักรของตนแถบสีดำคั่นกลางอยู่ระหว่างสีเขียวกับสีแดงหมายถึงเส้นเขตแดนที่ไม่มีปัญหา และทางฝั่งสีแดงของแถบสีดำมีเส้นโค้งบาง เขียนด้วยหมึกเพื่อระบุว่าเป็นดินแดนที่ฝ่ายพม่าอ้างสิทธิ์แต่ฝ่ายสยามไม่ยอมรับ ส่วนที่เหลือของแผนที่เป็นสีน้ำเงินหมายถึงมหาสมุทร ในพื้นที่สีน้ำเงินที่อยู่ล้อมรอบสีแดงหรือดินแดนของสยามปรากฏรูปเรือสำเภาที่วาดขึ้นอย่างหยาบๆ กำลังแล่นไปมามากมาย บางลำชักเสาเรือแล่นเข้าหาฝั่ง แต่ก็เห็นได้ว่าบางลำพลิกคว่ำหรือเสาเรือก็ซบไปติดทิศ ข้างพม่าที่น่าสงสารกลับไม่มีแม้กระทั่งเรือลำเล็กๆสักลำให้เห็น แน่แน่นอนว่าทุกคนล้วนต่างนั่งเจียบต้อคำกล่าวของพระเจ้าอยู่หัว และแสดงความประหลาดใจออกมาด้วยการโบ้เงกเช่นนี้กระป๋ามัลเลต์กษัตริย์ผู้ซื่อสัตย์จะพอใจและปลาบปลื้มเป็นอย่างยิ่งจึงสั่งให้เอาแผนที่ไปเก็บและแอบหัวเราะอยู่ชั่วขณะหนึ่ง¹

¹ Neale, Fred Arthur. (1852). *Narrative of a residence at the capital of the Kingdom of Siam: with a description of the manners, customs, and laws of the modern Siamese* pp. 54 -56 ภาพประกอบมาจากหน้า 55. (อ่านคำแปลภาษาไทยได้จาก ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายของชาติ*. หน้า 46 – 48.)

ภาพประกอบ 1 แผนที่สยาม (2)

ที่มา: Neale, Fred Arthur. (1852). *Narrative of a residence at the capital of the Kingdom of Siam: with a description of the manners, customs, and laws of the modern Siamese* p. 17.

จากตัวอย่างแผนที่ที่ทำให้เฟรด เอ.นีล เกิดอาการขบขันต่อแนวคิดของราชสำนักสยามซึ่งในช่วงเวลานั้นเป็นช่วงเวลาที่ความรู้ในลักษณะที่ว่าสยามเป็นเพียงประเทศหนึ่งท่ามกลางประเทศมากมายบนพื้นผิวโลกก็เป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปอยู่แล้ว จอห์น เทย์เลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones) หนึ่งในมิชชันนารีคนแรกๆ ในสยามที่เดินทางมาถึงเมื่อ พ.ศ. 2367 พร้อมด้วยแผนที่โลก โจนส์ได้

เล่าถึงพระภิกษุรูปหนึ่งที่ขอแผนที่อังกฤษ¹ โจนส์และมิชชันนารีอีก 2 ท่านคือ หมอบรัดเลย์และหมอเฮลส์ ยังบอกให้รู้ว่าการจัดแสดงการทดลองวิทยาศาสตร์ให้สมาชิกของชนชั้นนำสยามชมนั้น บางครั้งพวกเขาแสดงโลก หุ่นจำลอง ระบบสุริยะ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎได้ละความเชื่อในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิมาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2379 แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นมีลูกโลก ตารางคำนวณการเกิดสุริยคราส และแผนที่ต่างๆ อยู่ในห้องของตน และยังเคยถามมิชชันนารีเหล่านี้ด้วยคำถามนับไม่ถ้วนเกี่ยวกับโลกใบนี้ บรัดเลย์ได้เล่าว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎรู้สึกประทับใจอย่างมากกับหนังสือ Almanac and Astronomy ของมิชชันนารี เจสซี แคสเวลล์ (Jesse Caswell) ที่เขียนขึ้นใน พ.ศ. 2396 เพื่อท้าทายความเชื่อเรื่องไตรภูมิของชาวสยาม และหนังสือเล่มนี้ได้แพร่กระจายไปยังหมู่สาธุศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎอย่างรวดเร็ว²

เมื่อประเทศสยามในแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น “รัฐชาติ” แบบใหม่ที่มีเรื่องของอาณาเขตทางภูมิศาสตร์จริงมากกว่าแนวความคิดแบบไตรภูมิ หรือคติจักรพรรดิราช การเกิดขึ้นอย่างชัดเจนของ “ดินแดนของชาติ” จึงก่อให้เกิดความหมายใหม่ ค่านิยมใหม่ผูกติดอย่างไม่เคยมีมาก่อน “ดินแดนของชาติ” ที่เกิดขึ้นมาอย่างเป็นรูปธรรมนี้สำคัญมากถึงขนาดถวายชีวิตให้ได้ ฆ่าคนอื่นได้เพื่อรักษาดินแดนทุกตารางนิ้ว ดินแดนที่เกิดขึ้นทางภูมิศาสตร์นี้จึงมีความหมายมากกว่าเป็นแค่พื้นผิวโลกชิ้นหนึ่ง แต่กลายเป็น “ตัวตน” ทางภูมิศาสตร์ของชาติสมัยใหม่หรือเรียกได้ว่าเป็น “ภูมิกายา”³ (geo-body) ของชาติ ทำให้สยามกลายมาเป็นรัฐรูปแบบความสัมพันธ์แบบผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง (Ruler and Ruled)⁴

¹ B.J.Terwiel. (1986). “Muang Thai and the World: Changing Perspective During the Third Reign.” Paper presented at the seminar on Asia: A Sense of Place. pp.17-18. อ้างถึงใน ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. หน้า 53.

² Bradley, Dan Beach. (1936). Abstract of the Journal of Reverend Dan Beach Bradley. M.D. Medical Missionary in Siam, 1835 – 1873. Edited by George H. Feltus. P. 28. อ้างถึงใน ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. หน้า 54.

³ ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ*. หน้า (12).

⁴ รูปแบบความสัมพันธ์แบบผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง (Ruler and Ruled) เป็นวิวัฒนาการของรัฐและการปกครองนับแต่สมัยกรีกโดยเฉพาะนครรัฐเอเธนส์ ถือว่าชาวกรีกเป็นพลเมืองที่สามารถใช้สิทธิทางการเมืองโดยตรง แต่เมื่อประชาชนมีจำนวนมากขึ้นรูปแบบการปกครองได้เปลี่ยนโดยเป็นการให้อำนาจกับผู้ปกครองมีอำนาจอเบตขาด ซึ่งเริ่มตั้งแต่สมัยจักรวรรดิโรมันแล้วเข้าสู่ยุคกลางที่ถูกครอบงำโดยศาสนจักร ต่อมาในยุคฟื้นฟูและยุคแห่งแสงสว่างได้เกิดรัฐ-ชาติ (nation-state) ขึ้นในยุโรปราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ทำให้อำนาจในการปกครองรัฐได้เปลี่ยนมือจากสันตะปาปา (pope) มาสู่กษัตริย์ ซึ่งการปกครองแบบนี้ฐานะของผู้ปกครองเหนือกว่าและสำคัญกว่าผู้ถูกปกครอง ผู้ปกครองเป็นผู้ชี้แนะให้ประชาชนถ้าผู้ปกครองทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของประชาชนเป็นที่ตั้งก็ได้ชื่อว่าเป็นการปกครองแบบราชาธิปไตย (absolute monarchy) ในทางตรงกันข้ามหากการปกครองเป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้งก็ย่อมได้ชื่อว่าเป็นการปกครองแบบทรราชย์ (tyranny) ระบบการปกครองดังกล่าวประชาชนแทบไม่มีส่วนร่วมทางการเมืองเลย

2.3 การสร้าง “จิตสำนึกร่วมกัน” (Collective conscious) การเกิดขึ้นของภูมิกายาสำคัญมากเพราะมีผลต่อการจัดการการใช้อำนาจรัฐแทบทุกด้าน มีผลต่อการเขียนประวัติศาสตร์ใหม่ทั้งหมด มีผลต่ออุดมการณ์ อารมณ์ความรู้สึกของคนทั้งชาติ เพราะเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ชาติมีได้ของของลัทธิชาตินิยมทุกแห่งทุกชนิดในโลก รวมทั้งราชอาณาจักรสยามด้วย ภูมิกายายังเป็นฐานของการที่เราสามารถคิดและพูดถึงความเป็นไทยได้อีกด้วย แต่อย่างไรก็ตามภูมิกายาไม่ใช่สิ่งเดียวที่สามารถสร้างจิตสำนึกร่วมแก่คนในชาติได้ การสร้างรัฐชาติใหม่เพื่อให้คนในชาติรู้สึกเป็น “พวกเดียวกัน” จำเป็นต้องมีสำนักทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน ดังที่คลิฟฟอร์ด เกียช ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของการสร้าง “รัฐชาติ” ในตอนต้น

การรับรู้ประวัติศาสตร์เพื่อสร้างจิตสำนึกร่วมกลายมาเป็นพลังผลักดันทางภูมิปัญญาที่สำคัญที่มีต่อพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมที่เชื่อมั่นว่ามนุษย์เท่านั้นเป็นผู้กำหนดวิถีทางประวัติศาสตร์จำเป็นต้องเข้าใจการรับรู้ประวัติศาสตร์ที่จะบ่งบอกแก่นมนุษย์ว่า มนุษย์อย่างพวกเขาที่เป็นพระมหากษัตริย์ หรือ (ไพร่) เคยดำรงอยู่ในสถานะไหน มีบทบาทต่อสังคมอย่างไรในอดีตที่ผ่านมาแล้วจึงนำมาสู่สำนึกที่ว่าตนเองควรกระทำอย่างไรตนเองมีหน้าที่ที่จะต้อง ผลักดันวิถีประวัติศาสตร์หรือไม่ในการที่จะเข้าใจถึงการเกิดขึ้นของ “รัฐไทยใหม่” บนพื้นฐานทางศิลปวัฒนธรรมรวมทั้งภูมิปัญญานี้สิ่งแรกที่ต้องเข้าใจคือ สำนักทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นสูงว่าเป็นอย่างไรจึงมีพลังมากมายในการกำหนดรูปแบบและลักษณะของรัฐแบบใหม่

สำนักทางประวัติศาสตร์เป็นสำนักที่เกิดขึ้นโดยมีปฏิสัมพันธ์อยู่กับความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ประวัติศาสตร์ลักษณะใหม่ที่เกิดขึ้นในการรับรู้จึงมีผลต่อสำนักทางประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน ดังนั้นจึงสามารถอธิบายสำนักทางประวัติศาสตร์ได้ 2 ลักษณะคือ สำนักทางประวัติศาสตร์ของความ เป็นพระมหากษัตริย์ และสำนักในความเป็นราชวงศ์จักรี¹ แต่ในความเป็นจริงสำนักทางประวัติศาสตร์ที่แบ่งเป็นสองลักษณะนั้นสามารถอธิบายได้ในลักษณะเดียว คือ สำนักของความเป็นพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ซึ่งจะใกล้เคียงกับสำนักของชนชั้นสูงสมัยนั้น โดยชนชั้นสูงที่เข้าใจว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้เดียวที่มีศักยภาพในการกำหนดวิถีทางประวัติศาสตร์ หรือเป็นผู้กระทำการที่เป็นประโยชน์สุขให้แก่สังคม ทำให้สังคมดำรงอยู่ และต่อเนื่องมาได้จนถึงยุคสมัยของเขา เมื่อประกอบกับความคิดทางเวลาแบบใหม่ของสังคมที่สามารถก้าวหน้าไปเรื่อยๆ จึงทำให้ชนชั้นสูงโดยเฉพาะพระมหากษัตริย์เกิดสำนึกของความเป็นผู้ที่ต้อง “กระทำ” สิ่งต่างๆ ในสังคมให้เกิดความก้าวหน้า ความคิดนี้จึงผูกโยงเข้ากับความคิดเรื่อง “หน้าที่” ในการเป็นพระมหากษัตริย์

ความคิดเรื่องหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่ต้องสร้างความก้าวหน้าแก่สังคมนี้เด่นชัดมากเมื่อเกิดการเปรียบเทียบระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงอ้างอิงเหตุผลเดิมตามคติความเชื่อศาสนาโดยพระองค์ทรงอ้างอิงย้อนกลับไปสู่พระมหาสมมุติวงศ์ที่เป็นพระมหากษัตริย์องค์แรกตาม

¹ อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475. หน้า 90.

คัมภีร์อัครคัมภีร์ แต่ในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏว่าพระองค์
เนนอยู่ที่พระมหากษัตริย์ในอดีตที่ทรงเก็บภาษีเพื่อที่จะได้ทำหน้าที่ให้รัฐเกิดขึ้น และดำรงอยู่อย่าง
สงบเรียบร้อย จนกระทั่งเจริญกว้างขวางออกไปดังความที่พระองค์ได้พระราชนิพนธ์ไว้ว่า

...อาณาจักรหนึ่งต้องมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ชี้ขาดตัดสินคดีชอบ...คนเป็นอันมากถึงอยู่ด้วยกันสงบ
เรียบร้อย ถ้าไม่มีผู้การคือตัวผู้มีอำนาจเป็นใหญ่ครองหมู่ครองฝูงแล้ว...เห็นจะวิวาทจนถึงตายหมดทุก
จะไม่ฆ่ากันตายก็จะเป็นอันทำมาหากินอดตายหมด...ท่านได้ตั้งขุนนางฝ่ายทหารพลเรือนแลขุนนาง
คลังขุนเมืองพนักงานต่าง ๆ...ก็การซึ่งเป็นต้นนั้นจำเป็นจะต้องมีเมื่อแรกมีขึ้นในต้นกลบตันยุคก็เห็นว่าจะ
เป็นเช่นนั้น ครั้นภายหลังเมื่อการเจริญกว้างขวางออกไปก็แยกย้ายมากมายเป็นต่าง ๆ หลายอย่างออกไป
แต่ไม่เสียเค้า เปรียบเหมือนวิชานับ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ จน ๑๐๐๐...¹

ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคนอื่นๆ
ในเวลานั้นและในเวลาต่อมากล่าวถึงการกระทำของพระมหากษัตริย์ในลักษณะที่แตกต่างจากงาน
เขียนช่วงก่อนหน้านั้นกล่าวคือ ในงานเขียนก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 จะเป็นการเขียนถึงพระมหากษัตริย์
ภายใต้กรอบความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “พระรามธิบดี” หรือเป็น “พระโพธิสัตว์” พระ
ราชกรณียกิจของพระองค์จึงมาจาก “พระปัญญาบารมี” ของเทพเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ซึ่งไม่ต้องผ่าน
กระบวนการคิดหรือตัดสินใจใดๆ งานเขียนทางประวัติศาสตร์ในสมัยก่อนหน้านั้นจึงเป็นบันทึกพระ
บรมราชโองการและพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ได้กล่าวถึงพระราชดำริ หรือการตัดสินพระทัยที่
นำไปสู่พระบรมราชโองการ หรือพระราชกรณียกิจดังกล่าวแต่งงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้น
ภายใต้ความสำนึกที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ผู้กำหนดวิถีของประวัติศาสตร์ไทยจะให้
ความสำคัญต่อ “พระราชดำริ” ที่นำไปสู่ “การกระทำ” ของพระมหากษัตริย์อย่างมาก

การเปรียบเทียบพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับที่ได้รับการเขียนหรือชำระในสมัย
อยุธยา และรัชกาลที่ 1 คือ ฉบับพันจันทุมาศ กับฉบับที่ได้รับการชำระในรัชกาลที่ 4 คือฉบับพิมพ์
สองเล่มของหมอบรัดเลย์ ซึ่งพระศรีสุนทรโวหาร (ภัก) พระอาลักษณ์ได้ทำการชำระตรวจสอบและ
ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2406² และฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่งทั้งสองเล่มหลังได้รับการชำระใหม่ภายใต้กรอบ
ความคิดใหม่ ซึ่งช่วยให้มองเห็นลักษณะดังกล่าวอย่างชัดเจนเป็นต้นว่า ในขณะที่ฉบับพันจันทุ
มาศบรรยายความตอนชุดคลองโคกขามในรัชกาลพระเจ้าท้ายสระว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2512). “นานาธรรมวิจารณ์” ใน *ประชุมพระราชนิพนธ์*
ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2. หน้า 126 – 127.

² แดน บีช บรัดเลย์. (2406). *พระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์สองเล่ม*. อ้างถึงใน อรรถจักร สัตยานุรักษ์.
(2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. หน้า 66.

...ปิลลุตริศก ณ เดือนยี่ศักราช ๑๐๘๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯสั่งพระราชสงครามว่า คลองโคกขาม นั้นคดเคี้ยวนัก ให้ลงไปเป็นแม่กองขุดตัดลัดให้ตรง...¹

ในฉบับพิมพ์สองเล่มซึ่งได้เพิ่มเติมเรื่องพันท้ายนรสิงห์เข้าไปด้วย ได้บรรยายว่า

...จึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว, ก็ทรงพระราชดำริว่า ณ คลองโคกขามนั้นคดเคี้ยวนัก, คนทั้งปวงจะเดินเรือเข้าออกก็ยาก...ควรเราจะให้ขุดลัดตัดเสียให้ตรงจึงจะชอบ, อนึ่งพันท้ายนรสิงห์ซึ่งตายเสีย นั้นเป็นคนซื่อมั่นคงนัก, สูเสียสละชีวิตมิได้อาลัย, กลัวว่าเราจะเสียพระราชประเพณีไป...อันจะหาผู้ซึ่งรักใคร่ซื่อตรงต่อเจ้าเหมือนพันท้ายนรสิงห์นี้ยากนัก...²

ส่วนในฉบับพระราชหัตถเลขาบรรยายว่า

...ลุศักราช ๑๐๘๓ ปิลลุตริศก พระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสที่ปากน้ำท่าจีน เมื่อเสด็จไปถึงคลองมหาชัยทอดพระเนตรเห็นคลองนั้นขุดยังไม่แล้วคงอยู่ครั้นเมื่อเสด็จกลับคืนมาถึงพระนครจึงทรงพระราชดำริแล้วตรัสสั่งให้พระราชสงครามเป็นนายกอง...³

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มอธิบายประวัติศาสตร์ด้วยพระราชดำริของพระมหากษัตริย์ซึ่งจะเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งในงานเขียนประวัติศาสตร์ในสมัยรัชกาลที่ 5 – 6 ดังเช่นในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวธรรมาภิมุข และเนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “มนุษย์” พระราชดำริของพระองค์จึงอาจผิดพลาดได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงอธิบายในประเด็นนี้ไว้ทำนองที่ว่าพระมหากษัตริย์ในประวัติศาสตร์มีโอกาที่จะทำได้ทั้งความดี และความเลว หากแต่คุณความดีนั้นมีมากกว่าความเลว หรือความผิดพลาด ดังที่

¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). (2512). *ประชุมพงศาวดารเล่ม 39*. หน้า 241.

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระนพรัตน์. (2515). หน้า 579 – 582. อ้างถึงใน อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. หน้า 67. เดิมพระราชพงศาวดารฉบับนี้เคยเข้าใจผิดว่าสมเด็จพระนพรัตน์เป็นผู้แต่ง ความจริงไม่ใช่ แต่เป็นฉบับพิมพ์สองเล่มซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2406 โปรดดู อุบลศรี อรรถพันธ์. (2524). *การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. หน้า 545. อ้างถึงใน อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. หน้า 67.

พระองค์ทรงเน้นไว้ว่า “...ท่านผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินได้ครองแผ่นดินมาแต่ละพระองค์มีพระเดชพระคุณ แก่คนเป็นอันมากถึงมีความผิวยาวแรงเท่าใดๆ จะมาล้างความดีให้หลุดไปหมดก็ไม่ได้...”¹

ด้วยความคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “ผู้กระทำ” การต่างๆ ในประวัติศาสตร์หรือ ทรงเป็นผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์จึงทำให้เกิดการเขียนประวัติศาสตร์โดยใช้ช่วงเวลาที่ พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ครองราชย์ คือรัชสมัยหรือรัชกาลเป็นเกณฑ์ในการกำหนดช่วงเวลา ในประวัติศาสตร์หรือเป็นเกณฑ์ในการแบ่งยุค ซึ่งจะมีอิทธิพลสืบต่อมาอีกนานดังปรากฏในพระราช พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่ใช้คำว่า “แผ่นดินของพระมหากษัตริย์” และในการจารึก พงศาวดารย่อไว้กับพระพุทธรูปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างถวายแด่ พระมหากษัตริย์องค์ก่อนขึ้นไปก็ทรงจารึกไว้ว่า “สยามรัชกาลที่ 37” ซึ่งสามารถพิจารณาถึง ความคิดที่อยู่เบื้องหลังได้ว่าเป็นการมองพระมหากษัตริย์แต่ละองค์ว่าทรงเป็นผู้กำหนดสังคมใน ช่วงเวลาของพระองค์และพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์โดยรวมเป็นผู้ที่ “กระทำ” ให้สังคมมีความ ต่อเนื่องในทางที่ก้าวหน้าขึ้นและดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน

การรับรู้ประวัติศาสตร์ที่มีความเปลี่ยนแปลงมานี้ได้ถูกถ่ายทอดจากพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปสู่คนจำนวนมากขึ้นโดยผ่านทาง “ประกาศ” ของพระองค์ ดังจะเห็นได้ว่ามี ประกาศจำนวนมากที่มีความเกี่ยวกับการรับรู้ประวัติศาสตร์แบบใหม่ ในขณะเดียวกันก็ได้ถ่ายทอด ให้แก่กลุ่มคนที่มีความใกล้ชิดด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับคนอีกรุ่นหนึ่งที่ต่อมาได้มีบทบาทที่ สำคัญในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เช่น พระราชโอรสของพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรม ราชานุภาพทรงเล่าถึงการถ่ายทอดครั้งนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอบรมพระ ราชศาสตร์พระราชทานแก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์อย่างกวัดข้นด้วยพระองค์เอง² พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงการรับรู้ประวัติศาสตร์ของพระองค์ที่มาจากพระราช บิดาดังปรากฏในพระราชนิพนธ์หลายต่อหลายตอนในพระราชพิธี 12 เดือน³ เช่น “...ตามพระบรม ราชานุญาตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...”⁴ หรือที่พระองค์ทรงพระราชปรารภว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. “เรื่องราวพระระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน” ใน ไบรณคดีสโมสร ชุมนุมพระบรมราชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 8. อ้างถึงใน อรรถ จักร สัตยานุรักษ์. (2538). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475. หน้า 70.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). ความทรงจำ. หน้า 115.

³ โปรดดูเพิ่มเติมใน พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เพื่อพิมพ์แจกครั้งแรกแก่สมาชิกหนังสือวิจิตรนิพนธ์ ของหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. 2431 “พระราชพิธีสิบสองเดือน” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเล่มนี้ เป็นหนังสือที่จัดได้ว่าเป็นยอดของความเรียงอธิบาย และเป็นเอกสารประวัติศาสตร์เล่มสำคัญ ที่มีรายละเอียดของพระราชพิธีในส่วน ต่างๆ อย่างครบถ้วน และยังมีพระราชวินิจฉัยในเรื่องต่างๆ ได้อย่างแยบยล

⁴ โปรดดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2503). พระราชพิธีสิบสองเดือน. หน้า 63,126,163,211,666,668 เป็นต้น

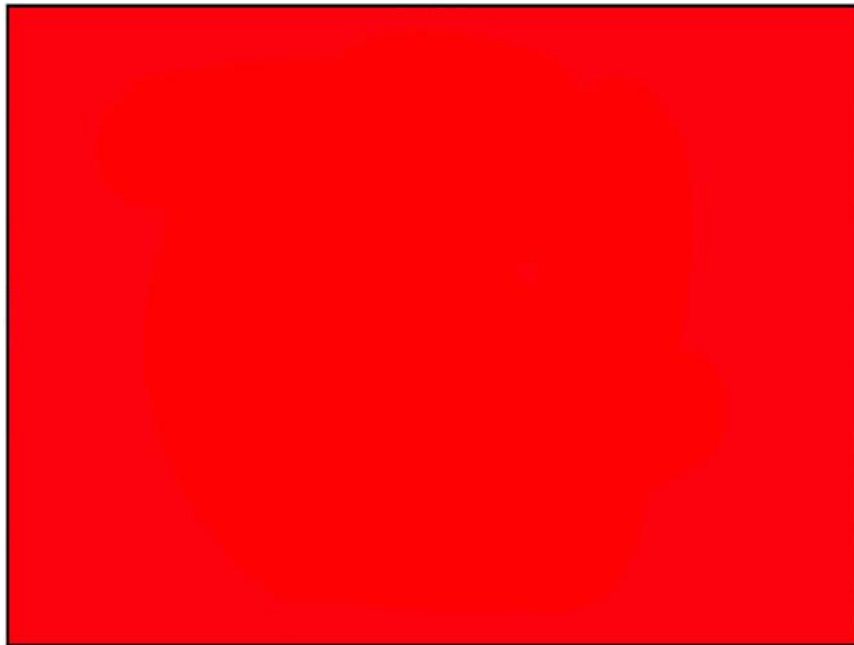
“...แต่เพียงอายุขนาดข้าพเจ้ายังไดยินถ้อยคำที่ผู้หลักผู้ใหญ่เล่าถึงข้อความชั้นกรุงทวารวดีมาก ออกไปว่าพระราชพงศาวดารที่ได้เรียบเรียงขึ้นไว้เป็นหลายอย่าง...”¹ ความเปลี่ยนแปลงในการรับรู้ทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นนี้ได้ก่อให้เกิดสำนักทางประวัติศาสตร์ตามมาด้วย และการถ่ายทอดการรับรู้ประวัติศาสตร์นี้มีความหมายรวมถึงการถ่ายทอดสำนักทางประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นได้ว่าชนชั้นนำตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 7 ล้วนกระทำการต่างๆ บนสำนักทางประวัติศาสตร์นี้

2.4 การสร้างสัญลักษณ์ของประเทศ เมื่อภูมิภคของสยามเริ่มเห็นเป็นรูปร่างของความเป็น “รัฐ” ชัดเจนในทางรูปธรรมแล้วการใช้สัญลักษณ์แทนชาติสยามจึงได้มีการคิดขึ้นมาให้เป็นไปอย่างสากล ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสัญลักษณ์สำคัญ 2 ประการคือ (1) การใช้ธงแทนสัญลักษณ์ของประเทศ และ (2) การใช้พระสยามเทวาธิราชในเชิงสัญลักษณ์ของเทพประจำชาติ

(1) การใช้ธงแทนสัญลักษณ์ของประเทศ ธงสยามหรือธงชาติไทยมีมาตั้งแต่เมื่อใดไม่ปรากฏเป็นที่แน่ชัด เท่าที่พบหลักฐานเชื่อกันได้น่าจะเกิดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะปรากฏเรื่องราวอยู่ในหนังสือจดหมายเหตุของฝรั่งเศส โดยได้กล่าวไว้ว่าเมื่อวันที่ 3 กันยายน พ.ศ. 2223 เรือรบของฝรั่งเศสชื่อ เลอร์วอเตอร์ โดยมี มองซิเออร์ คอหนูแอน เป็นนายเรือ ได้นำเรือเข้ามาถึงปากแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อเจริญพระราชไมตรีและการค้า นายเรือได้สอบถามทางกรุงศรีอยุธยาว่า ถ้าจะยิงสลุต (ยิงปืนให้ความเคารพ) ให้แก่สยามเมื่อเรือผ่านบ้อมวิไชยเณทร์ (ปัจจุบันคือบ้อมวิชัยสิทธิ์) ตามประเพณีของชาวยุโรปจะเป็นการขัดข้องหรือไม่ สมเด็จพระนารายณ์ทรงอนุญาต และรับสั่งให้เจ้าเมืองบางกอกคือ ออกพระศักดิ์สงคราม ให้ทางบ้อมยิงสลุตตอบด้วยและในการที่เรือรบฝรั่งเศสได้ยิงสลุตให้ทางบ้อมก็ชักธงชาติขึ้น แต่ในห้วงเวลานั้นธงชาติสยามยังไม่มี จึงได้ชักธงชาติฮอลันดาขึ้นแทน แต่ฝรั่งเศสไม่ยอมยิงสลุต เพราะเห็นว่าไม่ใช่ธงของชาติสยาม จึงแจ้งให้ทราบหากสยามประสงค์จะให้ฝรั่งเศสยิงสลุตให้ ก็เอาธงฮอลันดาลงเสียแล้วชักธงอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นแทน เผอิญในสมัยนั้นธงสีแดงถือเป็นธงที่สยามใช้สำหรับเป็นธงนำทัพอยู่แล้ว สยามจึงนำธงแดงชักขึ้น จากนั้นฝรั่งเศสจึงยิงสลุตให้ ด้วยเหตุนี้สยามจึงถือเอาธงสีแดงเป็นธงชาติสยาม²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2511). *สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทย*. หน้า 44.

² พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไทย (ธงไตรรงค์). ออนไลน์.

ภาพประกอบ 3 ธงสยามสมัยอยุธยา

ที่มา: พิพิธภัณฑ์ประเทศไทย. จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>

ประเพณีการใช้ธงเป็นเครื่องหมายถึงชาตินั้นไทยเราใช้เฉพาะสำหรับเรือสินค้าที่เดินทางไปต่างประเทศเท่านั้นโดยใช้ธงแดงซึ่งอาจเนื่องมาจากความเชื่อว่าสีแดงเป็นสีของเจ้าผู้มียุทธศาสตร์สามารถคุ้มครองป้องกันภัยจากภูตผีปีศาจต่าง ๆ ได้ อันเป็นความเชื่อที่ตรงกันของชาติทางเอเชียจำนวนมาก ดังนั้นเรือสินค้าที่ชักธงสีแดงจึงจำแนกไม่ออกว่าเป็นเรือของชาติใด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มรูปจักรสีขาวลงบนธงสีแดงให้ทราบว่าเป็นเรือหลวงของไทยทั้งนี้เข้าใจว่า “จักร” เป็นเครื่องหมายของพระบรมราชวงศ์จักรี ซึ่งแปลว่าผู้ถือจักรหรือมีจักรอันเป็นเทพอาวุธอย่างหนึ่งของพระนารายณ์ผู้เป็นเจ้า โดยนัยนี้จึงเท่ากับเป็นการเสริมพระบารมีของพระมหากษัตริย์ที่เชื่อว่าเป็นพระนารายณ์อวตารแบ่งภาคมาเป็นพระมหากษัตริย์ ดังที่เฉลิมพระนามเป็นพระรามาธิบดีและเมืองหลวงก็มีชื่อว่าอยุธยาหรืออยุธยาเช่นเดียวกับเมืองของพระรามในคัมภีร์รามายณะ ส่วนธงของเรือประชาชนยังคงใช้ธงสีแดงอยู่ตามเดิม

ภาพประกอบ 4 ธงเรือหลวงสมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไทย. จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประเทศอังกฤษได้เข้ามาตั้งสถานการค้าขายอยู่ที่ประเทศสิงคโปร์ และพระองค์ท่านทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเรือกำปั่นของหลวงขึ้น 2 ลำเพื่อล่องค้าขายระหว่างสิงคโปร์และมาเก๊า โดยที่เรือหลวงทั้งสองลำดังกล่าวจะชักธงแดงตามธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยากระทั่งวันหนึ่งรัฐบาลอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ได้บอกกับนายเรือหลวง ของสยามให้มากราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงสยามว่า “...เรือเดินทะเลชาวมาลายู ที่ค้าขายกับสิงคโปร์ก็ชักธงแดงเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงขอให้พระเจ้ากรุงสยามใช้ธงอย่างอื่นเสีย เพื่อจะได้จัดการรับรองเรือหลวงได้สะดวกและไม่สับสน...”¹ รวมทั้งในรัชสมัยนี้มีสารเสวตอุดมด้วยลักษณะมาสู่พระบรมราชสมภารถึง 3 ช้าง รวมกับช้างพังเผือกในแผ่นดินสมเด็จพระบรมชนกนาถอีก 1 ช้าง เป็นการพิเศษไม่มีได้ในประเทศอื่นเสมอเหมือน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำรูปช้างเผือกไว้กลางวงจักรในธงเรือหลวงนั้นด้วย²

¹ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไทย (ธงไตรรงค์). ออนไลน์.

² สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. (2548). ธงสำคัญของชาติ. หน้า 7.

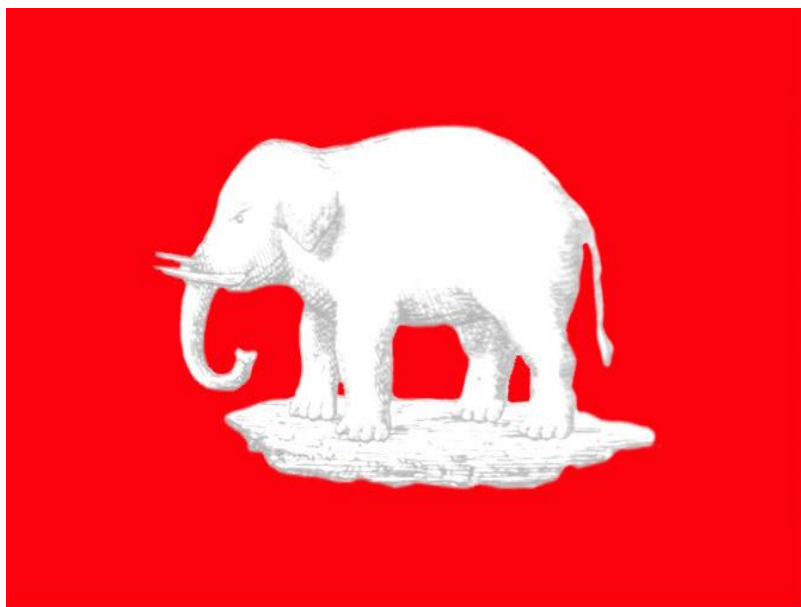

ภาพประกอบ 5 ธงเรือหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 – รัชกาลที่ 3

ที่มา: พิพิธภัณฑ์ธงชาติไทย. จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>

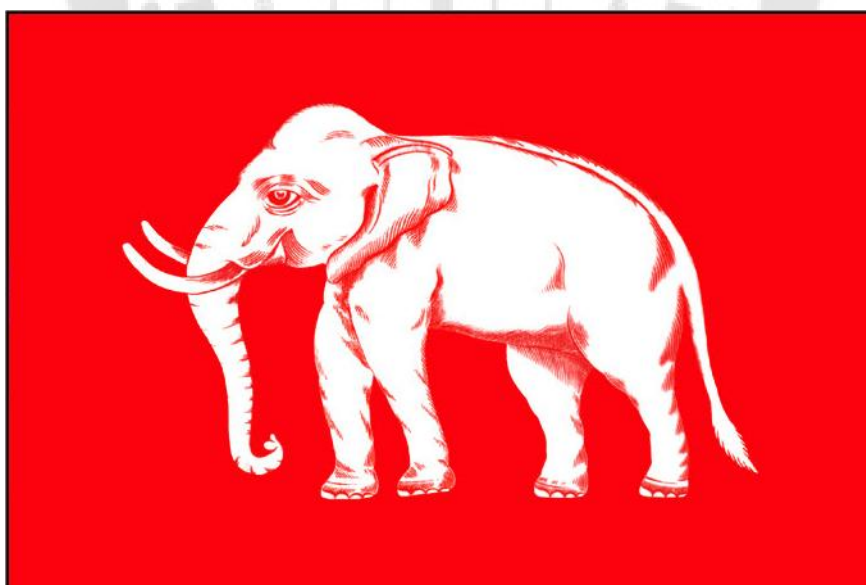
ต่อมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราฟถึงเรือค้าขายของชนชาวสยามที่ใช้ธงสีแดงเกลี้ยงอยู่นั้นไม่เป็นการสมควร เหตุว่าซ้ำกับประเทศอื่น ยากที่จะสังเกตเห็นเป็นการควรใช้ธงอันมีเครื่องหมายเหมือนอย่างเรือหลวงทั้งปวง แต่ว่าจักรเป็นของสูงไม่สมควรที่ราษฎรจะใช้จึงให้ยกธงจักรออกเสีย คงแต่รูปช้างเผือกบนธงพื้นสีแดง ให้ใช้ทั่วไปทั้งเรือหลวง และเรือราษฎรที่เป็นข้าขอบขัณฑสีมา และให้ทำธงเป็นรูปช้างเผือกพื้นสีขาวขึ้นอีกอย่างหนึ่งสำหรับใช้ชักที่หน้าเรือหลวงให้เป็นที่สังเกตว่าต่างจากเรือราษฎรด้วย¹

¹ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. (2548). ธงสำคัญของชาติ. หน้า 7

ภาพประกอบ 6 ธงในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 แบบช้างเผือกยืนพื้น

ที่มา: พิพิธภัณฑ์ธงชาติไทย. จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>

ภาพประกอบ 7 ธงในรัชสมัยรัชกาลที่ 4 รูปช้างเป็นแบบช้างเผือกปล่อย

ที่มา: พิพิธภัณฑ์ธงชาติไทย. จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>

การกำหนดรูปแบบธงและวิธีการใช้ในสมัยโบราณคงจะมีแต่ธงในกองทัพ และธงสำหรับพิธีการซึ่งถือปฏิบัติเป็นธรรมเนียมตามแบบอย่างกันมาเนื่องจากไม่พบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยเฉพาะ ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเมื่อมีการกำหนดรูปแบบของธงเรือหลวงซึ่งบรรทุกสินค้าไปมาค้าขายกับต่างประเทศนั้น เข้าใจว่าเป็นเพียงพระบรมราชโองการให้ปฏิบัติเนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับประกาศ ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้กำหนดแบบอย่างธงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเรียกว่า “ธงจอมเกล้า” และมีธงประจำแผ่นดินเรียกว่า “ธงไอยราพต” ขึ้นใช้ ไม่ปรากฏว่ามีการประกาศลักษณะและการใช้ธงดังกล่าวออกให้ประชาชนทราบในลักษณะเช่นกฎหมายหรือระเบียบหรือไม่ แต่ใน พ.ศ. 2401 ได้มีประกาศฉบับหนึ่งเกี่ยวกับการชักธงจอมเกล้าดังนี้

**ประกาศเสด็จลงพระตำหนักน้ำและประทับในเรือบดจะชักธงจอมเกล้าขึ้นเป็นที่หมายห้ามคน
กายเรือแจวเรือผ่าน(คัดจากหมายรับสั่ง เดือน 9 ปีมะเมีย สัมฤทธิศก)²**

ด้วยพระยาเพชรภูวราชรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าแต่ก่อนจะเสด็จลงไปพระตำหนักน้ำก็โปรดหมายให้เจ้าพนักงาน นายอำเภอกว่าดำรงห้ามคนมิให้แจวเรือพายเรือขึ้นล่องไปที่หน้าพระตำหนัก แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าถ้าเสด็จลงไปตำหนักน้ำเป็นราชการเร็วไม่ทันโปรดหมายให้เจ้าพนักงานรู้ทั่วกัน จะโปรดเกล้าฯ ให้ชักธงจอมเกล้าขึ้นไว้บนเสาธงริม พระตำหนักน้ำให้รู้ว่าเสด็จประทับอยู่พระตำหนักน้ำ ห้ามมิให้เรือเจ้าต่างกรม เจ้ายังมีได้ตั้งกรม เรือข้าราชการเรือราษฎรแจวพายขึ้นล่องผ่านไปหน้าพระตำหนักน้ำ ให้นั่งแล้วพายหลีกข้ามไปริมฝั่งตะวันตก กับและเสด็จลงเรือพระที่นั่งบด จะให้มีธงปักไว้ในเรือพระที่นั่งบดเป็นสำคัญขึ้นล่องไปในทางชลมารคแล้วให้เรือต่างกรมแลเรือเจ้ายังมีได้ตั้งกรม แลเรือข้าราชการเรือราษฎรจอดหยุดแอบเข้าเฝ้าริมฝั่งอย่าให้เรือแจวเรือพายขึ้นล่องต่อไปเป็นอันขาด ถ้าแลเรือพระที่นั่งบดพ้นไปแล้วจึงให้เจ้าต่างกรม เจ้ายังมีได้ตั้งกรม แลเรือข้าราชการเรือราษฎรทั้งปวงนั้นแจวพายขึ้นล่องไปตามรับสั่งฯ

ซึ่งสรุปความได้ว่าเมื่อเสด็จประทับ ณ พระตำหนักน้ำและเรือพระที่นั่งจะชักธงจอมเกล้าขึ้นเป็นเครื่องหมายห้ามมิให้ผู้ใดพายเรือหรือแจวเรือผ่านซึ่งแสดงว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวน่าจะมีประกาศเกี่ยวกับธงมาก่อนหน้านี้บ้างแต่ไม่พบหลักฐานในปัจจุบันแล้วก็เป็นได้

นอกจากการสร้าง “ธง” ให้เป็นสัญลักษณ์แทนชาติแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้มี “ธงอิสริยยศ” ตามอย่างธรรมเนียมตะวันตกโดยพระองค์ได้

¹ เรือบดหมายถึง Boat คือเรือพระที่นั่งที่ไม่ใช่เรือพระราชพิธี

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. “ประกาศเสด็จลงพระตำหนักน้ำและประทับในเรือบดจะชักธงจอมเกล้าขึ้นเป็นที่หมายห้ามคนกายเรือแจวเรือผ่าน” ใน *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 – 2404*. นายชำนาญ และคุณหญิงวลี บุบบุรณ์. (2511). พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ. (2511). หน้า 285 - 286.

สถาปนาธงประจำพระองค์ขึ้นอย่างหนึ่งตามอย่างธรรมเนียมยุโรป คือ **ธงมหามงกุฏ** หรือ **ธงจอมเกล้า** ใน พ.ศ. 2398 พร้อมกับการกำหนดให้ธงช้างเผือกเป็นธงชาติสยาม มีลักษณะเป็นธงสี่เหลี่ยมผืนผ้า พื้นนอกสีแดง พื้นในสีขาบ กลางธงมีรูปพระมหาพิชัยมงกุฏและมีฉัตร 7 ชั้นขนานสองข้าง ซึ่งจำลองจากตราพระราชลัญจกรพระมหามงกุฏ อันเป็นพระราชลัญจกรประจำรัชกาล เพื่อใช้ชักขึ้นบนเสาเรือพระที่นั่งเป็นที่หมายว่าได้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือลำนั้น นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้ชักธงนี้ขึ้นบนเสาธงในพระบรมมหาราชวัง เพื่อระบุว่าพระองค์ประทับอยู่ในพระนคร และให้ใช้เป็นธงประจำกองทหารเกียรติยศในเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินประทับในพระนครด้วย นอกจากนี้ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้ชักธงอีกอย่างหนึ่งขึ้นประจำเสาธงในพระบรมมหาราชวัง คือ **ธงไอยราพต** เพื่อเป็นเครื่องหมายว่าพระองค์มิได้ประทับอยู่ในพระนคร ธงนี้เป็นธงสี่เหลี่ยมผืนผ้าพื้นแดง มีรูปตามอย่างพระราชลัญจกรไอยราพต กล่าวคือ เป็นรูปช้างเอราวัณสามเศียรยืนหันหน้าเข้าเสาธง เทินบุษบกอุณาโลม ด้านซ้ายขวาล้อมด้วยเครื่องสูงเป็นฉัตร 7 ชั้นข้างละ 2 คัน

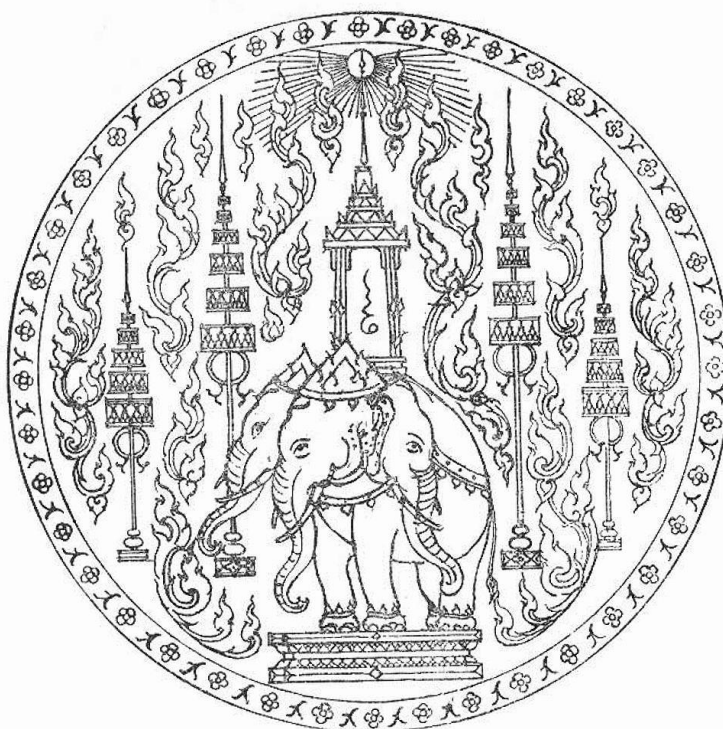
ภาพประกอบ 8 ธงจอมเกล้า

ภาพประกอบ 9 พระราชลัญจกรมหามงกุฏ ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพประกอบ 10 ธงไอยราพต

ภาพประกอบ 11 ภาพจำลองลายเส้นพระราชลัญจกรไอยราพต องค์ใหญ่

การสร้างรัฐ (State building) ด้วยการสร้างศูนย์อำนาจขึ้นมาทำให้คนที่อยู่ในชุมชนการเมืองที่ถูกนำมาอยู่ภายใต้อำนาจรัฐเดียวกันนั้น ภายใต้อาณาเขตเดียวกัน ได้รับตรงเดียวกัน ความเป็นรัฐสมัยใหม่ผสมผสานกลมกลืนให้มีแนวความคิดร่วมเกี่ยวกับการเป็นสมาชิกของหน่วยการเมือง ซึ่งมีวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ไม่แตกต่างกันมากนัก กระบวนการอันนี้คือ กระบวนการผสมผสานกลมกลืน (assimilation) โดยมีเครื่องมือคือศิลปวัฒนธรรมภายใต้ศาสตร์แขนงใหม่แบบตะวันตกที่พยายาม สร้างจุดร่วมให้กลายเป็น “ศิลปวัฒนธรรมไทย”

(2) การใช้พระสยามเทวาธิราชในเชิงสัญลักษณ์ของเทพประจำชาติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้ศาสนาหรือความเชื่อร่วมกันนำไปสู่การสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับ “การมีเทพที่ปกปักรักษาคนไทย” และ “ชาติสยาม” องค์เดียวกัน พระองค์จึงต้องสร้างความเชื่อที่เป็น “นามธรรม” นี้ให้เป็น “รูปธรรม” ขึ้นมาโดยทรงสร้าง “พระสยามเทวาธิราช” ให้มีจริงขึ้นในสังคมไทย และกลายเป็นกรอบภาคปฏิบัติที่ทำให้คนไทยสำนึกถึงอิทธิปาฏิหาริย์ที่มีจริงหรือความระลึกถึงบุญคุณของเทพที่ปกปักรักษาให้ชาติรอดพ้นจากภัยพิบัติต่างๆ พระสยามเทวาธิราชจึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของ “เทพประจำชาติ”

การสร้างพระสยามเทวาธิราชเป็นงานประติมากรรมที่มีสัญลักษณ์ทางการเมืองอย่างหนึ่งที่ดูเหมือนจะค้ำกับความเป็นนักวิทยาศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระสยามเทวาธิราชมีนัยสำคัญทางการเมืองใน “ด้านวัฒนธรรมความเชื่อ” ที่พระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้คนไทยมีความเชื่อกันว่า บ้านเมืองย่อมมีเทวดาคุ้มครองรักษารวมถึง องค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์จักรี ตลอดจนประชาราษฎร์ที่อาศัยในแผ่นดินให้อยู่รอด ปราศจากภัยอันตรายต่างๆ ที่ใหญ่หลวงมาแล้วทุกยุคทุกสมัย ซึ่งจะเห็นได้จากการที่ประเทศต่างๆ ในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ในสมัยนั้น เช่น พม่า เวียดนาม มาเลเซีย ฯลฯ ล้วนถูกชาวยุโรปเข้า ปกครองและยึดแย่งอำนาจไปจนสิ้น ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส คงเหลือเพียงประเทศสยามเท่านั้น ที่อยู่ รอดปลอดภัยและเป็นเอกราชมาโดยตลอด และที่สำคัญพระองค์ทรงถวายเครื่องสักการะจนทำให้ พระสยามเทวาธิราชมี “จริง” ขึ้นมาในความเชื่อของคนไทยทั่วประเทศ

พระสยามเทวาธิราชในเชิงสัญลักษณ์จะประกอบด้วยสองส่วนคือความคิด ความเชื่อ เกี่ยวกับพระสยามเทวาธิราช และเทวรูปสัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราช ทั้งสองส่วนเป็น องค์ประกอบซึ่งกันและกันที่จะทำให้สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชมีความสมบูรณ์ พระสยามเทวา ธิราชมีลักษณะเด่น 3 ประการคือ

- สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชเกิดจากการนำเอาเหตุผลกับความเชื่อมาผนวกเข้า ด้วยกัน หรือทำให้เป็นเรื่องเดียวกัน กล่าวคือ เป็นการนำเอาเรื่องอิสรภาพ และความอยู่รอดของ ประเทศชาติ และสังคมไทยมาผนวกเข้ากับความคิดความเชื่อเรื่องพระสยามเทวาธิราช เทวดาใหญ่ รักษาแผ่นดินไทย สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชด้านหนึ่งจึงสร้างบรรยากาศทางอารมณ์ และ ความรู้สึกให้กับสังคมไทยว่าได้รับความปลอดภัย และอยู่เย็นเป็นสุขจากการปกปักรักษาของพระ สยามเทวาธิราช และอีกด้านหนึ่งให้คำอธิบายโลกทัศน์ชุดหนึ่งว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นและสั่นคลอน ต่ออิสรภาพ และความอยู่รอดของประเทศชาติ และสังคมไทยจะปลасนาการไปด้วยอำนาจและพระ บารมีแห่งพระสยามเทวาธิราช เทพที่รักษาแผ่นดินไทย

- สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชมีแบบแผนบางอย่างของการเกิด และการดำรงอยู่ใน สังคม กล่าวคือ “สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชเกิดมาจากความคิดความเชื่อของพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องเทวดาใหญ่รักษาแผ่นดินไทย” ความคิดความเชื่อนี้ได้ดำรงอยู่ได้ อย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันด้วยพิธีบวงสรวงประจำวัน พระราชพิธีบวงสรวงประจำปี และพระราช พิธีบวงสรวงในวโรกาสพิเศษอื่นๆ ดังนั้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราชกับ สังคมไทยจึงมีความเกี่ยวข้องต่อเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา

- พิธีบวงสรวงประจำวัน พระราชพิธีบวงสรวงประจำปี และพระราชพิธีบวงสรวงใน วโรกาสพิเศษอื่นๆ เป็นแบบแผนพิธีกรรมที่เป็นตัวสร้างการยอมรับ เห็นคล้อยตามและก่อให้เกิด ความเชื่อถือศรัทธาในพระสยามเทวาธิราชทั้งสิ้น ซึ่งพิธีกรรมทั้งหมดเน้นการสร้าง ความเชื่อถือ ศรัทธาในพระสยามเทวาธิราชโดยใช้ความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชพิธี สถานที่ประกอบพิธี และองค์ ประธานในพิธีเป็นที่ตั้ง¹

¹ วีระศักดิ์ จารุโณปถัมภ์. (2544). สัญลักษณ์พระสยามเทวาธิราช การวิเคราะห์และตีความหมายเชิง มานุษยวิทยา. หน้า 9.

ภาพประกอบ 12 เทวรูปพระสยามเทวาธิราช

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่ากระบวนการสร้างชาติให้เป็นสมัยใหม่ในรัชสมัยนี้เป็นเสมือนสองด้านของเหรียญเดียวกันซึ่งแนวคิดนี้ได้เข้ามาพร้อมๆกับการเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมในเอเชีย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์พระองค์ทรงสร้าง “อุดมการณ์” ของชาติเพื่อนำมาใช้ต่อรองกับมหาอำนาจตะวันตก และต่อมาได้กลายเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างอำนาจของศูนย์กลาง และในท้ายที่สุดเมื่ออำนาจศูนย์กลางต้องพึ่งพาการพัฒนาทางเศรษฐกิจ “สนธิสัญญาเบาว์ริง” คือคำตอบของการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของรัฐจากสังคมเกษตรกรรมเพื่อเลี้ยงประชากรภายใน การค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้าให้กลายเป็น “การค้าเสรี” ระบบ

เศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้เข้ามาสร้างความชอบธรรมให้โครงสร้างการปกครองและโครงสร้างเศรษฐกิจสยามที่รองรับการขยายจากสังคมจารีตเข้าสู่สังคมทันสมัยในอนาคต

3. ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/ จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัยในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง “รัฐชาติ” สมัยใหม่ตามบริบทของสังคมโลกโดยสร้าง “สัญญา” แห่งความเป็น “ชาติสยาม” แล้วนั้นทำให้ศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เกิดขึ้นโดยปราศจากความหมายหรือนัยแฝง หากแต่ศิลปวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงความคลี่คลายจากยุคสมัยจารีตไปสู่ยุคทันสมัยซึ่งมีดังนี้

- 3.1 สถาปัตยกรรม
- 3.2 การถ่ายภาพ
- 3.3 ประติมากรรม
- 3.4 จิตรกรรม
- 3.5 ด้านการละคร
- 3.6 เครื่องราชอิสริยาภรณ์

3.1 สถาปัตยกรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสภาพบ้านเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากมีชาวต่างชาติเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้น ทำให้ชนชั้นนำของไทยตื่นตัวและสนใจคบค้าสมาคมกับชาวต่างชาติมากขึ้น วัฒนธรรมตะวันตกจึงแทรกซึมเข้ามาปะปนกับวัฒนธรรมไทยได้ไม่ยากนัก สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนนี้อาจสังเกตถึงสภาพบ้านเมืองของกรุงเทพฯ ที่เปลี่ยนไปโดยสถาปัตยกรรมหลายแห่งชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลตะวันตกซึ่งความนิยมนี้ได้เกิดขึ้นก่อนในราชสำนักแล้วจึงกระจายออกไปสู่นอกราชสำนักอย่างกว้างขวาง ในกระบวนการด้านสถาปัตยกรรมแรกๆ ราชสำนักหันความนิยมไปสู่รูปแบบฝ่ายตะวันตกแทนรูปแบบศิลปะของจีนเป็นแบบโกธิก (Gothic) ใช้ซุ้มโค้งครึ่งวงกลมและใช้เสาแบบคลาสสิก พระมหาปราสาทราชมนเฑียรรับเอาลักษณะ “ฝรั่ง” มาใช้มากขึ้น เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมขึ้นภายในพระอภิเนาว์นิเวศน์ พระอภิเนาว์นิเวศน์นี้เป็นพระราชมนเฑียร (เรือนหลวง) ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง โดยทรงเลือกบริเวณที่เรียกว่า “สวนขวา” (ปัจจุบันคือสวนจิตรลดา) เป็นที่จัดสร้างพระราชมนเฑียรขึ้นใหม่สร้างในรูปแบบสถาปัตยกรรมของชาติตะวันตกทั้งนี้เพื่อจะใช้เป็นที่ต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองและเป็นที่แสดงเครื่องบรรณาการที่ประเทศแถบยุโรปส่งมาถวาย และเป็นพระเกียรติยศของพระองค์ อีกประการหนึ่งพระราชมนเฑียรแห่งนี้เป็นสถานที่สำคัญในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากใช้เป็นที่พักที่ประทับออกว่าราชการและต้อนรับแขกบ้าน

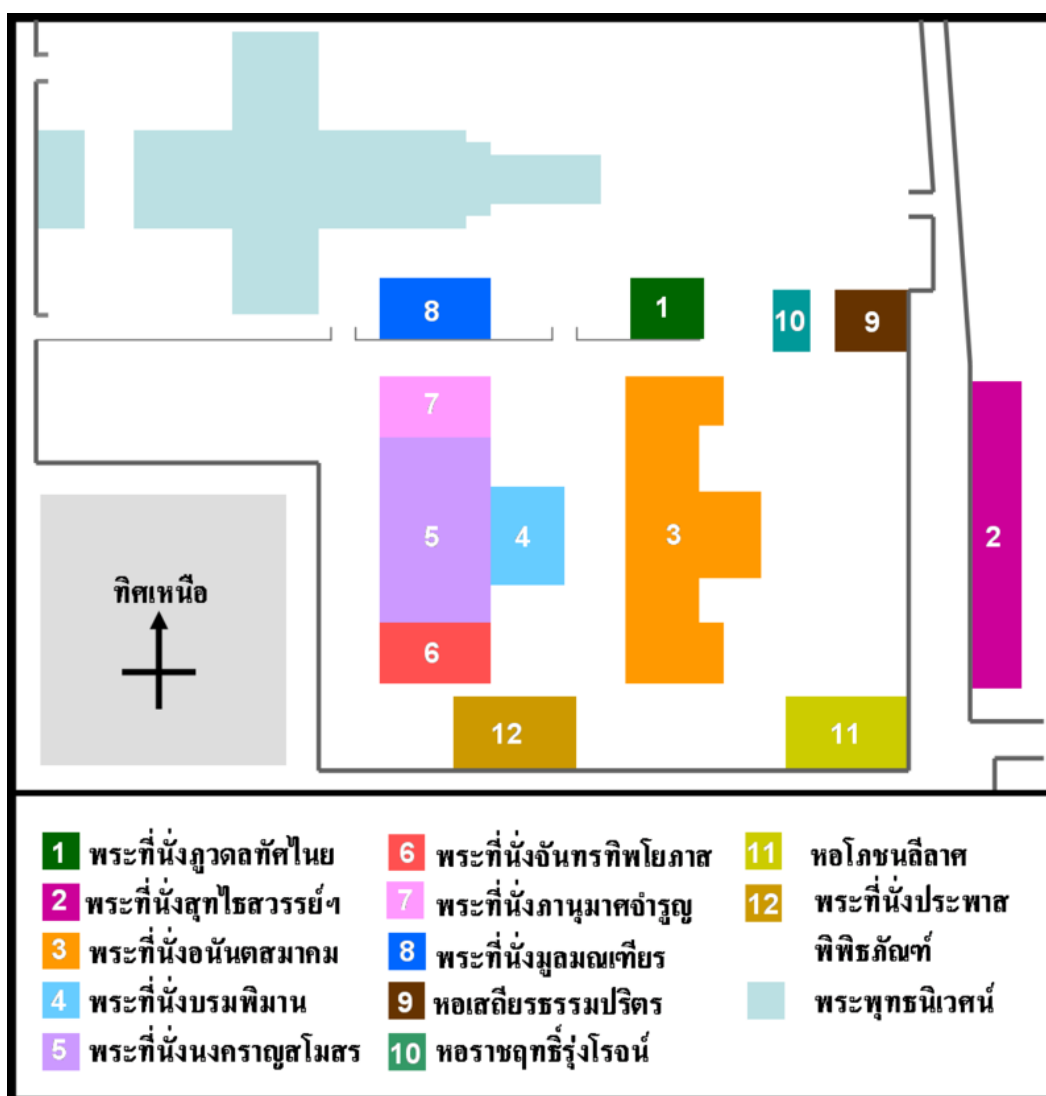
แขกเมืองของพระองค์ ประกอบด้วยพระที่นั่ง 8 องค์ และหอ 3 หอ รวมทั้งหมด 11 หลัง แต่การตั้งนามพระที่นั่งและอาคารต่างๆ นั้น ได้รวมเอานามพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทและพระที่นั่งไชยชุมพลเข้ามาเป็นหมู่พระที่นั่งเดียวกันด้วยเมื่อสิ้นรัชกาลแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีได้ประทับ ณ หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ ประกอบกับพระราชมนเทียรแห่งนี้สร้างด้วยเครื่องไม้ประกอบอิฐ ปูนเป็นหลัก เมื่อเวลาผ่านไปจึงผุร่อนจนต้องรื้อลงเกือบทั้งหมดและปรับพื้นที่เป็นสวนดังเช่นปัจจุบัน

ภาพประกอบ 13 หมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์

ที่มา: พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก กับภาพเก่าหาชมยาก.

<http://board.postjung.com/655907.html>

ภาพประกอบ 14 แผนผังที่ตั้งพระที่นั่งและหอภายในพระอภิเนาว์นิเวศน์

ที่มา: <https://th.wikipedia.org/wiki/พระอภิเนาว์นิเวศน์>

ความสำคัญด้านสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไปของหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ นั้นคือรูปทรงของอาคารต่างๆ หลังจากจะแบนและล้อมด้วยลูกกรงประดับด้วยโคมไฟที่หัวเสาเรียบเรียงโดยรอบ นอกจากนี้หลังคายังเป็นแบบหน้าจั่ว กล่าวคือไม่มีการยื่นชายคาออกมาบังแดดบังฝนให้กับพระบัญชา (หน้าต่าง) ในตอนล่าง¹ ส่วนสถาปัตยกรรมแบบจีนนั้นสามารถพบได้บริเวณหลังคา ซึ่งจะใช้กระเบื้องจีนและใช้วิธีการปั้นปูนเป็นทางยาวเชื่อมกันระหว่าง แผ่นกระเบื้อง

¹ หม่อมราชวงศ์ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี. (2549). พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 112.

และยกสันหลังคาให้สูง พร้อมทั้งเขียนลายคล้ายลายจีนด้วย และสถาปัตยกรรมแบบไทยนั้นพบได้บริเวณซุ้มพระทวาร (ประตู) และพระบัญชา (หน้าต่าง) ของพระที่นั่งอนันตสมาคม¹ พระอภิเนาว์นิเวศน์ประกอบด้วย พระที่นั่ง 8 องค์ และหอ 3 หอ รวมทั้งหมด 11 หลัง สิ่งก่อสร้างที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญของความคิดเวลาสมัยใหม่คือ “พระที่นั่งภูวดลทัศไนย” ซึ่งตั้งอยู่หน้าในสวนหน้าพระพุทธรูปนิเวศน์ เป็นพระที่นั่งมีความสูง 5 ชั้น โดยด้านบนสุดมีนาฬิกาติด อยู่ทั้ง 4 ด้าน นับเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งบอกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวความคิดที่สากลมาก ทรงพยายามให้คนไทยใช้เวลาแบบสากล มีพระราชประสงค์ให้ใช้เป็นหอนาฬิกาหลวง เพื่อทำหน้าที่บอกเวลามาตรฐาน ดังปรากฏในประกาศรัชกาลที่ 4 ฉบับที่ 306, พ.ศ. 2411 ว่า

“...จะเป็นเหตุให้เขาหัวเราะเยาะเย้ยได้ว่าเมืองเรา ใช้เครื่องมือนับทุ่มโมง เวลาหยาดคายนักไม่สมควรเลย เพราะเหตุฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวินิจฉัยพิจารณาตรวจตราคำนวณความดำเนินพระอาทิตย์ ให้ดูทั้งปวงสอบกับนาฬิกา ที่ตีมาหลายปีทรงทราบถ้วนถี่ทุกประการ แจ้งในพระราชหฤทัยแล้ว...”

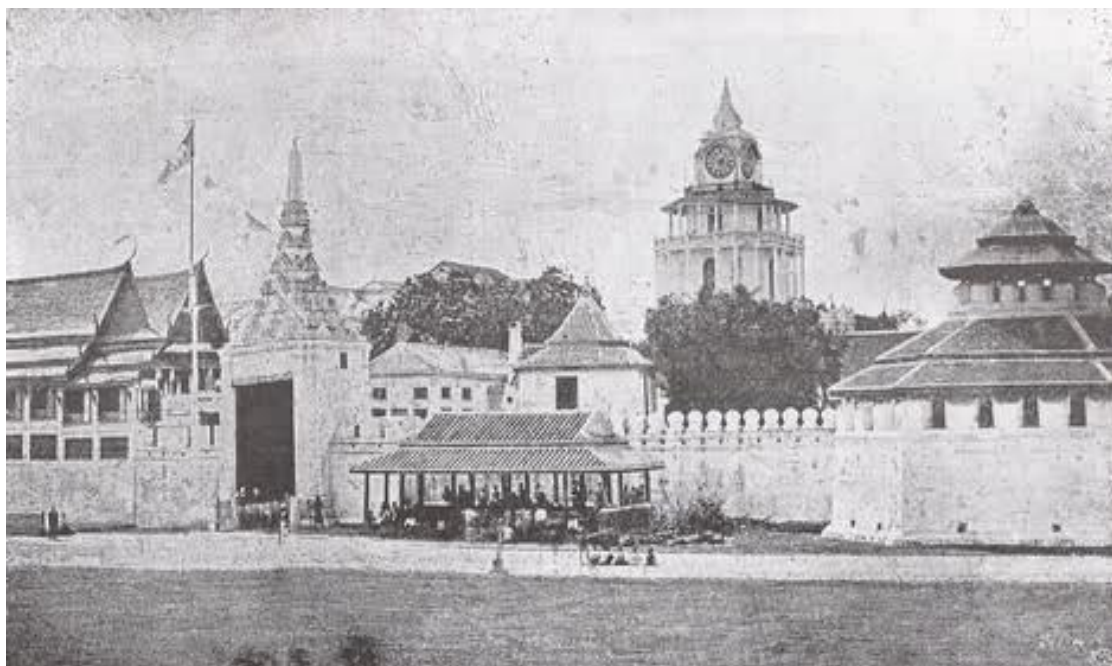
ด้วยพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงกำหนดให้เส้นแวง 100 องศา 29 ลิปดา 50 พิลิปดาตะวันออก เป็นเส้นแวงหลักผ่านพระที่นั่งภูวดลทัศไนย และได้โปรดฯ ให้มีเจ้าหน้าที่รักษาเวลามาตรฐานประจำหอนาฬิกาหลวง ซึ่งนับว่าเป็นตำแหน่งงานทางวิทยาศาสตร์ไทยชุดแรกคือ ตำแหน่งพันทิวาทิตย มีหน้าที่เทียบเวลากลางวันจากดวงอาทิตย์และตำแหน่งพันพิณิตจันทร์ ทำหน้าที่เทียบเวลากลางคืนจากดวงจันทร์ โดยสังเกตจากดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ที่เคลื่อนผ่านเมอริเดียนของสถานที่สังเกตการณ์ของบุคคลทั้งสองซึ่งก็คือ พระที่นั่งภูวดลทัศไนย และจากการที่ทรงได้สังเกตดวงอาทิตย์บนท้องฟ้ามานานหลายปีทรงพบว่าการขึ้น ตก และแนวการเคลื่อนที่ของดวงอาทิตย์ในเดือนต่าง ๆ นั้นแตกต่างกัน ที่หอนาฬิกาหลวงจึงมีการคำนวณทางดาราศาสตร์เป็นรายวันเพื่อตั้งปรับเวลาที่หอนาฬิกาหลวงตามที่ได้คำนวณไว้ล่วงหน้าเพื่อให้เป็นเวลามาตรฐานกรุงเทพฯ ปานกลาง (Bangkok mean time) ซึ่งเป็นเวลาที่เร็วกว่าที่ตำบลกรีนิช 6 ชั่วโมง 42 นาทีดังนั้นประเทศไทยของเราจึงมีเวลามาตรฐานเป็นของตัวเองตั้งแต่ พ.ศ. 2400 (หอนาฬิกาแห่งนี้สร้างก่อนหอนาฬิกาพระราชวังเวสต์มินสเตอร์ (บิกเบน) ที่อังกฤษถึง 2 ปี) และได้มีการออกพระราชกำหนดเรื่องนาฬิกาใน พ.ศ. 2411 อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาลจึงนับได้ว่าประเทศไทยมีเวลามาตรฐานอย่างถูกต้องตามหลักดาราศาสตร์เป็นชนชาติแรกของโลกเพราะในขณะนั้นแม้แต่หอดูดาวที่ตำบลกรีนิชประเทศอังกฤษก็ยังไม่มีการกำหนดเวลามาตรฐาน รัฐสภาอังกฤษมีการออกพระราชบัญญัติเวลามาตรฐานใน ค.ศ.1880 (พ.ศ. 2423) และใน

¹ หม่อมราชวงศ์ แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี. (2549). พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 113.

ค.ศ. 1884 (พ.ศ. 2427) นักดาราศาสตร์จึงได้ตกลงกันกำหนดเส้นแวงที่ผ่านเมืองกรีนิชเป็นเส้น 0 องศา เพื่อใช้เทียบเวลามาตรฐานโลก

นอกจากหอนาฬิกาหลวงที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์แล้วยังปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนราชสีหวิกรมทรงออกแบบสร้างหอนาฬิกาซึ่งตั้งอยู่บริเวณมุขเด็จพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในปัจจุบัน เชื่อกันว่ามีพระราชประสงค์จะให้ชาวเรือขึ้นลงแม่น้ำเจ้าพระยามองเห็น และเทียบเวลาเดินเรือได้สะดวก สำหรับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์นั้นได้ถูกรื้อลงในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อสร้างทิมดาบใหม่ ภายหลังในพ.ศ. 2462 ได้มีการประชุมสภาสากลอุทกนิยาม ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เพื่อแบ่งภาคเวลาโดยกำหนดให้ตำบลกรีนิช เป็นจุดแรกของการกำหนดเวลา(เส้นปฐมเมอริเดียน)ประเทศไทยจึงได้มีการกำหนดเวลามาตรฐานใหม่จากเส้นแวงที่ 100 องศาตะวันออกซึ่งพาดผ่านพระบรมมหาราชวังมาเป็นเส้นแวงที่ 105 องศาตะวันออก จังหวัดอุบลราชธานี โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงออกพระราชกฤษฎีกาให้ใช้อัตราเวลาที่ราชอาณาจักรไทยเป็น 7 ชั่วโมงก่อนเวลาที่ตำบลกรีนิช กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ตั้งแต่ 1 เมษายน พ.ศ. 2463 นับตั้งแต่นั้น¹ นอกจากนี้ยังมีพระที่นั่งที่ได้รับอิทธิพลสถาปัตยกรรมตะวันตกเช่น พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระที่นั่งอนันตสมาคมใกล้ๆ กับหอโกชนลีลาศ โดยมีสวนคั่นระหว่างกลางเป็นพระที่นั่งสำหรับเก็บเครื่องราชบรรณาการจากประเทศต่างๆ ที่นำมาทูลเกล้าฯ ถวายและจัดแสดงโบราณวัตถุและศิลปวัตถุที่ทรงรวบรวมไว้เมื่อครั้งผนวชโดยถือ เป็นพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ หรือ “รอยัล มิวเซียม” (Royal Museum) มิได้เปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชมและอาจจะถือได้ว่าเป็นพิพิธภัณฑ์แห่งแรกของประเทศ ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งองค์นี้อยู่ในสภาพชำรุดมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อลง และได้สร้างพระที่นั่งองค์ใหม่ขึ้นในตำแหน่งเดิม เมื่อปี พ.ศ. 2421 พร้อมทั้งพระราชทานนามพระที่นั่งว่า “พระที่นั่งศิวิไลย์มหาปราสาท”

¹ Bangkok mean time เวลามาตรฐานชาติแรกของโลก ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์. ออนไลน์.

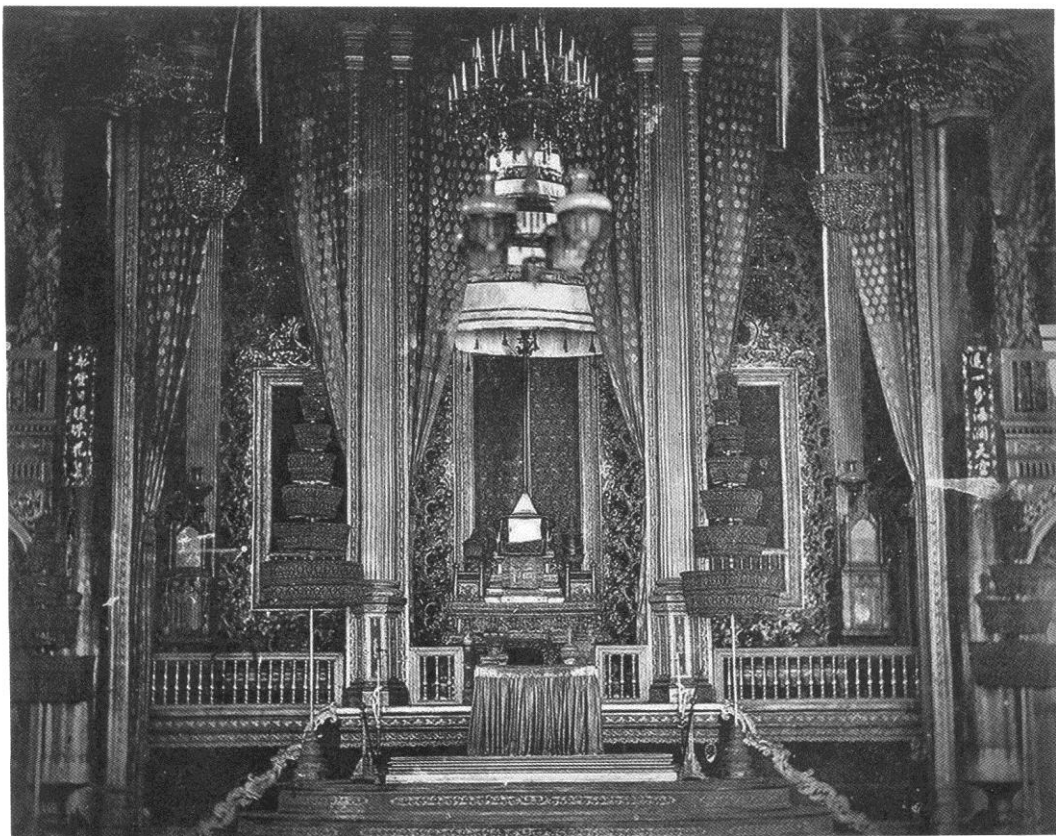

ภาพประกอบ 15 พระที่นั่งภูวดลทัศไนย

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ
เรื่อง สยามผ่านมุมมองจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า
94.

ภาพประกอบ 16 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ออกรับราชทูตฝรั่งเศส ณ พระที่นั่ง
อนันตสมาคมในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์

ภาพประกอบ 17 พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่าย
โบราณ เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศ
จีน. หน้า 32.

ภาพประกอบ 18 พระที่นั่งบรมพิมาน

ที่มา <https://th.wikipedia.org/พระที่นั่งบรมพิมาน>

ความสำคัญด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยนี้คือเมื่อพระราชนิยมในองค์พระมหากษัตริย์เป็นแบบตะวันตกแล้วยังทำให้กระบวนการช่างศิลป์อย่างยุโรปได้แพร่หลายออกไปสู่ตัวอาคารและวังเจ้านายในท้องที่ต่างๆ รอบกรุงตลอดจนต่างจังหวัด จนกล่าวได้ว่ารัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยเริ่มแรกของศิลปะตะวันตกในยุครัตนโกสินทร์ สถาปัตยกรรมตะวันตกเข้ามาเผยแพร่มากขึ้นกว่าช่วง 3 รัชกาลที่ผ่านมา แบบอย่างสถาปัตยกรรมจากประเทศอังกฤษในสมัยพระนางเจ้าวิกตอเรียที่เผยแพร่ไปในอาณานิคมของอังกฤษ เช่น สิงคโปร์ ปีนัง กัวลาลัมเปอร์ อินเดีย พม่า ซึ่งเรียกว่าสถาปัตยกรรมแบบอาณานิคม (Colonial Architecture) สยามได้รับอิทธิพลมาจากสิงคโปร์ ปีนังอีกต่อหนึ่ง และชาวตะวันตกที่เข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ในขณะนั้นได้นำความรู้ทางการก่อสร้างเข้ามาร่วมผสมผสานกับลักษณะพื้นเมืองและสภาพดินฟ้าอากาศของไทย¹ อย่างไรก็ดีการรับรูปแบบศิลปะต่างชาติของรัชสมัยนี้ก็มิได้หมายความว่า ศิลปะตะวันตกจะสอดแทรกเข้าไปทุกหนทุกแห่งในสถาปัตยกรรมไทย คงมีในบางแห่งและเป็นบางส่วนเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชวงศ์ได้ทรงสั่งเครื่องเรือนและเครื่อง

¹ ผุสดี ทิพทัส. (2545). *ช่างฝรั่งในกรุงสยาม*. หน้า 105.

ตกแต่งภายในอาคารจากยุโรปเข้ามาใช้ อันเป็นการเริ่มต้นของการนำรูปแบบวัฒนธรรมตะวันตกมาใช้ในอาคารประเภทที่อยู่อาศัย ราชสำนักเป็นแบบอย่างของมาตรฐานและรสนิยมทางศิลปะในแต่ละสมัย ดังนั้นขุนนาง เสนาบดีและคหบดี จึงนิยมทำตามพระราชนิยม การวางผังอาคารที่พักอาศัยเพื่อประโยชน์ใช้สอยภายใน จึงเป็นแบบตะวันตกมากขึ้น¹

สำหรับการปลูกสร้างอาคารแบบตะวันตกในส่วนที่เกี่ยวกับราษฎรในสมัยนี้เริ่มมีตึกแถว ซึ่งเป็นอาคารที่พักอาศัยแบบใหม่ชนิดหนึ่ง เช่น ตึกแถวที่ถนนเจริญกรุงตอนใน ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร ซึ่งเป็นถนนที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่โดยมีลักษณะเป็นตึกชั้นเดียวที่ได้แบบอย่างมาจากตึกแถวในสิงคโปร์ นอกจากนี้ในส่วนบริเวณรอบพระบรมมหาราชวังซึ่งแต่เดิมเคยเป็นบ้านเรือนเสนาบดีและขุนนางในราชสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวแบบฝรั่งขึ้นโดยรอบมีลักษณะเป็นอาคาร 2 ชั้น จำนวน 40 ห้องใช้สำหรับเป็นที่พำนักของฝรั่งที่เข้ามาบรรณาการ รวมถึงให้ครูชาวต่างประเทศที่ทรงจำมาสอนภาษาอังกฤษพักอาศัยตลอดจนให้พ่อค้าต่างชาติเช่าตั้งร้านค้า²

ภาพประกอบ 19 ตึกแถวถนนบำรุงเมือง (1)

ที่มา: ประวัติสถานีดำรงนครบาลสำราญราษฎร์

<http://samranrat.metro.police.go.th/history.htm>

¹ ผุสดี ทิพพัส. (2545). ช่างฝรั่งในกรุงสยาม. หน้า 105 – 106.

² ศุภชัย เสริมสุขเจริญชัย. (2555). งานตกแต่งภายในพระอุโบสถวัดราชบพิตร สถิตมหาสิมาราม : การปรับเปลี่ยนสู่ศิลปะตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5. หน้า 12.

ภาพประกอบ 20 ตึกแถวถนนบำรุงเมือง (2)

ที่มา: ประวัติสถานีตำรวจนครบาลสำราญราษฎร์

<http://samranrat.metro.police.go.th/history.htm>

ภาพประกอบ 19 - 20 ตึกแถวถนนบำรุงเมืองส่วนใหญ่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 ถือเป็นตึกเก่าที่สุดในกรุงเทพ พุทธบาทหรือทางเท้าจะอยู่ในตัวตึกเดินทะลุถึงกันหมด มาภายหลังต่างคนต่างซ่อมแล้วก็ปิดทางเดินกันไปจนตอนนี้ไม่สามารถเดินทะลุกันได้

ภาพประกอบ 21 ภาพถนนเจริญกรุงที่ตัดในสมัยรัชกาลที่ 4 (Charoen Krung Road scene, 1896)
(ในภาพเป็นสภาพถนนในสมัยรัชกาลที่ 5)

ที่มา: Rural Surin ภาพถ่ายเมืองไทยเมื่อครั้งหนึ่งนานมา
<http://pantip.com/topic/34426148>

ภาพประกอบ 22 ถนนเจริญกรุงใน พ.ศ. 2465 (1922 version of BKK's New Road)

ที่มา: Rural Surin ภาพถ่ายเมืองไทยเมื่อครั้งหนึ่งนานมา

<http://pantip.com/topic/34426148>

ภาพประกอบ 23 คลองสาทร (Sathorn Klong [and Road] looking upon the bridge at Charoen Krung Road, 1950)

ที่มา: thaimeme ภาพถ่ายเมืองไทยเมื่อครั้งหนึ่งนานมา

<http://pantip.com/topic/34426148>

ภาพประกอบ 24 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ
เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า
94.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้นำรูปแบบของสถาปัตยกรรม
ตะวันตกมาประยุกต์ให้กลมกลืนกับของไทยแต่ไม่ทั้งหมดยังทรงรักษาศิลปะด้านสถาปัตยกรรมตาม
โบราณราชประเพณีไทยอยู่ นอกจากจะสร้างสถาปัตยกรรมที่ผสมผสานระหว่างสถาปัตยกรรมไทย
กับตะวันตกแล้วพระองค์ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามขึ้นใหม่ยังทรงปฏิสังขรณ์พระอารามทั้ง
ในกรุงเทพและต่างจังหวัด โปรดเกล้าฯ ให้สร้างและปฏิสังขรณ์พระพุทธเจดีย์ โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
บ่อน้ำรอบพระมหาราชวัง บ่อน้ำรอบเขตพระนครชั้นนอกและบ่อน้ำรอบพระนครคีรี โปรดเกล้าฯ ให้
สร้างพระราชวังสำหรับเป็นที่ประทับและเสด็จประพาสต่างจังหวัด เอ.บี.กริสโวลด์ได้กล่าวถึง
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านสถาปัตยกรรมไว้ว่า

“พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักก่อสร้างที่สำคัญ พระองค์โปรดดัดแปลง
สถาปัตยกรรมแบบยุโรปให้เข้ากับความต้องการของชาวไทย ที่โปรดมากคือ อาคารปูนปั้นชั้นเดียวที่เย็น
สบาย มีหลังคาเป็นริ้วและมีแนวสันอยู่ด้านหน้า อาคารแบบนี้มีลักษณะคล้ายกับการฟื้นฟูสถาปัตยกรรม
แบบกรีกในหลังในแคว้นคาโรไลนาตอนใต้ (South Carolina) และแคว้น หลุยเซียนา (Louisiana) ใน
สหรัฐอเมริกา แต่มีรูปร่างเรียบ ๆ กว่า สถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตกแต่งด้วยลวดลาย เครื่องประดับแบบจีนอย่างงดงาม ลวดลายแบบนี้เป็นที่นิยมกันมากในรัชกาลก่อน
การผสมกันเช่นนี้ได้สัดส่วนและเหมาะสม ไม่สับสนแปลกประหลาดเหมือนดังที่อาจคาดคิด ทั้งนี้เพราะ

ส่วนผสมก็เป็นเช่นเดียวกับชิปปendale (Chippendale) คือ เครื่องเรือนของประเทศอังกฤษในพุทธศตวรรษที่ 23 แสดงการผสมของศิลปะหลายแบบนั่นเอง¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงเริ่มจัดให้มีพิพิธภัณฑ์สถานขึ้นในประเทศไทยโดยพระองค์ทรงจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ขึ้นที่พระที่นั่งราชฤดีซึ่งตั้ง อยู่บริเวณด้านข้างของพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต่อมาเมื่อพระองค์ทรงสร้างพระอภิเนาว์นิเวศน์ขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง จึงโปรดฯ ให้ย้ายโบราณวัตถุและของแปลกๆ มาไว้ยังพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์ ซึ่งนับเป็นพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ หรือ “รอยัล มิวเซียม”² (Royal Museum) แต่มิได้เปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชม ลักษณะของอาคารนี้ได้รับการออกแบบอาคารตามลักษณะพระราชวังในยุโรป เป็นพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จัดแสดงเครื่องมรดกบรรณาการและโบราณวัตถุ นอกจากนี้จะจัดแสดงในประเทศไทยแล้วพระองค์ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำสิ่งของไปร่วมจัดแสดงในงานพิพิธภัณฑ์นานาชาติ ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และงานพิพิธภัณฑ์นานาชาติ ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส นับเป็นครั้งแรกที่ประเทศไทยได้ส่งศิลปวัตถุโบราณของชาติไปแสดงถึงทวีปยุโรป³

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี พระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นขุนเขาสูงหนึ่งอยู่ใกล้กับตัวเมืองเพชรบุรีชาวเมืองเรียกกันว่า “เขาสมณะ” ทรงพอพระราชหฤทัยและทรงเห็นทำเลเหมาะสมที่จะสร้างพระราชวังที่ประทับขึ้น ณ ยอดเขาแห่งนี้เพื่อเป็นที่เสด็จแปรพระราชฐาน ดังนั้นเมื่อเสด็จกลับจากเมืองเพชรบุรีไม่นานพระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้น ณ ยอดเขาสมณะเมืองเพชรบุรีโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองในการก่อสร้างทั้งหมดพร้อมกับโปรดเกล้าฯ

¹ เอ.บี.กริสวอลด์. (2537). *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม*. หน้า 41.

² “รอยัล มิวเซียม” (Royal Museum) นี้ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครขึ้นที่หอคองคอเดีย (ศาลาสหทัยสมาคมในปัจจุบัน) เรียกว่า “มิวเซียม” หรือ “พิพิธภัณฑ์สถานหอคองคอเดีย” โดยมีพิธีเปิดเมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2417 ซึ่งนับเป็นวันกำเนิดของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติแห่งแรกของประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ 7 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ส่วนพระราชมณเฑียรของพระราชวังบวรฯ ทั้งหมดจัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนครและหอสมุดพระวชิรญาณเพื่อจัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร เมื่อ พ.ศ. 2469 ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

³ ใน พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ได้สัญญาอยู่กับเอ็ม เดอ มงติญญี กงสุลใหญ่ฝรั่งเศสในจีนว่า จะมอบสัตว์ป่าเป็นๆ ให้แก่พิพิธภัณฑ์ประวัติศาสตร์ธรรมชาติวิทยาของฝรั่งเศสโดยภารกิจนี้อยู่ในความรับผิดชอบของเฟียร์แมง โบคุร์ นักสัตววิทยาโดยได้เดินทางกลับในวันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2405 พร้อมกับสัตว์ทั้งหมดและถึงปารีสในวันที่ 15 พฤศจิกายน

ให้จมีนราชามาตย์ (ท้วม) ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีเป็นนายงาน

การก่อสร้างพระราชวังบนยอดเขาสมณะนี้เป็นการใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมประยุกต์ระหว่างไทยและยุโรป พระที่นั่งส่วนใหญ่เป็นสถาปัตยกรรมแบบยุโรปแต่มีพระมหาปราสาทตามประเพณีพระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์รวมอยู่ด้วย งานก่อสร้างพระราชวังบนยอดเขาสมณะได้เสร็จเรียบร้อยเมื่อปี พ.ศ. 2403 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีงานเฉลิมฉลองเป็นการใหญ่ในปีนั้นพร้อมกับพระราชทานนามพระราชวังบนยอดเขาแห่งนี้ว่า “พระนครคีรี” หรือ “เขาวัง” ที่ชาวบ้านเรียกติดปากมาจนถึงปัจจุบัน หรืออาจเรียกได้ว่าเป็น “พระราชวังฤดูร้อนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” พระนครคีรีมีพระที่นั่งสำคัญๆ หลายองค์ล้วนแต่ออกแบบและสร้างไว้อย่างประณีตด้วยฝีมือช่างหลวงในราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์ประกอบด้วยหมู่พระที่นั่งหลายองค์ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะพระที่นั่งที่สำคัญๆ ดังต่อไปนี้

พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ พระที่นั่งองค์ใหญ่ที่สุดบนพระนครคีรี ก่อฤกษ์เมื่อวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2402 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้เป็นท้องพระโรงสำหรับเสด็จ ออกขุนนางและเป็นที่ประทับ พ.ศ. 2453 ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขดัดแปลงพระที่นั่งองค์นี้เพื่อเป็นที่ประทับสำหรับพระราชอาคันตุกะจากต่างประเทศ อาทิ ดยุกโยฮัน อัลเบิร์ต ผู้สำเร็จราชการเมืองบรันสวิก ประเทศเยอรมนี และเจ้าหญิงอลิสซาเบต สโตลเบิร์ก รอซซาล่า พระชายา มีลักษณะสถาปัตยกรรมเป็นแบบยุโรปผสมไทยและจีน ภายในพระที่นั่งองค์นี้ตกแต่งด้วยข้าวของอันมีค่าและสวยงาม ส่วนใหญ่เป็นของจากยุโรป มีภาพเขียน รูปปั้น ของที่ระลึกต่างๆ ที่กษัตริย์ต่างประเทศทูลเกล้าฯ ถวายมาตกแต่งไว้เป็นจำนวนมาก

ภาพประกอบ 25 พระนครคีรีสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพประกอบ 26 พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์

พระตำหนักสันถาคารสถาน เป็นพระตำหนักที่ใช้รับรองแขกเมือง มีห้องพักอยู่ทั้งสองด้านของพระตำหนัก ส่วนตรงกลางทำเป็นห้องโถงกว้าง เป็นที่ประทับเวลาทอดพระเนตรการแสดงละคร ซึ่งโรงโขนละครอยู่ทางด้านตะวันออกของพระตำหนักนี้ หมู่พระที่นั่งสันถาคารสถานเป็นพระที่นั่ง 2 ชั้นสถาปัตยกรรมแบบประยุกต์ตะวันตกสันหลังคาเป็นแบบจีนมุงกระเบื้องกาบกล้วย

ภาพประกอบ 27 พระตำหนักสันถาคารสถาน

หอชัชวาลเวียงชัย สร้างอยู่สูงเด่นบนยอดสูงสุดของเขาสมณะ เป็นหอดูดาวเพราะทำเป็นโดมมีกระจกโดยรอบ ในสมัยก่อนยามค่ำคืนจะจุดตะเกียงโคมนำไปแขวนไว้ในยอดโดมซึ่งเป็นกระจกใสสามารถมองเห็นได้จากชายทะเล ซึ่งห่างจากพระราชวังบวรยอดเขานี้ประมาณ 8 กิโลเมตรแม้ชาวประมงบ้านแหลม หรือ หาดเจ้าสำราญ ก็มองเห็นเป็นที่หมายในการนำเรือเข้าฝั่ง

ภาพประกอบ 28 หอชัชวาลเวียงชัย

พระที่นั่งราชธรรมสภา เป็นอาคารชั้นเดียว เป็นศิลปะผสมระหว่างศิลปะยุโรป จีน และ ไทย หลังคาเป็นแบบเก๋งจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นที่พักผ่อน ส่วนพระองค์บรรยายธรรมะถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ดัดแปลงเป็นห้องเสวยสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ที่ตามเสด็จ ในปัจจุบันใช้เป็นอาคารแสดงนิทรรศการ จุดเด่นจะอยู่ตรงประตูบ้านโค้งสี่เหลี่ยม ติดกับผนังสีขาวที่มีลายปูนปั้นสวยงามภายในมีโต๊ะหมู่บูชาสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป

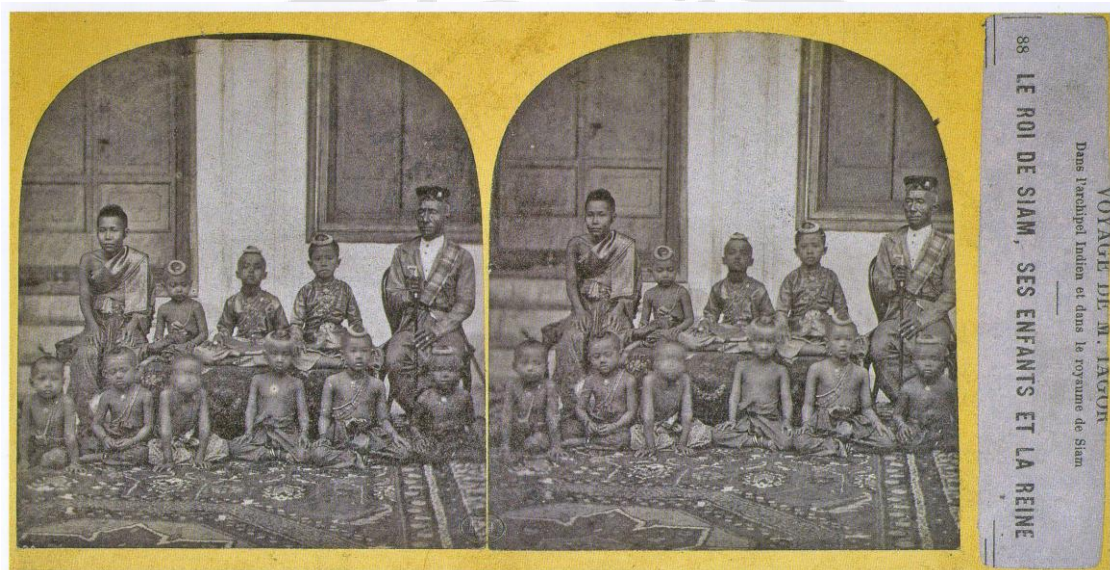
ภาพประกอบ 29 พระที่นั่งราชธรรมสภา

โดยสรุปแล้วลักษณะสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นข้อสังเกตได้ว่า เป็นสถาปัตยกรรมมีลักษณะเป็นแบบอาคารสมัยโกธิก หรือ เรเนซองซ์ เป็นหลัก โดยมีการจัดรูปผังพื้นอาคารคล้ายตามสถาปัตยกรรมของศิลปะสมัยนั้น (เฉพาะอาคารที่เป็นที่พักอาศัยและอาคารราชการ) มีการใช้ซุ้มโค้งครึ่งวงกลม และใช้เสาแบบคลาสสิก เป็นลักษณะเด่น ส่วนอาคารที่เป็นวัดไทยนิยมใช้ศิลปะตะวันตกในส่วนที่เป็นกรอบซุ้มประตู หน้าต่าง ลายหน้าบัน และเสาสองส่วน ผังพื้น วิธีการใช้อาคารและทรงหลังคาจะเป็นไปตามแบบไทยเช่นเดิม แต่สิ่งสำคัญที่สุดคือ “ปรากฏการณ์” การเปลี่ยนแปลงรูปแบบด้านสถาปัตยกรรมของสังคมไทย ที่เป็นการเปลี่ยนแปลงในแนวคิด กล่าวคือเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากจุดสูงสุดของสังคมสู่สามัญชนทั่วไป และเป็นลักษณะของความทันสมัยที่เป็นรูปธรรมอย่างเห็นได้ชัดที่สุดเท่าที่สยามเคยมีมา

3.2 การถ่ายภาพ การถ่ายภาพในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับว่าเป็น “จุดเปลี่ยน” แห่งรัชสมัยเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญนำไปสู่ศิลปะในแขนงอื่นอย่างเช่นเป็น “จุดเริ่มต้นของงานประติมากรรมเหมือนบุคคลในเมืองไทย” การถ่ายภาพแม้ว่าจะได้เข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทยตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 แล้วโดยบาทหลวงหลุยส์ ลารโนดี ผู้ได้รับมอบหมายจากสังฆราชปาลเลอกัวส์ให้นำอุปกรณ์ถ่ายภาพเข้ามาเป็นครั้งแรกแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงสนพระทัยนัก แต่เมื่อนายจอห์น ทอมสันได้เข้ามาพำนักในเมืองไทยใน พ.ศ. 2408 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้นายจอห์น ทอมสันช่างภาพชาวสกอตแลนด์เข้าเฝ้าโปรด

เกล้าฯ ให้นายจอห์น ทอมสัน ฉายพระบรมรูปหลายพระรูป เช่น ในฉลองพระองค์เครื่องแบบจอมพลฝรั่งเศส ฉายภาพพระองค์ในการเสด็จไปในงานพระราชพิธีทอดผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนใน พ.ศ. 2408 ด้วยนอกจากนี้ยังมีรับสั่งให้ส่งพระบรมฉายาลักษณ์พร้อมพระราชสาส์นไปเจริญทางพระราชไมตรีกับประมุขของชาติมหาอำนาจในยุโรปและอเมริกาที่แสดงให้ชาติต่างๆ เห็นว่าประเทศไทยมิได้เป็นประเทศล้าหลัง อีกทั้งยังทรงเป็นตัวอย่างให้ชาวไทยเลิกล้มเชื่อเรื่องงมงายและหันมาสนใจวิทยาการสมัยใหม่อื่นอีกหลายด้าน

จากธรรมเนียมปฏิบัติทางการทูตในยุคสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีทั้งการแลกเปลี่ยนประติมากรรมและภาพถ่ายกัน ทำให้ศิลปกรรมประเภทรูปเหมือนเป็นที่รู้จักในราชสำนักแล้วภาพถ่ายเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่สามารถแสดงความสมจริงของใบหน้าบุคคล และเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการสร้างพระบรมรูปอีกด้วย ผลจากการแลกเปลี่ยนเครื่องราชบรรณาการทำให้พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายมากขึ้น

ภาพประกอบ 30 พระบรมฉายาลักษณ์แบบสเตอริโอโคปิกหรือแบบถ้ามองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีพร้อมพระราชโอรสอีก 9 พระองค์ฉายโดยเอฟ เจเกอร์ พ.ศ. 2404

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณเรื่อง สยามผ่านมุมมองจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า 13.

โจคิม เค เบ๊วซ์ ได้กล่าวไว้เกี่ยวกับการถ่ายภาพยุคแรกในสยาม ช่วงพ.ศ. 2404 – 2409 ไว้ว่า ในพ.ศ. 2408 ขณะที่จอห์น ทอมสันยังพำนักอยู่ในประเทศสยามได้มีสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกถึง 6 เหตุการณ์ ในขณะนั้นนครวัดเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของสยามและทอมสันเป็นคนแรกที่ได้เดินทางไปถ่ายภาพซากปรักหักพังของนครวัดไว้ ก่อนหน้านั้นทอมสันยังได้ถ่ายภาพสถานที่ต่างๆ ที่ตั้งอยู่ในและบริเวณใกล้กรุงเทพฯ เมื่อมีการเผยแพร่ภาพถ่ายเหล่านี้ในเวลาต่อมาโดยมีการตีพิมพ์ไม่เกาะในหนังสือพิมพ์ The Illustrated London News อันถือเป็นครั้งแรกที่ประเทศในโลกตะวันตกได้เห็นภาพที่มีรายละเอียดที่ถูกต้องเกี่ยวกับเมืองหลวงของดินแดนที่ปัจจุบันคือประเทศไทย นอกจากนี้แล้วยังมีการเผยแพร่พระบรมฉายาธิลลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประเด็นร้อนในขณะนั้นก็ได้ปรากฏเป็นภาพประกอบในหนังสือพิมพ์ของฝรั่งเศสด้วย¹ จอห์น ทอมสันเป็นช่างภาพคนแรกๆ ที่บันทึกภาพเมืองไทยและภูมิภาคเอเชีย เขาได้เดินทางถ่ายภาพในภูมิภาคเอเชียเริ่มจากสิงคโปร์ใน พ.ศ. 2405 และเดินทางถ่ายภาพในประเทศต่างๆรวมทั้งในประเทศไทยในช่วงพ.ศ. 2408 - 2409 ในพ.ศ. 2464 นายเฮนรี เอส เวลคัม ได้ซื้อภาพของทอมสันและกลายมาเป็นทรัพย์สินของสถาบันเวลคัมในลอนดอน มีจดหมายฉบับหนึ่งที่ทอมสันได้เขียนบรรยายเกี่ยวกับสาระสำคัญของภาพถ่ายชุดหนึ่งที่มีภาพของสยามรวมอยู่ด้วยลงวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2463 ดังนี้ “โบราณวัตถุ ศิลปะ สถาปัตยกรรม อุตสาหกรรมและหลักฐานของวิวัฒนาการ ภูมิภาคที่ถ่ายคือ สยาม โคชินไชน่า กัมพูชา จีน เกาะฟอร์โมซา และไซปรัส”² จะเห็นว่าแม้ทอมสันจะมีชื่อเสียงในฐานะช่างภาพที่ถ่ายภาพประเทศจีนมากที่สุด แต่เขาก็เรียงลำดับ “สยาม โคชินไชน่า กัมพูชา” ไว้ก่อนประเทศจีน เพราะนั่นเป็นลำดับการเดินทางของเขาในอุษาคเนย์การที่จอห์น ทอมสันเริ่มต้นที่สยาม กัมพูชา เวียดนามและลาว ได้ช่วยวางรากฐานให้แก่ผลงานของเขาในประเทศจีนและอังกฤษ

สยามประเทศที่เป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของทอมสัน เพราะสยามกำลังอยู่ในระยะแรกๆ ที่การเปลี่ยนแปลงให้ “เป็นอย่างตะวันตก” กำลังเริ่มต้นขึ้น การที่ทอมสันนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่ทางเคมีและแสงของโลกตะวันตกเข้ามาในกรุงเทพฯ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นถูกที่ถูกจังหวะเวลา การหลั่งไหลเข้ามาของกระแสวัฒนธรรมตะวันตกกำลังเป็นที่สนใจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ที่จะกลายเป็นผู้อุปถัมภ์คำชูทอมสันในสยามประเทศในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 2394 – 2411 พระองค์ทรงมีอะไรหลายๆ อย่างที่คล้ายคลึงกับเจ้าชายอัลเบิร์ต พระราชสวามีของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ซึ่งครองราชย์ร่วมสมัยเดียวกับ

¹ L'Univers Illustre'.9e Anne",No.170.Samedi 8 Septembre 1866,หน้าแรกและในบทความหน้า 571 ส่วนนี้อาจจะเป็นการพิมพ์ยุคแรกๆ ภาพของจอห์น ทอมสัน แต่ไม่ปรากฏในหนังสือ Ovender 1997. หน้า 205. อ้างอิงใน ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง *สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน*. หน้า 11.

² ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง *สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน*. หน้า 31.

พระองค์ (พ.ศ. 2362 – 2404) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าเรียนจนสามารถรับสั่งภาษาอังกฤษได้เป็นอย่างดี ทรงเป็นผู้รู้ด้านภาษาละติน และเชี่ยวชาญทางดาราศาสตร์และพระไตรปิฎก ทรงสนับสนุนการนำวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในสยาม ทรงเจริญพระราชไมตรีกับอังกฤษและฝรั่งเศส และทรงสนับสนุนผู้ต่อต้านความเป็นทาสในช่วงสงครามกลางเมืองในสหรัฐอเมริกา พระองค์ทรงพระราชทานความช่วยเหลืออย่างมากต่อจอห์น ทอมสันเมื่อเขามาถึงกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทอมสันฉายพระบรมฉายาลักษณ์และช่วยให้เขาได้ไปเยือนนครวัด พระองค์ทรงปรากฏอยู่ในภาพถ่ายของเมืองไทยที่ส่วนใหญ่ถ่ายโดยทอมสัน เช่นเดียวกับภาพเจ้าชายกษัตริย์ที่ปรากฏอยู่ในภาพเมืองจีน¹ เมื่อทอมสันเข้ามาถึงเมืองไทยในเดือนกันยายน พ.ศ. 2408 ความฝันของทอมสัน คือ การได้ถ่ายภาพพระบรมมหาราชวัง ทอมสันจึงได้ติดต่อไปยังสถานกงสุลอังกฤษในกรุงเทพฯ เพื่อขออนุญาตดังกล่าว ซึ่งไม่เพียงแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตเท่านั้น พระองค์ยังมีพระบรมราชานุญาตให้ทอมสันเข้ามาฉายพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์ด้วยในวันจันทร์ที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2408 นอกจากจะได้ฉายพระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ทอมสันยังได้ฉายพระบรมฉายาลักษณ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ด้วย เป็นภาพเดี่ยวหนึ่งภาพ อีกสองภาพเป็นภาพหมู่ที่ฉายตรงหน้าลานพระที่นั่งอนันตสมาคมร่วมกับพระอนุชาของค์อื่นๆ

¹ วิลเลียม ชูปาค ใน ภาพถ่ายสยามผลงานของจอห์น ทอมสันที่สถาบันเวลคัม. อ้างอิงใน ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง สยามผ่านมุมมองกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า 31.

ภาพประกอบ 31 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจอห์น ทอมสัน
(1)

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ
เรื่อง สยามผ่านมุมมองจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า
38.

ภาพประกอบ 31 เป็นพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจอห์น ทอมสัน ฉายเมื่อวันจันทร์ที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2408 ณ ลานพระที่นั่งอนันตสมาคมในหมู่พระอภิเนาว์นิเวศ พระบรมมหาราชวังพร้อมกับพระบรมฉายาลักษณ์องค์อื่นๆ และฉายพระฉายาลักษณ์ของพระราชโอรสและพระราชวงศ์อื่นๆ ด้วยในวันนั้น พระบรมฉายาลักษณ์นี้ถูกอัญเชิญไปจัดแสดงในงานมหกรรม Exposition Universal ที่กรุงปารีสใน พ.ศ. 2410

ภาพประกอบ 32 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยจอห์น ทอมสัน
(2)

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า 41.

ภาพประกอบ 32 เป็นพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจอห์น ทอมสัน ฉาย ณ ลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในหมู่พระที่นั่งอภิเษวนิเวศ พระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในฉลองพระองค์เสื้อสักหลาดสีเข้ม ปักดิ้นทองลายใบไม้แบบจอมพลฝรั่งเศส ทรงสนับเพลาสีอ่อนและฉลองพระบาทหนังพิมพ์ลาย ทรงพาดพระแสงกระบี่หัตถ์นารายณ์ไว้ที่พระวรกายซ้ายของพระองค์ พระหัตถ์ซ้ายทรงจับสายโยงของพระแสงกระบี่ไว้ พระหัตถ์ขวาทรงถือธารพระกรที่มีเสนา (มิดสัน) อยู่ข้างในและวางพระหัตถ์และวางพระหัตถ์ที่ขอบโต๊ะ ทรงสายสะพายและดาราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศส เลจอง ดอเนอร์ ชั้น 1 Legion d'Honneur ที่ได้รับการถวายจากจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 บนโต๊ะทอดเครื่องรูปโภคทองคำลงยาราชาชาติ คือ หีบทรงไขประดับอัญมณีวางบนพานทองคำลงยาราชาชาติ พระเต้าทองคำลงยาพร้อมพานทองคำลง พระสุพรรณศรี พระมาลาสักหลาดปักดิ้นทองแบบฝรั่งเศส ด้านหน้าพระมาลาปักตราพระราชลัญจกรเป็นรูปพระมหาพิชัยมงกุฏ อันเป็นพระบรมราชลักษณะของพระบรมนามาภิไธยว่า “มงกุฏ” มีฉัตรบริวารตั้งขนานข้างทั้งสองข้าง นอกจากนี้ยังมีกล้องส่องทางไกล

ภาพประกอบ 33 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจอห์น ทอมสัน
(3)

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ
เรื่อง สยามผ่านมุมมองจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า
42.

ภาพประกอบ 33 เป็นพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยจอห์น ทอมสัน ซึ่งพระบรมฉายาลักษณ์นี้ฉายในคราวเดียวกัน ณ บริเวณลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในหมู่พระที่นั่งอภิเษวนิเวศ พระบรมมหาราชวัง พระบรมฉายาลักษณ์ในแบบประทับเบี่ยงพระองค์ไม่มีฉากด้านหลัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฉลองพระองค์จอมพลฝรั่งเศส พระหัตถ์ซ้ายถือผ้าซัฟไฟร์ปักตรว้างบนโต๊ะ ทรงพาดพระแสงกระบี่หัตถ์ขวารายณ์ที่พระวรกายซ้าย (เห็นเฉพาะหัวกระบี่) พระหัตถ์ขวาทรงธารพระกรที่มีเสนา (มีดสั้น) อยู่ข้างใน ทรงสายสะพายและดาราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสเลอเจอน ดอเนอร์ชั้นที่ 1 Legion d'Honneur

3.3 ประติมากรรม จากคติความเชื่อเดิมของไทยที่การสร้างรูปเคารพยังเป็นไปในลักษณะของเทพ และพระพุทธรูปพอมมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของงานประติมากรรมกล่าวคือ การสร้างประติมากรรมรูปเหมือนบุคคลที่ต่างไปจากแบบเดิมทั้งในแง่รูปแบบและแนวคิด พระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับเป็นประติมากรรมแท่นองค์พระมหากษัตริย์ชิ้นแรกในประเทศไทยที่สร้างเป็นรูปมนุษย์ และยังเป็นประติมากรรมรูปมนุษย์ชิ้นแรกที่สร้างขณะที่ผู้เป็นแบบยังมีชีวิตอยู่ การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญด้านประติมากรรมนี้ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกเป็นอย่างมากทำให้ต้องปรับตัวเองให้อยู่รอดจากภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก วิถีโคบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้คือการเปิด ปรับ เปลี่ยน เรียนรู้วัฒนธรรมตะวันตกเพื่อให้ชาติตะวันตกเห็นว่าสยามเป็นชาติอารยะหนึ่งในธรรมเนียมการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีของตะวันตก คือการแลกเปลี่ยนพระบรมฉายาลักษณ์ พระบรมสาทิสลักษณ์ และพระบรมรูปซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องราชบรรณาการ¹ ทำให้มีรูปเหมือนของผู้นำประเทศตะวันตกเข้ามาในไทยที่พบหลักฐานถึงปัจจุบันคือ

- 1) พระบรมสาทิสลักษณ์ของสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรีย มีผู้สันนิษฐานว่าเข้ามาในไทยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว²
- 2) พระบรมสาทิสลักษณ์ของจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 และจักรพรรดินีอูจินี จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ได้แต่งให้มองซิเออร์ม็องตีญีนำมาถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการแทนแผ่นราชทานบัตรใน พ.ศ. 2399³

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 264.

² ก.ศ.ร.กุหลาบ กล่าวไว้ในหนังสือ “สยามประเพณี” ฉบับวันที่ 11 เมษายน ร.ศ. 120 อ้างอิงถึงใน ไกรฤกษ์ นานา. พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านตะวันตก “มิตรภาพอาบยาพิษ”. หน้า 75 – 87. อ้างอิงใน ปภาณิน เกษตรทัต. (2558). เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปแทนบุคคลในสยาม. หน้า 115.

³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2548). รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 352.

3) พระบรมรูปครึ่งพระองค์ของจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 และจักรพรรดินีอูจีนี¹

ในขณะเดียวกันนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้นายพระบรมฉายาลักษณ์เป็นจำนวนมากและดำเนินการเผยแพร่พระบรมฉายาลักษณ์และพระบรมสาทิสลักษณ์ไปสู่ประเทศตะวันตกมีดังนี้

- (1) ส่งให้ประธานาธิบดีแฟรงกลิน เพียร์ซแห่งประเทศสหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ. 2399 เป็นพระบรมฉายาลักษณ์รูปแรกที่ส่งไป
- (2) ส่งให้สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษใน พ.ศ. 2400 ส่งไปพร้อมกับเครื่องราชบรรณาการ
- (3) ส่งให้ประธานาธิบดีเจมส์ บุคเคนแนแห่งประเทศสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2404 พร้อมกับเครื่องราชบรรณาการ
- (4) ส่งให้สันตะปาปาปิอุสที่ 9 ในพ.ศ. 2404
- (5) ส่งให้สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียใน พ.ศ. 2404 ถ่ายโดยกล้องที่สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียพระราชทานมาใน พ.ศ. 2399 ทรงถ่ายร่วมกับเครื่องราชบรรณาการที่ได้จากอังกฤษ
- (6) ส่งให้จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2407 โดยทรงประทับตราที่ได้รับพระราชทานจากจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ในพ.ศ. 2406

ต่อมาทรงส่งพระบรมฉายาลักษณ์พร้อมกับเครื่องราชบรรณาการไปถึงประมุขหลายประเทศรวมทั้งส่งไปถึงจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2404² นอกจากนี้ยังมีการเผยแพร่ภาพของพระองค์ในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศได้แก่ หนังสือพิมพ์ L'Illustration ของฝรั่งเศสฉบับวันที่ 23 พฤษภาคม ค.ศ. 1857 (พ.ศ. 2400) เป็นการนำพระบรมสาทิสลักษณ์ซึ่งวาดใน พ.ศ. 2399 ลงตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์³

ก่อนชนชั้นนำไทยในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเปิดรับอิทธิพลแนวคิดรวมทั้งศิลปวัฒนธรรมจากตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่อง “ความจริง” และ “ความสมจริง” เชิงประจักษ์จากโลกตะวันตก แต่ไหนแต่ไรมาการสร้าง “รูปเหมือน” ของบุคคลเป็นสิ่งที่ชาวสยามแทบไม่เคยรู้จักและไม่กล้าเปิดใจยอมรับด้วยรูปบุคคลที่ชาวสยามคุ้นเคยล้วนเป็น “รูปสมมติ” หรือ “รูปแทนตัว” ซึ่งนิยมสร้างเมื่อบุคคลนั้นเสียชีวิตไปแล้วไม่นิยมสร้างขณะมีชีวิตอยู่ อาจด้วยความเชื่อเรื่องการทำคุณไสยกฤตยาคม ว่าคนเราอาจทำร้ายกันได้โดยผ่านรูปปั้นของบุคคลที่ถูกปั้นรูปนั่นเอง⁴ ในทางตรงกันข้ามชาวตะวันตกนิยมสร้างรูปบุคคลที่เป็นรูปเหมือนอย่างเปิดเผยเป็นเรื่อง

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). *สาส์นสมเด็จพระเจ้า 4*. หน้า 168.

² เอนก นาวิกมูล. (2548). *ประวัติการถ่ายรูปยุคแรกของไทย*. หน้า 153.

³ ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). *สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน*. หน้า 10.

⁴ พิษญา สุ่มจินดา. (2557). *ถอดรหัสพระจอมเกล้า*. หน้า 176.

ปกตินานับพันปี ปรากฏเป็นงานในรูปแบบทัศนศิลป์ต่างๆ ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม ภาพพิมพ์ และภาพถ่าย

ภาพประกอบ 34 พระบรมสาทิสลักษณ์ซึ่งวาดใน พ.ศ. 2399 ลงตีพิมพ์หน้าแรกของนิตยสาร 'L'Univers illustre' กรุงปารีส วันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2404

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวังน. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า 10.

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นว่าเป็นประติมากรรมเหมือนพระมหากษัตริย์ไทยชิ้นแรกที่สร้างขึ้นในขณะที่ผู้เป็นแบบยังมีชีวิตอยู่ โดยงานชิ้นนี้ปั้นโดยหลวงเทพธนา (พลับ) มูลเหตุในการสร้างพระบรมรูปนี้มาจากการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างราชสำนักสยามกับประเทศตะวันตกใน พ.ศ. 2402 จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 (Emperor Napoleon III) ได้ส่งประติมากรรมรูปเหมือนของพระองค์ และจักรพรรดินีอูจีนี เดอ ม็องติจู (Empress Eugénie de Montijo) มาทูลเกล้าฯ ถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาใน พ.ศ. 2406 รัฐบาลฝรั่งเศสทูลเกล้าถวายพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระบรมรูปหล่อด้วยสัมฤทธิ์เคลือบทองแบบลอยตัว ขนาดสูง 59 เซนติเมตร ในพระอิริยาบถยืนตามแบบรูปถ่ายที่ส่งออกไปปารีส โดยประติมากรชาวฝรั่งเศส ชื่อเอมิล ฟรังซัว ชาตรูส (Emile Francois Chatrousse) แต่เนื่องจากชาตรูสได้มาเพียงพระบรมฉายาลักษณ์เป็นแบบเท่านั้น จึงปั้นผิดเพี้ยนไปจากความเป็นจริงมาก พระบรมรูปนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พระบรมรูป 63” เนื่องจากสร้างขึ้นใน ค.ศ. 1863 ตามที่สลักไว้ที่ฐาน¹ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัย อาจจะเนื่องจากพระบรมรูปองค์นี้รูปโฉมคลาดเคลื่อนจากพระองค์จริงไปมาก พระองค์จึงมีพระราชดำริให้หลวงเทพธนา (พลับ) ช่างไทยซึ่งต่อมาเป็นพระยาจินดารังสรรค์ ปั้นพระบรมรูปขนาดเท่าพระองค์จริงขึ้นมาใหม่ โดยที่ทรงเป็นแบบและแต่งพระองค์ตามอย่างที่ชาตรูสสร้างขึ้น อย่างไรก็ตามพระบรมรูปองค์นี้ก็ยังไม่ได้หล่อขึ้นในตอนนั้นเพราะเกรงความอับมงคลที่ต้องหลอมละลายทอง ซึ่งตามความเชื่อโบราณถือกันว่าจะทำให้ชีวิตสั้นลงจึงหล่อพระบรมรูปด้วยปูนปลาสเตอร์แล้วทาสีแทน แล้วนำไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งเวษยันทวิเชียรปราสาทในพระนครคีรี ต่อมาเกิดอุบัติเหตุลงที่พระที่นั่งนี้ เป็นเหตุให้พระบรมรูปชำรุด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชจึงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระบรมรูปด้วยโลหะขึ้นทดแทนใน พ.ศ. 2505 ส่วนพระบรมรูปองค์เดิมประดิษฐานอยู่ที่ตึกหน้าเพชรในวัดบวรนิเวศวิหาร²

พระราชนิยมเรื่องความสมจริงตามหลักมนุษยนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านประติมากรรมเห็นได้จากพระพุทธรูปที่มีสัดส่วนของร่างกายเหมือนมนุษย์ เช่น พระพุทธรูปรัตนาราย ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจว่าประติมากรรมแทนบุคคลที่สร้างขึ้นในสมัยนี้จะมี ความสมจริง

¹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. (2505). *ศาสน สมเด็จพระเจ้า เล่ม 4*. หน้า 173

² *เรื่องราวและตำนานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. หน้า 2 – 5. อ้างอิงใน ปภาณิน เกษตรทัต. (2558). *เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปแทนบุคคลในสยาม*. หน้า 121.

ภาพประกอบ 35 พระพุทธรูปนันทราย วัดบวรนิเวศวิหาร

ภาพประกอบ 36 พระบรมรูปปั้นครึ่งตัวของนโปเลียนที่ 3

ภาพประกอบ 36 พระบรมรูปปั้นครึ่งตัวจกพรตินโปเลียนที่ 3 พระราชทานเข้ามายังสยาม ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจให้รัชกาลที่ 4 ทรงเลียนแบบแนวคิดเรื่องสร้างพระบรมรูปปั้นของพระองค์ขึ้นเองบ้าง

ภาพประกอบ 37 พระบรมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์แรกฝีมือนายชาตรูส ชาวฝรั่งเศส

ภาพประกอบ 38 พระบรมมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์ที่ 2 ฝีมือหลวงเทพรจนา (พลับ)

ภาพประกอบ 37 เป็นพระบรมมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์แรกสุด ฝีมือนายชาตรุส ชาวฝรั่งเศสหล่อแบบด้วยสัมฤทธิ์เคลือบทอง สูง 59 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พระที่นั่งราชกรณียสภา ในพระบรมมหาราชวัง (ภาพจากหนังสือจิตรกรรมและประติมากรรมแบบตะวันตกในราชสำนัก เล่ม 1. จัดพิมพ์โดย สำนักพระราชวัง พ.ศ. 2536)

ภาพประกอบ 38 เป็นพระบรมมรูปปั้นรัชกาลที่ 4 องค์ที่ 2 ฝีมือหลวงเทพรจนา (พลับ) ช่างไทย ปั้นจากปูนปลาสเตอร์ทำสี สูง 176 เซนติเมตร ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พระตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร ปั้นเสร็จในปี พ.ศ. 2410 ขณะที่รัชกาลที่ 4 ยังทรงมีพระชนมชีพอยู่

ภาพประกอบ 39 พระบรมรูปปั้นเท่าพระองค์จริงของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำด้วย
ปูนปลาสเตอร์ ฝีมือช่างไทย

หลังจากหลวงเทพรจนา (พลับ) บั้นพระบรมรูปดังกล่าวเสร็จแล้วต่อมายังโปรดเกล้าฯ ให้
บั้นพระบรมรูปขึ้นอีกองค์หนึ่งเพื่อส่งไปถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่ราชสำนักฝรั่งเศสโดยให้
ปั้นคล้ายกับพระบรมรูปปั้นปูนปลาสเตอร์เดิม งานดำเนินการไปยังไม่ทันแล้วเสร็จพระองค์ก็
สวรรคตเสียก่อน (พ.ศ.2411) ต่อมาอีก 2 ปี ก็สิ้นรัชสมัยจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 (พ.ศ. 2413)
โครงการส่งพระบรมรูปจึงยุติลง จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระวรวงศ์
เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ทรงปั้นพระบรมรูปปั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้น
ใหม่โดยอาศัยเค้าเดิมที่หลวงเทพรจนา (พลับ) บั้นค้างไว้ แกะไขส่วนที่บกพร่องแล้วจึงหล่อพระบรม
รูปองค์ใหม่ขึ้นในพระอิริยาบถยืนฉลองพระองค์เสื้อนอกและพระภูษาโจง ทรงสายสะพายประดับตรา
นพรัตน์ สร้างขึ้นพร้อมกับพระบรมรูปรัชกาลที่ 1 - 3 ตามพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตั้งพระราชหฤทัยที่จะสร้างไว้เพื่อสักการบูชาปัจจุบันพระบรมรูปทั้งสี่นี้
ประดิษฐานอยู่ ณ ปราสาทพระเทพบิดร ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้คิดในการ
สร้างรูปเหมือนบุคคลได้เปลี่ยนไปแล้ว โดยรูปเหมือนบุคคลที่มีรูปแบบสมจริงเช่นนี้ได้รับอิทธิพลมา
จากศิลปะตะวันตกซึ่งฝังตัวมานานแล้ว แต่ในสังคมไทยเพิ่งจะสร้างขึ้นในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ เมื่อพิจารณาจากบริบทของศิลปะไทยจะพบว่าคิดในการ

สร้างประติมากรรมแทนบุคคลในไทยเกี่ยวข้องกับแนวคิดที่ว่าผู้สร้างต้องการแสดงตนในฐานะใด ไม่
ว่าจะเป็นการสร้างรูปแทนกษัตริย์เป็นเทวรูป หรือพระพุทธรูป แสดงว่าผู้สร้างซึ่งก็คือ
พระมหากษัตริย์ทรงปรารถนาที่จะแสดงตนเป็นเทพเจ้า หรือพระพุทธรูป นอกจากนั้นตามทฤษฎี
ของคนในสังคมไทยสมัยโบราณยังมีความคิดในแง่ลบต่อศิลปกรรมประเภทภาพเหมือนบุคคลอยู่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับรูปเหมือนบุคคลว่า

“ไทยเราไม่สนัดในการที่จะเขียนรูป และถือกันว่าเป็นการต่ำสูงบ้าง เป็นที่รังเกียจว่าจะเอาไปทำให้เป็น
อันตรายต่างๆ บ้าง จึงไม่มีผู้ใดที่จะกล้าที่จะเขียนรูปผู้มีบรรดาศักดิ์แต่เพียงราษฎรด้วยตนเอง ถ้าจะเขียน
รูปกันให้เหมือนก็เป็นที่สงสัยหรือเป็นการดูถูกกันเสียแล้ว การที่จะเขียนรูปให้เหมือนนั้นจึงไม่เป็นวิชาของ
คนไทยที่ได้เล่าเรียนมาหลายร้อยปี จนถึงรูปถ่ายในชั้นหลัง คนแก่ๆก็ยังมีความรังเกียจมา เพราะฉะนั้น
เราจึงไม่ได้เห็นรูปเจ้าแผ่นดิน หรือผู้มีบรรดาศักดิ์ใดๆ...”¹

จากพระราชวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวข้างต้นจะเห็นว่าคนไทย
ถือว่าการสร้างรูปเหมือนของบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ย่อมเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้อื่นสามารถนำรูป
ดังกล่าวไปทำอาคมเพื่อทำร้ายตัวบุคคลนั้นได้ ปฏิบัติการต่อต้านการสร้างภาพเหมือนนี้ยังเห็นได้จาก
เมื่อเทคโนโลยีการถ่ายภาพเข้ามาเมืองไทยในช่วงแรกคนไทยไม่ยอมให้ถ่ายภาพเนื่องจากกลัวว่าจะ
นำภาพถ่ายไปทำกฤตยาคม มีผู้ตกใจเมื่อเห็นภาพถ่ายครั้งตัวของตนเอง เพราะกลัวว่าตัวจะถูกตัด
เหมือนกับในภาพถ่าย² ดังนั้นรูปเหมือนจึงเป็นมากกว่างานประติมากรรมทั่วไปแต่ยังเป็นเสมือน
ตัวแทนของบุคคลต้นแบบซึ่งมีผลด้านจิตวิญญาณ ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายภาพของพระองค์และโปรดเกล้าฯ ให้ปั้นรูปเหมือนของพระองค์ขึ้นมานอกจาก
จะแสดงออกถึงความเป็นสากลแล้วยังถือเป็นการท้าทายต่อปฏิกิริยากลัวภาพเหมือนซึ่งเป็นความ
เชื่อเก่าที่มีอยู่ในสังคมไทยด้วย

3.4 จิตรกรรม จิตรกรรมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ได้เกิด
ปรากฏการณ์ใหม่โดยศิลปินได้นำวิธีเขียนภาพแบบตะวันตกมาผสมผสานโดยใช้ “กฎเกณฑ์ทัศนีย
วิทยา” (Perspective) มีระยะใกล้ - ไกลแสดงความลึกในแบบ 3 มิติ ตลอดจนการจัดองค์ประกอบให้
บรรยากาศและสีสันประสานสัมพันธ์กับรูปแบบตัวภาพ เป็นจิตรกรรมไทยแนวใหม่แสดงลักษณะ
ศิลปะแบบอุดมคติและศิลปะแนวสำนึกนิยม หรือเรียลลิสติก (Realistic) โดยมีจิตรกรเอกในสมัยรัชสมัย
นี้คือ “พระอาจารย์อินโข่ง” หรือ “ขรัวอินโข่ง” ผู้นำเอาจิตรกรรมแบบตะวันตกที่เกี่ยวกับการจัด
องค์ประกอบ ผู้คนการแต่งกาย ตึก บ้านเมือง ทิวทัศน์ การใช้สี แสงเงา บรรยากาศที่ให้ความรู้สึก
ในระยะและความลึก มาใช้อย่างสอดคล้องกับเรื่องที่ใช้แสดงออกเกี่ยวกับคติและปรีชาธรรม งาน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2503). พระราชพิธีสิบสองเดือน. หน้า 369.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยาต่อรงราชานุภาพ. (2505). สารานุกรม
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 5. หน้า 55.

จิตรกรรมลักษณะนี้ศึกษาได้ที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร หอราชกรมานุสรณ์ หอราชพงศานุสรณ์ นอกจากนี้ยังมีงานจิตรกรรมอื่นๆ เช่นภาพช้างตระกูลต่างๆ ในป่าหิมพานต์ที่หอไตรวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ภาพชีวิตชาวบ้านที่พระอุโบสถวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา ภาพสาวมอญ จิตรกรรม บนบานหน้าต่างอุโบสถวัดบางน้ำผึ้งนอก พระประแดง¹ เป็นต้น

แต่เดิมงานจิตรกรรมไทยนิยมเขียนเป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ยังคงรักษารูปแบบดั้งเดิม ตั้งแต่สมัยอยุธยาทั้งเรื่องราว รูปแบบและสีสันทันเป็นภาพสองมิติ และแสดงฝีมือการตัดเส้นที่งดงาม แบบดั้งเดิมที่เรียกกันว่า “จิตรกรรมไทยประเพณี” ช่างเขียนฝีมือชั้นครูในสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คือ “พระอาจารย์นาค” ได้สร้างสรรค์งานจิตรกรรมไทยประเพณีไว้มากมาย ในปัจจุบันนี้หาได้ที่หอไตรของวัดระฆังโฆสิตารามวรวิหาร และยังมีงานจิตรกรรมฝาผนังของช่างเขียนแบบไทยประเพณีอีกหลายแห่ง เช่น ที่วัดราชสิทธิารามราชวรวิหาร วัดสุวรรณารามวรวิหาร วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วัดทองธรรมชาติวรวิหาร และพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เป็นต้น นอกจากนี้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดให้จัดทำ “สมุดไทย” ซึ่งเป็นการเขียนภาพจิตรกรรมกระดานสมุดไทยที่มีชื่อเสียงและเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ตกทอดมาจนถึงทุกวันนี้ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์ คือสมุดไทยของวัดบางขุน อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี เป็นภาพวาดตำราเจ็ดคัมภีร์ และประกอบวรรณกรรมเรื่องพระมัลลย์ และทศชาติชาดก และโดยเฉพาะ “สมุดตำรา” ที่ใช้ฝีมือช่างจิตรกรรมไทย ถ่ายทอดทำรำนากฎศิลป์ไทยอันงดงามเป็นมรดกตกทอดทางศิลปวัฒนธรรมไทยมาจนถึงทุกวันนี้ จึงนับว่าศิลปะด้านทัศนศิลป์ไทยได้บูรณาการเชื่อมโยงกับนาฏศิลป์ไทยมาช้านานแล้ว

เมื่อสยามได้เริ่มติดต่อสัมพันธ์ทางการทูตและการค้าอย่างเป็นทางการกับกลุ่มประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อิทธิพลทางด้านศิลปวัฒนธรรมตะวันตกจึงได้เริ่มเข้ามาด้วย ในด้านจิตรกรรมนั้นอิทธิพลตะวันตกได้ปรากฏเด่นชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมไทยในรูปแบบผสมผสานกับศิลปะสากลแบบตะวันตกมากขึ้น โดยเฉพาะช่างเขียนไทยที่มีชื่อเสียงที่สุดในสมัยนั้นคือ “ขรัวอินโข่ง” เป็นจิตรกรไทยคนแรกที่เขียนภาพจิตรกรรมไทยที่มีแสงเงาและความตื้นลึกแบบ 3 มิติ ซึ่งเป็นลักษณะเหมือนจริง และยังสะท้อนภาพชีวิตของชาวยุโรปอยู่ในงานจิตรกรรมไทยนับว่าเป็นการบันทึกประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศอยู่ในงาน จิตรกรรมไทยอีกด้วย ในรัชสมัยนี้แนวคิดในการเขียนจิตรกรรมตามประเพณีได้เปลี่ยนไปโดยจิตรกรไม่นิยมวาดภาพตามประเพณีแต่หันมาวาดภาพที่เป็นปริศนธรรมและวัฒนธรรมประเพณีแทนดังเช่นจิตรกรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยฝีมือการวาดของขรัวอินโข่ง

¹ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกษัตริย์สยามฯ ผู้เปิดประตูสู่อารยประเทศ. ห้องสมุดออนไลน์มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี: มจร. ออนไลน์.

งานจิตรกรรมไทยของขรัวอินโข่งถึงแม้จะนำเอาแบบอย่างวิธีการเขียนภาพจากตะวันตกมาใช้ แต่ก็ยังแสดงความเป็นอัตวิสัยภาพของจิตรกรไทยที่สร้างจินตนาการจากความคิดและความเชื่อของไทยที่เป็นอยู่เดิม โดยเฉพาะปรัชญาทางพระพุทธศาสนา เช่น ภาพปริศนาธรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร และภาพนมัสการพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ที่วัดมหาสมณาราม จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งเป็นงานชิ้นเดียวที่เขียนในจังหวัดบ้านเกิดเมืองนอนของตนเอง เอ .บี กริสโวลด์ได้กล่าวไว้ว่า “การผสมผสานกันระหว่างประเพณีเก่าและประเพณีใหม่เช่นนี้ ก่อให้เกิดภาพที่งดงามอย่างน่าประหลาด ไม่เหมือนกับจิตรกรไทยรุ่นหลังๆ ขรัวอินโข่งแสดงได้ทั้งประเพณีแบบเก่าและใหม่ดีที่สุด ลักษณะความมุ่งหมายในการวาดภาพของท่านก็เหมือนกับลักษณะความมุ่งหมายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปกครองประเทศ”¹

ขรัวอินโข่งยังได้ชื่อว่าเป็นจิตรกรไทยที่เขียนภาพคนเหมือนแบบตะวันตกเป็นคนแรกซึ่งท่านได้เขียนภาพเหมือนพระบรมสาทิสลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปัจจุบันภาพดังกล่าวประดิษฐานอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นับว่าเป็นงานภาพคนเหมือน (Portrait) ที่มีชื่อเสียงชิ้นแรกของเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้จักขรัวอินโข่งมาตั้งแต่ครั้งยังผนวช ทรงโปรดปรานฝีมือการเขียนภาพและเรียกใช้ขรัวอินโข่งเสมอ ไม่ว่าพระองค์จะไปสร้างหรือปฏิสังขรณ์พระอารามแห่งใดก็มักจะโปรดให้ขรัวอินโข่งเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังประดับอาคารสถานที่นั้นๆ นับว่าขรัวอินโข่งเป็นจิตรกรที่ใกล้ชิดและมีฝีมือเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก

อิทธิพลสำคัญอีกประการหนึ่งอาจเกิดจากความคุ้นเคยของขรัวอินโข่งที่ได้คลุกคลีอยู่กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎระหว่างผนวชที่วัดราชาธิวาสวิหาร สืบเนื่องจากการที่ได้ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังจนได้ทรงตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น ได้ทรงคิดแนวเรื่องปริศนาธรรมขึ้นแล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขรัวอินโข่งเป็นผู้เขียนภาพประกอบอิทธิพลภาพเขียนแบบตะวันตกเชื่อกันว่าได้มาจากภาพพิมพ์ที่มิชชันนารีนำมาจากต่างประเทศ รวมทั้งภาพของยุโรปที่ส่งมาจำหน่ายแพร่หลายในเมืองไทยในสมัยนั้น

ความสำคัญด้านจิตรกรรมของขรัวอินโข่งนี้ไม่เพียงแต่จะสร้างมิติใหม่ด้านจิตรกรรมไทย แต่เป็นการสะท้อนการเปลี่ยนแปลงคติ แนวคิดของสังคมไทยที่กำลังก้าวผ่านยุคจารีตโดยมีนัยของการท้าทายกันระหว่างวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนาโดยใช้จิตรกรรมฝาผนังฝีมือขรัวอินโข่งเป็น “สัญลักษณ์” ในการสะท้อนแนวคิดดังกล่าว โดยรูปแบบศิลปกรรมของขรัวอินโข่งนี้อยู่ภายใต้ร่มเงาของธรรมยุติกนิกายภายใต้การกำกับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงให้เห็นถึงการหวนกลับไปให้ความสำคัญแก่พระไตรปิฎกซึ่งถือว่าเป็นพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์กว่าพุทธศาสนาแบบจารีตที่มีอยู่ในขณะนั้นแต่ต้องรู้เรื่องการให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกตามทัศนะของ

¹ เอ.บี.กริสโวลด์. ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม. หน้า 41.

ธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนั้นก็ควรได้รับการตรวจสอบซ้ำด้วยว่าเมื่อได้ปรับให้เข้ากับแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์แล้วจะเป็นพุทธศาสนาที่ “บริสุทธิ์กว่า” จริงหรือไม่

ภาพประกอบ 40 ภาพปริศนาธรรมห้องที่ 8

ภาพประกอบ 40 ปริศนาธรรมห้องที่ 8 อุปมาว่ามีบุรุษผู้ฉลาดในการฝึกม้า เป็นความอุป
มัยว่า พระพุทธเจ้าผู้รู้ธรรมเหนือบุรุษ เปรียบดังอาจารย์ รูุ้บายที่จะฝึกหัดผู้คน พระธรรมเปรียบ
เหมือนอุปายเครื่องฝึกหัด พระสงฆ์ผู้ได้รับการฝึกปฏิบัติจนถึงพร้อมดังม้าที่ได้รับการฝึกพร้อมเป็น
ราชพาหนะ

ภาพประกอบ 41 ภาพปริศนาธรรม ณ ห้องผนังด้านหุ้มกลองหน้าพระประธาน

ภาพประกอบ 41 ภาพปริศนาธรรม ณ ห้องผนังด้านหุ้มกลองหน้าพระประธาน ภาพนี้
อุปมาว่า มีแผ่นดินหนึ่งที่อุดมสมบูรณ์ มีทั้งสัตว์สองเท้า สัตว์สี่เท้า ผู้คนชายหญิง แต่มีภูเข
มหาสมุทรล้อมรอบทั้งแปดทิศ ไม่มีทางออกไปภายนอกได้ จึงมีเทพยดาผู้มีฤทธิ์พร้อมบริวารหะ
มาทำลายภูเขาเป็นทาง เนรมิตสะพานข้ามมหาสมุทร อุปมาว่า แผ่นดินนี้เหมือนโลกทั้งสามที่คัมขัง
สรรพสัตว์ในสังสารทุกข์ ภูเขามหาสมุทรเหมือนอวิชาทิ้งแปด เทพยดาผู้มีฤทธิ์เหมือนพระพุทเจ้า
แสงสว่างและสะพานเหมือนข้อปฏิบัติและธรรมปฏิบัติ เทพบริวารเหมือนพระสงฆ์

ภาพจิตรกรรมของชรัอินโข่งที่เป็นสิ่งแปลกใหม่ในงานจิตรกรรมฝาผนังของไทยคือภาพ
“การเดินทางข้ามห้วงมหาสมุทร” ภายในอุโบสถวัดวัดบรมนิวาสและวัดบวรนิเวศ เมืองศรีประภคหลัก
ของภาพคล้ายคลึงกันโดยในวัดบรมนิวาสได้เขียนภาพเรือขนาดใหญ่หลายลำล่องลอยอยู่ท่ามกลาง
มหาสมุทร ที่มีคลื่นบนฝั่งในด้านหน้ามีฝูงคนจ้องมองเรือเหล่านั้น และอีกฟากของมหาสมุทรเป็นผืน
แผ่นดินที่อยู่ระยะไกลสุดในด้านบนของภาพ ภาพดังกล่าวมีเนื้อเรื่องสอดคล้องกับจารึกที่บรรยายได้
ภาพ ความว่า “...ห้องนี้ความอุปมาว่ามีฝั่งข้างหนึ่งโน้นเป็นที่สำราญนिरาศไทย แต่ว่าจะไปให้ถึงฝั่ง
นั้นยากด้วยวามหาสมุททะเลใหญ่กว้างขวางกันอยู่ อันตรายในมหาสมุทรก็มีมากยากที่จะแหวกว่ายให้
ถึงฝั่งได้ จึงมีบุรุษผู้หนึ่งฉลาดในการที่จะแต่งเรือได้มีความเอนดูแก่หมู่คณะจะให้ข้ามถึงฝั่งสำราญ
จึงแต่งเรือขนาดใหญ่ให้หมู่คนลงในเรือ แล้วข้ามขนหมู่คนให้พ้นอันตรายในมหาสมุทรให้ถึงฝั่งสำราญ
ได้ ความอุปมาไม่ว่าฝั่งสำราญเหมือนพระนิพพาน บุรุษผู้ฉลาดแต่งเรือเหมือนพระพุทเจ้าผู้ประกาศ
ศาสนาแสดงข้อปฏิบัติให้สัตว์ ทำตาม เรือเหมือนข้อปฏิบัติที่พระพุทเจ้าแสดงนั้น หมู่คนผู้ได้ลงเรือ
ข้ามไปถึงฝั่งสำราญได้ เหมือนพระอิริยาได้ปฏิบัติชอบแล้วได้มรรคผลข้ามถึงฝั่งสำราญครีพระ
นิพพานพ้นกันดานอันตรายทั้งปวงแล ฯ” ส่วนจารึกที่กำกับใต้ภาพในจิตรกรรมการเดินทางข้ามห้วง
มหาสมุทรในอุโบสถวัดบวรนิเวศนั้น แม้จะมีรายละเอียดต่างกันบ้าง แต่เนื้อหาหลักก็คล้ายคลึงกัน
ความว่า “...พระพุทเจ้าเปรียบดั่งนายเรือสำเภา พระธรรมเปรียบดั่งสำเภา พระสงฆ์พร้อมด้วย
คุณสมบัติถึงฝั่งโน้นด้วยพระธรรมนั้นแล้ว เปรียบดั่งประชาชนพร้อมสมบัติได้ถึงฝั่งโน้นด้วยสำเภา
นั้นแล้ว”

ภาพประกอบ 42 ภาพปริศนาธรรม ข้ามห้วงมหาสมุทร

ภาพประกอบ 42 ภาพปริศนาธรรมอุปมาว่า มีเมืองแห่งหนึ่งนำสกุลสนานปราศจากโรคภัย แต่อยู่ไกลคนไปยาก มีบุคคลผู้ฉลาดเห็นแก่คนทั้งปวง มาตั้งบ้านเรือนอยู่ต้นทาง คอยบอกทางผิดชอบแก่คนทั้งหลาย ผู้เดินทางถูกใจได้ความสุข ผู้เดินทางผิดก็ได้รับความทุกข์ อุปมาเมืองเกษมแห่งนี้คือ พระนิพพาน ทางตรงและทางอ้อมคือข้อปฏิบัติผิดชอบ บุรุษผู้ฉลาดคือพระพุทธเจ้า คำแสดงหนทางคือ พระธรรมเทศนา ผู้เดินทางถูกคือ พระอริยสงฆ์เจ้า ผู้เดินทางผิดคือบุคคลผู้ปฏิบัติผิดได้ความทุกข์ คือ พระธรรม บุคคลผู้ได้ทรัพย์แล้วพ้นจากความยากจน คือ พระอริยเจ้าผู้ปฏิบัติชอบแล้วได้อริยทรัพย์อันประเสริฐ

แม้จิตรกรรมการเดินทางเรือข้ามห้วงมหาสมุทรจะใช้เนื้อความจากพระไตรปิฎกแต่ก็เป็นการใช้ที่ต่างไปจากบริบทเดิมในคัมภีร์อย่างสิ้นเชิง เพราะพระสูตรที่ยกมาเป็นเนื้อหาจิตรกรรมนั้นมิได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว ทว่าล้วนสัมพันธ์กับบริบทในส่วนอื่นของคัมภีร์ด้วย กล่าวคือเรื่องราวอุปมาการเดินทางเรือ มีห้วงน้ำ เรือแพ ที่พบเป็นจำนวนมากในพระสูตรนิตยปิฎก ได้ใช้จากการดำเนินเรื่องของโลกและจักรวาลตามคติแบบไตรภูมิ แม้แต่พระสูตรที่น่าจะเป็นต้นเค้าของเนื้อหาจิตรกรรมภาพการเดินทางเรือข้ามห้วง มหาสมุทรทั้งสองวัดโดยตรง เช่น “...เราบรรลุสัพพัญญุตญาณได้ และจะช่วยหมู่ชนให้ข้ามได้เป็นอันมาก ด้วยวิธีการที่เราทำแล้วในพระพุทธเจ้านี้ เราตัดกระแสสงสารกำจัดภพทั้ง 3 ขึ้นสู่เรือคือธรรมแล้ว จักช่วยหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามได้...” เห็นได้ว่าเป็นเรือและพระธรรมที่อยู่ในกรอบแนวคิดคติจักรวาลแบบไตรภูมิ เช่นที่มีคำว่า “ภพทั้ง 3” ซึ่งบ่งชี้ถึงกามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ ตามคติจักรวาลแบบไตรภูมิอย่างชัดเจน แต่แนวคิดเช่นนั้นกลับไม่ปรากฏในจิตรกรรมการเดินทางเรือข้ามห้วงมหาสมุทรของวัดทั้งสองเลย เนื้อหาต่างๆ ของพระสูตรนิตยปิฎกล้วนดำเนินไปบนพื้นฐานแนวคิดเรื่องพื้นที่ (space) และเวลา (time) ตามคติจักรวาลแบบไตรภูมิ แม้จะไม่แสดงรายละเอียดมากเท่ากับคัมภีร์รุ่นหลังก็ตาม แต่คัมภีร์รุ่นหลังก็ยอมรับแนวคิดนี้ใช้เป็นข้อมูลหลักมาแต่งขยายความเพิ่มเติมโดยละเอียดขึ้น ทว่าเมื่อพิจารณาจิตรกรรมทั้งสองแห่งล้วนไม่ได้ดำเนินเรื่องบนพื้นฐานคติจักรวาลแบบไตรภูมิ ที่วัดบรมนิวาสนั้นท้องฟ้าตอนบนของภาพเรือและห้วงมหาสมุทรพบภาพวาดดาวเสาร์ขนาดใหญ่พร้อมด้วยบริวารโคจรรอบทำให้เห็นชัดเจนว่าการเดินทางเรือข้ามห้วงมหาสมุทร รวมทั้งจิตรกรรมทุกตอนที่ต่อเนื่องในอุโบสถเดียวกันล้วนตั้งอยู่บนกาละ (time) เทชะ (space) แบบวิทยาศาสตร์ มีฉากดำเนินเรื่องที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของโลกหรือจักรวาลแบบวิทยาศาสตร์ตามที่รับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสสามัญของมนุษย์เป็นหลัก หรือกล่าวได้ว่าตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริงเชิงประจักษ์ (empirical reality) ที่รู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส สอดคล้องกับรูปแบบศิลปกรรม เช่นพยายามเขียนฉากทิวทัศน์ให้สอดคล้องกับข้อเท็จจริง¹

ปรากฏการณ์ดังกล่าวในจิตรกรรมวัดบรมนิวาสและวัดบวรนิเวศ สอดคล้องกับแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องแนวคิดจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิที่พระองค์ทรงไม่ยอมรับ เพราะพระองค์มีทัศนะว่าคติจักรวาลแบบไตรภูมิเป็นแนวคิดศาสนาพราหมณ์ที่แทรกเพิ่มเติมเข้ามาในพุทธศาสนา และพระองค์ก็ทรงยอมรับในจักรวาลวิทยาแบบวิทยาศาสตร์มานานแล้วแต่เมื่อครั้งยังทรงผนวช และขณะเดียวกันก็ทรงเชื่อว่าโลกกลม และทรงเชื่อมั่นในความรู้ทางภูมิศาสตร์สมัยใหม่ที่สะท้อนออกมาปรากฏเป็นหลักฐานศิลปกรรมในกลุ่มวัดธรรมยุติกนิกายที่ไม่ปรากฏจิตรกรรมเรื่องไตรภูมิ รวมทั้งองค์ประกอบสถาปัตยกรรมและแผนผังวัดก็ไม่พบว่ามี ความหมายบนพื้นฐานคติจักรวาลแบบไตรภูมิอย่างชัดเจน โดยร่องรอยจักรวาลแบบไตรภูมิวัดบรมนิวาสและวัดบวรนิเวศนั้นปรากฏเพียงจิตรกรรมรูปวิมานขนาดเล็กบนสวรรค์ในผนังแคบๆ ในแนวยาวบริเวณด้านข้างของหน้าต่างและประตูซึ่งเมื่อเปิดประตูหน้าต่างแล้ว ภาพดังกล่าวก็จะถูกบดบัง

¹ สุรัช จงจิตงาม. (2551). ข้ามห้วงมหาสมุทรกับขรรค์อินโขง: เมื่อชนชั้นนำสยามใช้วิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือ ในการหยั่งรู้พุทธศาสนาด้วยวิทยาศาสตร์. ออนไลน์.

หมดสิ้น ต่างจากจิตรกรรมแบบประเพณีที่ภาพวิมานหรือสวรรค์จะปรากฏอย่างเด่นชัดด้านหลังพระประธาน ในภาพฉากจักรวาลที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานแนวคิดแบบไตรภูมิ ปรากฏการณ์ดังกล่าวในศิลปกรรมยังสอดคล้องกับคัมภีร์หรือวรรณกรรมหลักของฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ไม่ปรากฏหลักฐานการยอมรับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอย่างชัดเจนเลย การให้ความสำคัญต่อจักรวาลแบบวิทยาศาสตร์ แต่ลดความสำคัญของจักรวาลแบบไตรภูมิ แม้ว่าจิตรกรรมจะใช้เนื้อหาจากพระไตรปิฎกแต่ในขณะเดียวกันธรรมยุติกนิกายพยายามปรับแนวคิดของพุทธศาสนาในพระไตรปิฎกให้เข้ากับแนวคิดความเป็นจริงแบบวิทยาศาสตร์ จึงให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกเฉพาะในส่วนที่เข้ากับทัศนะตน

จิตรกรรมการเดินทางเรือข้ามห้วงมหาสมุทรจึงเป็นหลักฐานอันดีที่แสดงถึงปัญหาการปรับแนวคิดวิทยาศาสตร์ให้เข้ากับพุทธศาสนาได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ วิทยาศาสตร์ยืนอยู่บนรากฐานแนวคิดแบบสสารนิยม (Materialism) ยอมรับความเป็นจริงในโลกกายภาพที่รู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส (sensation) ซึ่งสามารถตรวจวัดได้ในเชิงปริมาณ จึงมีเงื่อนไขว่า “ความจริง” จะต้องเป็นภาวะที่ยืนยันถึงความมีอยู่จริง (existence) ได้ในเชิงประจักษ์ (empirical) หรือเป็นความจริงที่เป็นผลแห่งการสังเกตตัวของสสาร วิทยาศาสตร์จะตรวจพิสูจน์สิ่งใดได้หรือไม่ สิ่งนั้นจะต้องตรวจวัดได้ในเชิงปริมาณเท่านั้น ดังความว่า “...ถ้าไม่มีการวัดขนาด น้ำหนัก ระยะทาง ฯลฯ มาเปรียบเทียบกันแล้ว เราจะไม่รู้สาเหตุของปรากฏการณ์ได้เลย...” เนื่องจากจิตรกรรมแบบประเพณีไม่ได้เกิดขึ้นบนพื้นฐานแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ เพราะฉะนั้น ด้วยแนวคิดของพุทธศาสนาแบบจารีตที่เป็นพื้นฐานในจิตรกรรมแบบประเพณีแต่เดิม จึงทำให้แนวคิดเรื่องความจริง ความงาม และความดี ไม่สามารถแยกออกจากกันอย่างเป็นอิสระได้ เช่น ความงามของรูปร่างตัวละครในจิตรกรรมแบบประเพณีเหล่านั้นล้วนสัมพันธ์กับการทำ ความดี หรือมีที่มาจากการทำความดี กล่าวคือ เพราะทำความดีหรือกรรมดี จึงมีรูปร่างงดงาม เช่น ภาพเทวดา ต่างจากรูปร่างตัวละครในจิตรกรรมของขรรค์อินโข่งโดยสิ้นเชิง เพราะความงามของรูปร่างในจิตรกรรมขรรค์อินโข่งล้วนมีที่มาจากข้อเท็จจริง ไม่ได้มีที่มาจากการกระทำความดี หรือเป็นผลอันเกิดจากการทำความดี และฉกัทิวทัศน์ หรือ โลกในจิตรกรรมขรรค์อินโข่ง ที่พยายามเขียนอย่างเหมือนจริง (realistic) ก็ได้ทำให้โลกมีความหมายเพียงโลกในฐานะของข้อเท็จจริงที่ไม่เกี่ยวข้องกับกรรมดี หรือความดีอย่างชัดเจน ต่างจากโลกในจิตรกรรมแบบประเพณี ที่ภพภูมิต่างๆ ล้วนสัมพันธ์กับการทำความดี ฉะนั้นความจริงของโลกที่วาดให้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงในงานของขรรค์อินโข่งจึงเป็นอิสระ และแยกขาดจากความดีและความงาม โลกทัศน์การมองความจริงแบบแยกเป็นส่วนๆ อย่างเป็นอิสระจากกันหรือขาดความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันเช่นนี้ เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นผลจากวิธีคิดเชิงกลไก (mechanical) แบบวิทยาศาสตร์โดยตรงดังนั้น แม้ธรรมยุติกนิกายจะมีทัศนะต่อนิพพานอันเป็น “เป้าหมาย” ของพระศาสนาในฐานะเป็นความจริงเชิงนามธรรมที่ต้องหยั่งรู้ด้วยใจว่า “...มรรคผลนิพพานเป็นของมีจริง คนมีปัญญาอันสุขุมละเอียดจึงจะรู้ได้ด้วยใจ จะแลไปด้วยตาไม่เห็น...” ตามรากฐานของ

พระไตรปิฎกพุทธศาสนาเถรวาทอยู่ก็ตาม แต่ “วิถี” อันจะนำมนุษย์ไปสู่ “เป้าหมาย” ที่ว่านั้นก็ปรับเปลี่ยนไปจากแนวคิดแบบจารีตอย่างใหญ่หลวง

เห็นได้ว่าแนวคิดการเดินเรือข้ามห้วงมหาสมุทรในศิลปะไทยก่อนหน้าขรรค์อินโขงล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานของคติจักรวาลแบบไตรภูมิ หรือเชื่อมโยงความหมายเข้ากับการสังฆมามี 10 ประการ ในฐานะบุคคลที่จะเป็นพระพุทธเจ้าพึงจะต้องบำเพ็ญ ซึ่งก็เป็นแนวคิดที่อยู่บนรากฐานของพระไตรปิฎก แต่การเดินเรือ “ข้ามห้วงมหาสมุทรไปให้ถึงฝั่งพระนิพพาน” ของขรรค์อินโขงในจิตรกรรมมิติใหม่ในยุคเปิดประเทศรับอารยธรรมตะวันตกนี้ ไม่มีความหมายใดๆ เชื่อมโยงถึงการสังฆมามีดังเช่นเรือสำเภาวัดยานนาวาเลยเป็นที่น่าสังเกตว่า เรือสำเภาจีนวัดยานนาวากับเรือแบบฝรั่งในจิตรกรรมของขรรค์อินโขงถูกเขียนและ สร้างขึ้นในเวลาที่ไม่น่าจะห่างกันมากนัก โดยชนชั้นนำที่อยู่ร่วมยุคสมัยเดียวกัน อีกทั้งเรือในศิลปกรรมทั้งสองแห่งก็มีความหมายแทนพระธรรมของพระพุทธองค์ที่นำพาสัตว์โลกข้ามห้วงสังสารวัฏไปสู่ฝั่งพระนิพพานเช่นเดียวกัน แต่นัยของการเลือกชนิดเรือที่ต่างกันย่อมแฝงความหมายพิเศษไว้ด้วยในขณะที่ยุคที่รัชกาลที่ 3 ในฐานะปัญญาชนสยามฝ่ายที่มีแนวคิดพุทธศาสนาแบบจารีตทรงเลือกใช้สำเภาจีนตามที่พระองค์ทรงคุ้นเคย แต่เรือในจิตรกรรมขรรค์อินโขงในยุคของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะปัญญาชนสยามฝ่ายที่มีแนวคิดพุทธศาสนาแบบใหม่ ที่ตีความพุทธธรรมให้เข้ากับวิทยาศาสตร์อันเป็นผลผลิตจากตะวันตกเช่นนี้ เรือฝรั่งแบบใหม่ย่อมเหมาะสมต่อการใช้เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายของพระธรรมมากกว่าเรือสำเภาจีน ที่นอกจากจะเปรียบเสมือนสัญลักษณ์แทนพระธรรมของพุทธศาสนาในจารีตแบบเก่าที่พระองค์ทรงเชื่อว่ามีปัญหาแล้ว เรือสำเภาจีนที่ “นับวันจะหมดความสำคัญลง” ในช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคมยังพ่ายแพ้อย่างหมดรูปต่อเรือแบบฝรั่งที่ “นับวันจะทวีความสำคัญขึ้น”¹

3.5 ด้านการละคร พระราชกรณียกิจอันสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางด้านศิลปวัฒนธรรมอีกประการหนึ่งคือ การอนุรักษ์และการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมไทย การอนุรักษ์การละครไม่ได้ทำให้การละครไทยกลับไปสู่ความไม่เจริญ แต่กลับทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคติ แนวคิดแบบใหม่กล่าวคือ พระองค์ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้หัดละครผู้หญิงกันได้โดยทั่วไป และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นำบทพระราชนิพนธ์ไปเล่นได้ เมื่อเริ่มรัชกาลยังไม่มีละครหลวงเพราะละครหลวงเลิกไปเสียแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงรัชสมัยของพระองค์มิได้ทรงรังเกียจ ดังนั้นสมเด็จพระนางโซมนัสวัฒนาวดี จึงทรงหัดละครเด็กผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังขึ้นชุดหนึ่ง แต่ไม่ทันได้ออกแสดงเนื่องจากสมเด็จพระนางโซมนัสวัฒนาวดีได้สิ้นพระชนม์ก่อน ต่อมาเมื่อทรงรับช้างเผือก (คือ

¹ ปรับปรุงจากบทความตีพิมพ์รวมเล่มในหนังสือการประชุมวิชาการระดับชาติ เวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทย ครั้งที่ 3 (2549) โดยคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ สกว. (กำลังจัดพิมพ์) โดยศึกษาเพิ่มเติมจากวิทยานิพนธ์ “แนวคิดเรื่องความเป็นจริงในงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์” สาขาวิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งรับทุนอุดหนุนการวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในโครงการเอเชีย – ยุโรปศึกษา. ออนไลน์.

พระวิมลรัตนกิริณี) สู่พระบารมี ใน พ.ศ. 2396 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมละครของสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ผูกหัดเป็นละครหลวงได้ออกโรงเล่นสมโภชข้างเผือกเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2397

ในรัชกาลนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิง พ.ศ. 2398 อนุญาตให้เจ้านาย ขุนนาง และผู้มีบรรดาศักดิ์หัดละครผู้หญิงขึ้นได้ แต่ได้ขอจำกัดสิทธิ์บางประการไว้สำหรับละครหลวง เช่น รัตเกล้ายอด เครื่องแต่งตัวลงยา พานทอง หีบทอง ซึ่งใช้เป็นเครื่องยศ เครื่องประโคม แตรสังข์ และห้ามมิให้บังคับผู้ที่ไม่สมัครใจเล่นละครให้ได้รับความเดือดร้อน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 มีความดังนี้

ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงและเรื่องหมอเรื่องช่าง¹

(ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 7 ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก)

พระยาวรพตพงศ์พัฒนารับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนในพระบรมมหาราชวังแลพระบวรราชวังให้รู้ จงทั่วกันว่า แต่ก่อนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีละครผู้หญิงแต่ในหลวงแห่งเดียวด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยผูกหัดละครผู้หญิง เพราะฉะนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นละครผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดละครคน แต่ทว่าทรงแข่งชกตีเตี๋ยจะไม่ให้ผู้อื่นเล่นถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเจี๋ยๆ อยู่ด้วยกันหลายรายมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยผู้ใดเล่นละครผู้ชายผู้หญิงก็มีได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามิละคอนด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้นจะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน เดียวนี้ ท่านทั้งปวงเห็นว่าละครคนในหลวงมีขึ้นก็หาใครเล่นละครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดและชอบอยู่การอันนี้มิได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเกิดในหลวงมีการงานอะไรบ้างก็จะได้โปรดหาเข้ามาเล่นถวายทอดพระเนตรบ้างจะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิด ขอยกเสียแต่รัตเกล้ายอดอย่างหนึ่ง เครื่องแต่งตัวลงยาอย่างหนึ่ง พานทองหีบทองเป็นเครื่องยศอย่างหนึ่ง เมื่อบทบาทขวัญยกแต่แตรสังข์อย่างหนึ่งแล้วอย่าให้ชุดบุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมควรเอามาเล่นละคร ให้เขาได้รับความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง ขอห้ามไว้แต่การเหล่านี้ ให้ท่านทั้งปวงเล่นไปเหมือนอย่างแต่ก่อนเกิดข้อหนึ่งทรงรังเกียจอยู่ด้วยคนเป็นหมอดูมักสอพลอประจบประแจงเจ้านายไว้ตัวเป็นผู้วิเศษรู้การที่ล่วงแล้วแลการข้างหน้าให้คนนับถือหลงเชื่อไป ถึงเกิดความอะไรขึ้นจะเอาจริงก็ไม่ได้สักอย่างเดียว คนที่นับถือหมอดูนั้นทรงรังเกียจนักข้อหนึ่งหมอยา หมอนวดมีคนจะต้องการไว้ใช้อยู่ด้วยกันทุกแห่งแต่หมอลวงนั้นถ้าท่านผู้ใดจะต้องการไว้ใช้ที่วังที่บ้านก็อย่าให้เอาบังไว้เจี๋ยๆ ราชการหลวงก็ไม่มารับราชการ ถึงคราวเบียดหัวดก็มารับเอาไปเปล่าๆ การหลวงก็ไม่ได้ใช้ มีโซ่ในหลวงจะทรงหวงแหนหมอนวดหมอยาก็หาไม่ได้ ก็ใช้อยู่ด้วยกันต่อไปถ้าท่านผู้ใดจะต้องการหมอนวด หมอยาไปไว้ใช้

¹ ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงและเรื่องหมอเรื่องช่าง (ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 7 ค่ำ ปีเถาะ สัปตศก) ใน คณะสงฆ์วัดอนงคารามในความอุปถัมภ์ของนายชำนาญ และคุณหญิงวลี ยวบูรณ์. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 – 2404*. หน้า 114 – 115.

สำหรับวังสำหรับบ้านที่เดียวก็กราบบังคมทูลพระกรุณาจะพระราชทานให้ จะได้ทรงทราบว่ายู่ที่นั้นๆ กับช่างเขียน ช่างปั้น และช่างอื่นก็ดี ถ้าท่านผู้ใดจะต้องการไปไว้ใช้ก็ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอจะ พระราชทานให้

ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 7 ค่ำ ปีเถาะ สัตตศก

นอกจากประกาศฉบับนี้ มีสำเนาหมายรับสั่งปรากฏอีกฉบับ 1 ว่า เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือนยี่ แรม 10 ค่ำ ปีชวด จศก (พ.ศ. 2397) พระยาบำเรอภักดิ์ รับพระราชโองการให้ประกาศห้ามมิให้ทำ หัวช้างเล่นโขนเล่นละคร เป็นช้างเผือกหรือช้างสีประหลาด ให้ใช้แต่เป็นหัวช้างดำ เว้นแต่ทำหัวช้าง เอร่าวจึงให้ทำเป็นช้างเผือกได้

การที่ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใครๆ มีละครผู้หญิงได้ไม่ห้ามปรามตั้งแต่ก่อน ครั้งนั้นมีผลแก่การเล่นละครต่อมาเป็นอันมาก ที่เป็นข้อสำคัญนั้นคือ เป็นเหตุให้เปลี่ยนแปลงการเล่นละคร ซึ่งเป็นของผู้ชายเล่นมาแต่ก่อนกลายเป็นผู้หญิงเล่นแทบทั่วทั้งเมือง ผู้คนก็ชอบดูละครผู้หญิง ดังนั้นละครผู้หญิงจึงแพร่หลาย เจ้าของละครได้รับประโยชน์มากขึ้นจากการรับงานละครไว้มาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งภาษีโขน - ละคร เพื่อให้เจ้าของละครได้ช่วยเหลือแผ่นดินบ้าง เรียกว่า “ภาษีโรงละคร”

พิกัดที่เก็บภาษีละครนั้นเก็บดังนี้คือ¹

ละครโรงใหญ่เล่นเรื่องละครใน

เล่นเรื่องรามเกียรติ์ เล่นวันกับคืน 1 หรือวัน 1 ภาษี 20 บาท

เล่นเรื่องอิเหนา เล่นวันกับคืน 1 หรือวัน 1 ภาษี 16 บาท

เล่นเรื่องอุณรุท เล่นวันกับคืน 1 หรือวัน 1 ภาษี 12 บาท

ละครเล่นเรื่องละครนอก

ละครกุ่มปี่ คือเลือกคัดแต่ตัวดีเล่นประสมโรงกัน (เล่นวัน 1) ภาษี 4 บาท

ละครสามัญเล่นงานปลีก เล่นวันกับคืน 1 ภาษี 3 บาท

ละครสามัญเล่นงานปลีก เล่นวัน 1 ภาษี 2 บาท

ละครสามัญเล่นงานปลีก เล่นคืน 1 ภาษี 1 บาท

ละครเล่นงานเหมา เล่นวันกับคืน 1 ภาษี 1 บาท 50 สตางค์

ละครเล่นงานเหมา เล่นวัน 1 ภาษี 1 บาท

ละครเล่นงานเหมา เล่นคืน 1 ภาษี 50 สตางค์

¹ หอสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. (2558). *ตำนานละครครั้งรัชกาลที่ 4*. ออนไลน์.

ละครหลวงและละครที่เกณฑ์เล่นงานหลวง ยกเว้นไม่ต้องเสียภาษี ยังมีการเล่นอย่างอื่นรวมอยู่ใน ภาษีละครอีกหลายอย่าง จะกล่าวไว้ด้วยพอให้ทราบความตลอดเรื่องคือ

โขน	เล่นวัน ภาษี 4 บาท
ละครหน้าจอหนัง	เล่นเรื่องรามเกียรติ์ ตัวละครแต่ 10 คนขึ้นไป เล่นคืน 1 ภาษี 20 บาท
ละครหน้าจอหนัง	ตัวละครน้อยกว่า 10 คน ภาษี 2 บาท 50 สตางค์
ละครชาตรีและละครแขก	เล่นวัน 1 ภาษี 50 สตางค์
เพลง	เล่นวัน 1 ภาษี 1 บาท
แคน มอญรำ ทวายรำ	เล่นวัน 1 ภาษี 50 สตางค์
กลองยาว	เล่นวัน 1 ภาษี 12 สตางค์ครึ่ง (คือเฟื้อง 1)
หุ่นไทย	เล่นวัน 1 ภาษี 1 บาท
หนังไทย	เล่นคืน 1 ภาษี 50 สตางค์
จี่	เล่นวัน 1 ภาษี 4 บาท
หุ่นจีน	เล่นวัน 1 ภาษี 1 บาท
หนังจีน	เล่นวัน 1 ภาษี 50 สตางค์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวคิดที่ต้องการให้สยามประเทศปรับเปลี่ยนเป็นประเทศที่มีอารยะประจักษ์กับการเก็บภาษีโขนละคร ได้ส่งผลสำคัญต่อมหรสพหญิง ด้วยเช่นกันคือ เริ่มจากทรงมีพระราชประสงค์ให้ละครไทยเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาประเทศ ทำให้เกิดการก่อรูปของละครใน “ระบบทุนนิยมแบบปิตาธิปไตย” โดยมีประกาศอนุญาตให้เอกชนมีละครผู้หญิงไว้ในครอบครองได้ จากที่เคยเป็นของต้องห้ามและสงวนไว้เป็นเครื่องราชูปโภค ต่อมาเมื่อเอกชนนิยมเล่นละครผู้หญิงกันมากขึ้น เมื่อได้ทรงออกประกาศตั้งพิภพภาษีโรงละครขึ้นมา คำนึงการแสดงละครนอกวังจึงเปลี่ยนไปจากเดิมนิยมผู้ชายเล่นเปลี่ยนมาใช้ผู้หญิงเล่นแทน อันเป็นการเปิดเสรีในการแสดงละคร คณะละครเอกชนต่างๆ จึงได้นำหลักการคัดเลือกนางละครและหลักการแสดงละครผู้หญิงแบบราชสำนักมาใช้ในการสร้างศิลปะและสร้างรายได้เข้าสู่คณะ และที่สำคัญเมื่อละครผู้หญิงของหลวงได้เผยแพร่สู่สาธารณะ ก็ส่งผลให้วิถีชีวิตของนางมหรสพมีความแตกต่างหลากหลายภายในมากขึ้น

หลังจากมีประกาศ “ว่าด้วยละครผู้หญิง” แล้วทำให้เกิดปรากฏการณ์ละครผู้หญิงอย่างแพร่หลายอย่างมากในคณะละครเอกชนต่างๆ โดยเฉพาะคณะละครของผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งเคยมีละครไว้เพื่อประดับเกียรติยศและเพื่อความบันเทิงเฉพาะตนนั้น ก็เริ่มคิดหาประโยชน์จากการรับจ้างแสดงละครผู้หญิงของตน บทบาทของนางมหรสพจึงมิได้เป็นเพียงเพื่อใช้ปรนนิบัติเจ้าของตัวเธอแต่

เพียงผู้เดียว ยังมีหน้าที่ปรนนิบัติ (หมายถึงการแสดงมหรสพให้ผู้อื่นดู) คนดูทั่วไปโดยเน้นการให้ความบันเทิงเพื่อตอบสนองจินตนาการที่คนดูทั่วไปไม่เคยสัมผัสมาก่อน โดยทุกคนสามารถเข้าชมละครผู้หญิงได้หากมีเงินจ่ายค่าเข้าชม เมื่อเจ้าของคณะได้ผลประโยชน์จากการจัดการแสดงละครผู้หญิงอย่างมากทำให้เกิดการตั้งพิภักฎาษ์โขนละครขึ้น

ในระบบเจ้าภีษณายากรณ์นั้น ทางราชการมักมอบหมายให้เอกชนรับเหมาไปจัดการเก็บส่งรัฐ โดยที่เอกชนได้ผลประโยชน์ด้วย ซึ่งพ่อค้าชาวจีนมักเป็นผู้ได้ประมุขงานนี้ และได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุน นางอิกดวย หรือเรียกว่าเจ้าภีษณ โดยนัยนี้ กิจกรรมมหรสพหญิงได้พัฒนาจากราชสำนักไปสู่สาธารณะควบคู่ไปกับกิจกรรมมหรสพของไพร่ เช่น ละครชาตรี ละครเสภา เพลงพื้นบ้านต่างๆ เป็นต้น ซึ่งมักจะแสดงตามฤดูกาลหลังเก็บเกี่ยวหรือเทศกาลงานต่างๆ ทางศาสนา ที่สำคัญคือ ทำให้เกิด “ค่านิยมทางเพศภาวะใหม่” ขึ้นมาคือ “ผู้หญิงเล่นละครได้ดีกว่าผู้ชาย” ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้

อันเหตุที่ละครผู้ชายเปลี่ยนเป็นละครผู้หญิงไปโดยมากนั้น เพราะเมื่อหัดละครผู้หญิงกันได้โดยเปิดเผย ความปรารถนาหาเด็กผู้หญิงเป็นละครได้ง่ายกว่าหาเด็กผู้ชายประการ 1 หัดละครผู้หญิงค่าใช้จ่ายน้อยกว่าหัดละครผู้ชาย เพราะละครผู้หญิงมักเครื่องแต่งตัวได้เองเป็นต้นนั้นประการ 1 และผู้ที่มีงานต่างๆ พอใจหาละครผู้หญิงไปเล่น เพราะประชาชนชอบดูละครผู้หญิงด้วยอีกประการ 1 ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงมีผู้นิยมหัดละครผู้หญิงมากขึ้นโดยลำดับ...¹

อย่างไรก็ตามการนิยมนำผู้หญิงเล่นละครนี้กลับไม่เป็นผลดีต่อผู้หญิงเลย เพราะเจ้านายและขุนนางที่เป็นเจ้าของคณะละครได้ใช้อำนาจบาตรมีไปบังคับจุดคร่ำผู้หญิงชาวบ้านมาเป็นนางละครของตนอันเนื่องมาจากการเกิดระบบทุนนิยมแบบปิตาธิปไตยที่ผู้ชายกุมอำนาจทางเศรษฐกิจซึ่งต้องการดูผู้หญิงเล่นละครเพราะถูกใจผู้ชายมากกว่าที่ผู้ชายดูกันเอง อีกประการหนึ่ง คือ ค่านิยม “เจ้าว้างามก็ว้างามตามเจ้า” ของคนไทยยุคทุกสมัยที่นิยมสิ่งบริโภคนิยมครอบงำทั้งศิลปะและวิถีการดำเนินชีวิตแบบเจ้าและชนชั้นสูง เพื่อแสดงความมั่งคั่งและการได้เลื่อนฐานะทางสังคมจากการที่ผู้ชายครองเวทีในมหรสพไพร่ได้กลายมาเป็นผู้หญิง แม้กระทั่งละครร้องตลอดไปจนถึงละครเพลงก็ใช้ผู้หญิงเป็นพระเอก ในขณะที่ผู้ชายคงรักษาอาชีพของตนไว้ได้แต่เพียงการแสดงโขน การละเล่นของหลวงและการละเล่นพื้นบ้านบางชนิดเท่านั้น² นับเป็นกรณีพิเศษอย่างหนึ่งของวิวัฒนาการทางมหรสพไทย ดังรูปของละครคณะบุษย์มรินทร์

¹ ภูษิตา อุดมอักษรภาดา. (2551). *นางมหรสพไทย : พัฒนาการทางอัตลักษณ์ของความเป็นหญิงจากมหรสพหญิงโบราณถึงมหรสพปัจจุบัน*. หน้า 100 – 101.

² สุรพล วิรุฬห์รักษ์. (2543). *วิวัฒนาการนาฏศิลป์ไทยในกรุงรัตนโกสินทร์*. หน้า 375.

ภาพประกอบ 43 คณะนายบุศย์มหินทร์ (Boosra Mahin)

ที่มา: http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/talkingmachine/siam_national_song.html

ภาพประกอบ 43 ได้มีการอ้างอิงจากเว็บไซต์ เพลงสรรเสริญพระบารมีและเพลงชาติไทย - พิพิธภัณฑ์ธงชาติไทยว่าคณะนายบุศย์มหินทร์ ได้มีการบันทึกเสียง “เพลงสรรเสริญพระบารมี” ขึ้น ซึ่งเป็นการบันทึกเสียงเก่าแก่ที่สุดในโลก โดยมีหลักฐานยืนยันอย่างชัดเจนว่าเป็นการบันทึกเสียงใน สมัยรัชกาลที่ 5 โดยเป็นการบันทึกเสียงเพลงสรรเสริญพระบารมีแบบบรรเลงดนตรีไทยเดิม โดย คณะนายบุศย์มหินทร์ (Boosra Mahin) หรือเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เมื่อครั้งรอนแรมไปแสดงที่สวนสัตว์ ณ กรุงเบอร์ลิน (Berlin Zoo) ประเทศเยอรมันนี ใน พ.ศ. 2443

เมื่อเกิดละครหญิงขึ้นร่างกายผู้หญิงจึงเป็นที่ต้องการของชนชั้นนำที่มีอำนาจและเกิด ค่านิยมที่ว่าร่างกายผู้หญิงมีความสามารถเหนือกว่าผู้ชายในเชิงละคร คือทำได้อ่อนช้อยสวยงามกว่า และยังเย็บชุดละครได้เอง อันเป็นเพศภาวะของการเป็นแม่บ้านที่มีอยู่เดิม เป็นการประหยัลด ค่าใช้จ่าย ร่างกายผู้หญิงได้เปรียบเหมือนสินค้าที่นำพารายได้มหาศาลให้แก่คณะละคร ส่งผลให้เกิด การฉุดคร่าลูกหลานชาวบ้านมาหัดเป็นนางละครในขณะตนจนเป็นที่เดือดร้อน ชาวบ้านบางคน ถึงกับทำลายร่างกายผู้หญิงไม่ให้เหลือทุนทางกายภาพเพียงพอที่จะไปเป็นนางละครเช่นบางคน “ให้

ลูกสาวหยอดยาให้ตาป่วย ทำเป็นแผลเอยากัดทำให้ป่วยไม่รู้หายจนกลายเป็นมะเร็ง หรือแกล้งให้ลูกสาวทำมารยาว่าเป็นน่อยเปลี้ยเสียจริต”¹ ซึ่งธรรมเนียมนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นว่าเป็น “ธรรมเนียมชั่วร้าย” ภายใต้แนวคิดแห่งความเป็นอารยะของพระองค์ จึงทรงออกประกาศห้ามธรรมเนียมชั่วร้ายเหล่านี้ว่า

โปรดเกล้าให้หมื่นวิสัยในวัดบวรนิเวศน์ตีพิมพ์ศิลาเป็นหมายประกาศออกห้ามเลิกธรรมเนียมเจ้านายจับเด็กไทยมาหัดไชนละคร แลห้ามไม่ให้จับบุตรจีนมาหัดจิว ห้ามไม่ให้จุดหญิงมาเป็น หม่อมห้ามดูครั้งกรุงเก่าต่อไป ห้ามไม่ให้ประพติเช่นนี้เป็นอันขาดทีเดียว ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นธรรมตามนุญชบุตรยอมเป็นที่รักของบิดา มารดาทุกชาติทุกภาษา ทั้งผู้ดีและไพร่เสมอกันเมื่อเจ้านายไปจุดบุตรของราษฎรมาหัดไชนละครเป็นหม่อมห้ามนั้น ฝ่ายบิดามารดาหวาดเสียวของเขาก็เป็นที่คับแค้นใจหนักหนา แต่ว่าเขาเป็นไพร่พูดจาทุ่มเถียงไม่ได้ด้วยมีอำนาจน้อยก็ต้องพลอยหนึ่งไปเพราะกลัวอำนาจใหญ่ ถ้าหากจะมีผู้หนึ่งผู้ใดมีอำนาจใหญ่กว่าเจ้า เขาจะมาทำกับเจ้าเหมือนเจ้าทำกับราษฎรไพร่นั้นเจ้านายเหล่านั้นก็จะได้รับผลแห่งความโทมนัสน้อยใจเหมือนกัน เพราะฉะนั้นแบบแผนอย่างธรรมเนียมเจ้านายในกรุงเก่า มีอำนาจจับเด็กจับหญิงซึ่งเป็นเพื่อนมนุษย์ร่วมชาติเดียวกันหาควรไม่ คิดไปดูเหมือนธรรมเนียมโจรป่าหามีเมตตาจิตแก่กันแลกันไม่ ธรรมเนียมเช่นนี้มาจากกรุงเก่าเป็นอย่างธรรมเนียมชั่วร้ายเหลือเกินไม่สมควรจะประพติเลยเพราะฉะนั้นจึงได้หมายประกาศสั่งให้ยกเลิกธรรมเนียมนี้เสียโดยเด็ดขาด²

จากประเด็นดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความเป็นยุคบุกเบิกการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิสตรีได้เป็นอย่างดี ซึ่งหลังจากการประกาศยกเลิกธรรมเนียมจุดคร่าผู้หญิงมาหัดละคร ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงวินิจฉัยชี้ขาดกรณีอำแดงเหมือนกับนายริดโดยออกพระราชบัญญัติลักษณะลักพา พ.ศ. 2408 ให้ผู้หญิงมีสิทธิเลือก “สามี” ได้ตามชอบใจ และประกาศยกเลิกพระราชบัญญัติเรื่องผัวขายเมีย บิดาขายบุตรในปลายรัชกาลเมื่อ พ.ศ. 2410 อีกด้วย ผู้หญิงจึงเริ่มมีสิทธิในการต่อรองเงื่อนไขความสัมพันธ์กับผู้ชายได้บ้างเล็กน้อยเมื่อเทียบกับในยุคจารีตที่ไม่มียอำนาจในการต่อรองใดๆ เลย อย่างไรก็ตามค่านิยมเรื่องรักต่างเพศในราชสำนักก็ยังคงเป็นผัวเดียวหลายเมีย (polygamy) เหมือนเดิมคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระชายาหลายคนตามธรรมเนียมเดิม คือ 34 พระองค์และพระราชโอรสธิดาจำนวนทั้งหมด 82 พระองค์

การเปลี่ยนแปลงด้านการละครนี้เปลี่ยนจากละครหญิงกลายเป็นสัณฐานแห่งการ “ช่วงชิงพื้นที่ความเป็นใหญ่จากผู้ชาย” การช่วงชิงพื้นที่ความเป็นใหญ่จากผู้ชายในมุมมองสตรีนิยม คือ การ

¹ ธนิตอยู่โพธิ์. (2495). สิบสองเรื่องอุปรากร. แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์ พระเจนดุริยางค์ และเทพ จูลดูลย์. หน้า 6.

² ประยูรท สิริพันธ์. (2505). ต้นตระกูลขุนนางไทย. หน้า 311.

เป็นใหญ่ของผู้ชายในพื้นที่สาธารณะและในพื้นที่ทางศิลปะ ได้เกิดปรากฏการณ์ที่ผู้ชายต้องการจะริเริ่ม ครอบครองมหรสพหญิงประเภทต่าง ๆ และควบคุมศิลปะรวมถึงตัวนางมหรสพในสังกัด ส่วนผู้หญิงมีบทบาทเป็นเพียงผู้ร่วมงาน ผู้แสดงสีบसानางละครต่อจากผู้ชาย และถูกครอบครองเป็นภรรยาเริ่มจาก “มโหรีหญิง” ได้เปลี่ยนมาใช้ผู้ชายเป็นผู้แสดงในกระแสดังแทนผู้หญิงทั้งนี้เป็นผลมาจากการนิยมละครผู้หญิงจากประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงในรัชกาลที่ 4 ทั้งนี้เนื่องจากนางมโหรียังเป็นที่ยึดจองอยู่เหมือนเดิม ที่ชัดเจนที่สุดคือเป็นวัตถุแห่งความรัญจวนใจในโลภียสุข (Object of sensuality) ที่ตอบสนองเจ้าสำนักผ่านทางหูด้วยการบรรเลงขับกล่อม จนเกิดจินตนาการและมีความปรารถนาอยากจะครอบครองผู้หญิงที่เป็นต้นเสียง ส่วนละครผู้หญิงยังคงใช้ผู้หญิงเป็นผู้แสดงในกระแสดังอยู่ท่ามกลางกระแส “นาฏยพานิช” ซึ่งมีเป้าหมายหลัก 2 ประการคือ เพื่อให้บรรลุความปรารถนาที่อยากให้อะไรใหม่ๆ เกิดขึ้นในศิลปะ และเป้าหมายทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้จัดเป็นการพัฒนาละครผู้หญิงในราชสำนักให้มีรูปแบบแปลกใหม่ โดยผู้แสดงไม่ได้มีความสามารถเพียงแค่การรำอย่างเดียว จะต้องมีความสามารถทางการร้องด้วย ในขณะเดียวกันก็เป็นการสร้างความตื่นตาตื่นใจและดึงดูดคนดูด้วยการนำเสนอการแสดงละครผู้หญิงรูปแบบใหม่เพื่อสร้างรายได้ให้แก่คณะของตน แต่มหรสพที่เกิดขึ้นใหม่ต่างๆ ไม่ว่าจะเกิดจากวงเล็กหรือคณะละครเอกชนล้วนเกิดจากการคิดค้นของผู้ชายทั้งสิ้น เพราะผู้ชายมีการศึกษาหรือมีความรู้หนังสือดีกว่า เช่น พระยามหินทรศักดิ์ธำรง ผู้คิดค้นละครพันทางและเจ้าของโรงละคร “ปรีณซ์เรียมเตอร์” ได้นำวรรณคดีจากพงศาวดารต่างชาติมาแสดง, เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้คิดค้นการแสดงละครดึกดำบรรพ์จากการไปดูโอเปร่าที่ยุโรป, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงนำเอาการแสดงของละครพันทางและละครดึกดำบรรพ์มาผสมผสานกับละครบังสะวัน (Malay opera) ที่เข้ามาเล่นในกรุงเทพฯ พระยาเพชรปรางค์เป็นผู้ริเริ่มการแสดงลิเกด้วยการผสมผสานการละเล่นสวดคฤหัสถ์กับสวดยี่เก หรือสวดแขก เป็นต้น สะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของชายไทยผู้มีการศึกษาที่กว้างขึ้น ก้าวสู่ความเป็นสากล และมีการหยิบยืมถ่ายทอดทางวัฒนธรรมแห่งความเป็นสยามกับความเป็นนานาชาติ

นับตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นไปได้เกิดละครชนิดใหม่ที่มีวิวัฒนาการมาจากละครผู้หญิงของหลวงมากขึ้น ส่งผลให้การตั้งคณะละครขยายไปสู่วงเล็กและเอกชนอย่างแพร่หลายนางมหรสพต้องมีความสามารถทั้งทางการร้องและการรำอีกทั้งยังมีวิถีชีวิตที่หลากหลายมากขึ้น ตั้งแต่นางละครในวังเล็กหรือชนชั้นสูงที่สามารถเลื่อนสถานภาพไปเป็นเจ้าจอมหม่อมห้ามได้ไปจนถึงนางละครอื่นที่มีวิถีชีวิตที่แร้นแิดจากการถูกฉูดครำดังจะเห็นได้จากการประกาศห้ามฉูดครำลูกสาวชาวบ้านในรัชกาลที่ 4 ที่กล่าวไปแล้ว หรือไม่ก็เป็นบิดามารดา ผู้ปกครองที่มีฐานะปานกลางหรือค่อนข้างจะขัดสนนำบุตรธิดาหรือหลานมาฝากเรียนกับคณะละครเอกชน แม้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงทางมหรสพครั้งใหญ่และเริ่มมีการตื่นตัวทางด้านสิทธิสตรีจากอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตกแต่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระชายาหลายคนตามธรรมเนียมเดิม ในประเด็นนี้ เอ. บี. กริสโวลด์ ได้แสดงทัศนะไว้ในหนังสือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามว่า

...การมีสนมเป็นจำนวนมากเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่า เป็นการสนุกสนานส่วนพระองค์ของพระราชาท่านนั้น แต่คล้ายกับพระอินทร์ เทพเจ้าผู้มีนางอัปสรเป็นจำนวนพันๆ บำรุงบำเรออยู่บนสวรรค์ ประเพณีก็สนับสนุนด้วยว่าพระราชาท่านต้องมีสนมหลายคน นอกจากนี้การมีสนมหลายคนก็เป็นเครื่องสนับสนุนทางการเมืองด้วย พระราชาอาจผูกความซื่อสัตย์ของเจ้าประเทศราชและขุนนางผู้มีอำนาจได้โดยทรงบริธาของท่านเหล่านั้นมาเป็นเจ้าจอม นอกจากนี้พระมหากษัตริย์ก็สมควรที่จะมีผู้สืบทอดสมบัติต่อลงมาจากพระองค์อีกหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ถึง 27 ปี ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะต้องทดแทนเวลาที่เสียไป จึงทรงมีพระราชโอรสธิดาให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้...¹

แสดงให้เห็นว่าในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงประเทศให้เท่าทันตะวันตก แต่การมีพระสนมก็ยังเป็นไปตามประเพณีโบราณ ซึ่งการมีพระโอรสพระธิดามากเป็นยุทธวิธีอย่างหนึ่งในการสร้างความมั่นคงทางการเมืองโดยมีเครือข่ายวงศ์บุตรหลานเป็นบุคคลสำคัญในการบริหารบ้านเมืองและรักษาพระราชอำนาจ นอกจากการมีกลุ่มขุนนางคู่ใจเป็นพันธมิตร

ผลจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้หัตถ์ละครได้โดยทั่วไปการที่ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใครก็มีละครผู้หญิงได้ การแสดงละครชายจริงหญิงแท้จึงเริ่มมีครั้งแรกในสมัยของพระองค์นี้ เมื่อการละครแพร่หลายเจ้าของละครได้รับประโยชน์มากขึ้นจากการรับงานละครไว้มาก พระองค์ทรงตั้งภาษีโชน - ละคร เพื่อให้เจ้าของละครได้ช่วยเหลือแผ่นดินบ้างเรียกว่า “ภาษีโรงละคร” พระองค์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้นำบทพระราชนิพนธ์ไปเล่นละครได้ การเล่นละครได้อย่างเสรีทำให้ละครแพร่หลายเจ้าของละครต่างแสวงหาเรื่องเล่น ละครให้แปลกใหม่กว่าโรงละครอื่นเพื่อดึงดูดลูกค้า จึงทำให้เกิดบทละครขึ้นใหม่เป็นจำนวนมาก วิวัฒนาการละครในรัชกาลนี้กล่าวได้ว่าเฟื่องฟูและนับได้ว่าเป็นยุคทองของศิลปที่เป็นผลสืบเนื่องมากระทั่งทุกวันนี้

¹ เอ.บี.กริสโวลด์. (2537). *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม*. หน้า 42- 43.

ภาพประกอบ 44 ภาพคณะโขนละครโรงใหญ่

ภาพประกอบ 44 ภาพคณะโขนละครโรงใหญ่ซึ่งเป็นละครเร่ ในภาพจะเห็นว่าการขนเครื่องแต่งกายเครื่องประกอบมาเข้าฉากถ่ายภาพนี้อย่างเต็มที่เพราะเป็นการผสมเครื่องแต่งกายเท่าที่มีอยู่ในคณะ เช่นตัวยักษ์แทบทุกตัวใส่หางแบบนก ทั้งที่ตัวอินทรีชิต มัยราพณ์หรือสัตว์ลุนั้นตามลักษณะของพงศ์ในเรื่องรามเกียรติ์แล้วไม่มีหางนก ทั้งนี้อาจทำทางไว้สำหรับเล่นละครบทร้องอื่น ๆ เช่น กิณรี กิณรา แต่เอามาใส่กับยักษ์เพื่อให้ดูแปลกตาเป็นพิเศษเมื่อจะถ่ายภาพนี้ ในภาพจะเห็นตัวนางทุกตัวสวมแต่รัดเกล้าเปลวตามธรรมเนียมเครื่องครัดที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลว่าห้ามให้ใส่รัดเกล้า (ถ้าหากใส่ต้องไม่ใส่กรรเจียกจร) ดังนั้นโขนละครโดยทั่วไปในช่วงรัชกาลที่ 1 – 4 จึงถือธรรมเนียมนี้เคร่งครัด จนเริ่มมาผ่อนคลายจารีตนี้ลงเมื่อปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้

3.6 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์หรือที่เรียกกันเป็นภาษาสามัญว่า “ตรา” คือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายแสดงเกียรติยศและบำเหน็จความชอบ เป็นของพระมหากษัตริย์ทรงสร้างขึ้นสำหรับพระราชทานเป็นบำเหน็จความชอบในราชการ ประเทศชาติ ศาสนา ประชาชน หรือส่วนพระองค์ นอกจากนั้นยังหมายความรวมถึงเหรียญที่ระลึกที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างในโอกาสสำคัญต่าง ๆ เพื่อให้บุคคลทั่วไปใช้ประดับได้อย่างเครื่องราชอิสริยาภรณ์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยมีมานานแล้วเป็นไปในลักษณะเครื่องหมายแสดงเกียรติยศและบำเหน็จความชอบมาเป็นเวลานาน โดยมีรูปเป็นแบบเครื่องใช้ส่วนตัวหรือเครื่องประดับตัว ไม่ได้ใช้ประดับกับเสื้อตามรูปแบบที่ปรากฏเป็นสากลในปัจจุบัน จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยามีการใช้เครื่องหมายเพื่อแสดงเกียรติยศ และบำเหน็จความชอบอันได้แก่ เครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ และ “เครื่องยศ” ซึ่งเป็นเครื่องใช้ที่พระราชทานแก่เจ้านายและขุนนาง มีพานหมาก คนโท กาน้ำ เป็นต้น เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยที่ใช้ประดับเสื้อเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงมีพระราชดำริให้สร้างดาราติดเสื้อ โดยนำลายดาราตำแหน่งมาทำลายดาราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เรียกดาราเหล่านั้นว่า “ตรา” ภายหลังจากที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างดาราไอยราพตเครื่องต้นในปี พ.ศ.2400 แล้วต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างดาราจักษิณี ดารานพรัตน์ ดาราช้างเผือก ดารามหามงกุฏ เหรียญเฉลิมพระชันษาครบ 60 ปีบริบูรณ์ ดาราตราราชสีห์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยมีวิวัฒนาการมาตามลำดับอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

มูลเหตุในการสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องจากระหว่างปีพ.ศ. 2398 – 2404 นั้น สยามประเทศได้มีการติดต่อดำขายกับชาติตะวันตกมากขึ้น เนื่องจากพระราชวิเทศไมตรีที่ต้องการจะค้าขายและผูกมิตรกับชาติตะวันตกเพื่อป้องกันภัยจากลัทธิจักรวรรดินิยม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจถึงธรรมเนียมปฏิบัติของชาติตะวันตกว่าชาติตะวันตกผู้เจริญแล้วนั้นมีเครื่องยศสำหรับแสดงยศเช่นกัน แต่นิยมทำอยู่ในรูปของเครื่องหมายประดับเสื้อเพื่อแสดงยศและตำแหน่งอันทราบได้จากกงสุลและราชทูตของนานาประเทศที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับสยาม ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชดำริให้สร้างเครื่องหมายตราสัญลักษณ์ที่มีรูปแบบตามอย่างตะวันตกเพื่อให้ทัดเทียมนานาอารยประเทศ แต่ใช้สัญลักษณ์อันเป็นมงคลตามความเชื่อดั้งเดิมของไทย เช่น พลอย 9 สี หรือช้างเผือก เป็นต้น ทำเพื่อพระราชทานแก่ขุนนางผู้ทำคุณประโยชน์แก่แผ่นดินทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ดังที่ได้มีพระบรมราชธิบายเรื่องสร้างเครื่องอิสริยาภรณ์ ความตอนหนึ่งมีความว่า

“ธรรมเนียมลำดับยศฝ่ายสยามมีที่สังเกตอยู่ 3 อย่างคือ หมวกเสื้อ ศักดินา และค่านำหน้าชื่อโดยสวมหมวกเสื้อเครื่องนุ่งห่มนั้นเป็นของแปลกตาสำหรับชาวต่างประเทศที่ไม่คุ้นเคยกับการแต่งกายแบบไทย ย่อมนำมาใช้ไม่ได้ และศักดินานั้น พระราชทานให้ได้แต่เฉพาะผู้ที่อยู่อาศัยในแผ่นดินสยาม เหลือที่จะใช้ได้ก็เพียงแต่ค่านำหน้าชื่อ ดังนั้นจึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องมีการสร้างเครื่องอิสริยาภรณ์ตามธรรมเนียมสากลขึ้น เพื่อเป็นเครื่องประดับยศสำหรับผู้มีบรรดาศักดิ์โดยพระราชทานแก่ข้าราชการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ทำขึ้นเป็นสัญลักษณ์รูปช้างเผือก อันหมายถึงสยาม และสัญลักษณ์รูปพระมหามงกุฎ หมายถึงพระองค์เอง โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างดาราประจำตำแหน่งและดารานพรัตน์ขึ้นก่อนหน้าดาราช้างเผือก¹

¹ สมเด็จพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ (2468). *ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม*. ที่ระลึกในงานเฉลิมพระชันษาพระนางเจ้าสุโขทัยศรี พระอัครราชเทวี. หน้า 12.

การสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ทำให้สยามเป็นประเทศแรกในเอเชียที่มีเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตั้งแต่พ.ศ. 2400 เป็นต้นมา โดย “ตรา” ที่สร้างนี้มาจากคำว่า “Star” หมายถึงเครื่องหมายดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติคำว่า “ดารา” ขึ้นมาใช้เรียกในภาษาไทย¹ ซึ่งในเวลานั้นมีการเรียกทั้งคำฝรั่ง และคำไทย หรือเรียกทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า “เดคอเรชั่น” (Decoration) บ้าง

ดาราไอรพต เป็นดาราดวงแรกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นเมื่อราว พ.ศ.2400 สำหรับเป็นเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ โดยทรงนำแบบอย่างมาจากลวดลายจากตราพระราชลัญจกรไอรพต อันหมายถึงองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งเรียกว่าพระราชลัญจกรไอรพต เป็นรูปช้าง 3 เศียร มีฉัตรเครื่องสูงข้างละ 1 คู่ ประกอบอยู่ทางด้านซ้ายและขวา ทรงสร้างขึ้นพร้อมกับดาราประจำตำแหน่งที่พระราชทานให้แก่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้ดำรงตำแหน่งพระสมุหกลาโหม ในการนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นสำหรับพระองค์ 2 ดวง และอีก 2 ดวงคือดาราไอรพตสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่ 2 (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)

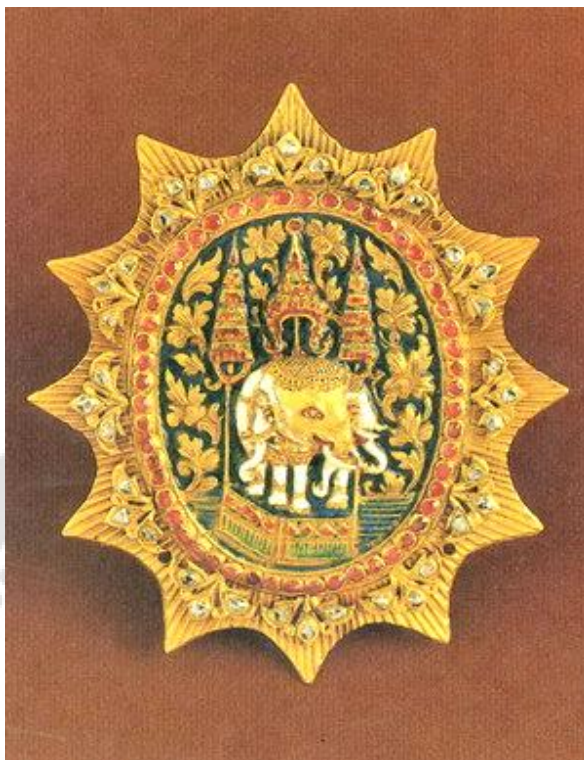

ภาพประกอบ 45 ดาราไอรพต (เครื่องต้น)

ดาราไอรพต (เครื่องต้น) ทำด้วยทองคำลงยาราชาวดี รูปกลมรี มีรัศมี 12 แฉก ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 8.5 X 7.3 เซนติเมตร ลายกลางจำหลักเป็นรูปไอรพต (ช้างสามเศียร) มีบุษบก

¹ สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2546). เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทย. หน้า 7.

มหาอุณาโลมประดิษฐานอยู่บนหลัง ขนาดด้วยฉัตรข้างละ 1 คู่ อยู่ภายในวงกรอบประดับเพชร
ประดับฉลองพระองค์เบื้องซ้ายสำหรับพระมหากษัตริย์ทรง

ภาพประกอบ 46 ดาราไอรพต (องค์รอง)

ดาราไอรพต (องค์รอง) ทำด้วยทองคำลงยาราชาวดีเป็นรูปกลมรี มีรัศมี 12 แฉก ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 7.5 X 6.5 เซนติเมตร ลายกลางจำหลักเป็นรูปไอรพต เตี้ยรกลางเฉียงขวา มีบุษบกมหาอุณาโลมประดิษฐานอยู่บนหลัง ขนาดด้วยฉัตรข้างละ 1 คู่ อยู่ภายในวงกรอบลายดอกไม้สำหรับประดับฉลองพระองค์เบื้องซ้าย

ดาราประจำตำแหน่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้สร้างดาราประจำตำแหน่งพระราชทานเจ้าพระยาศรัยวงษ์ ผู้ดำรงตำแหน่งพระสมุหกลาโหม โดยนำลวดลายมาจากตราประจำตำแหน่งคือ ตรารชสีห์ เป็นดาราทรงกลมมีรัศมี 14 แฉก ทำจากทองคำลงยาราชาวดี จำหลักเป็นรูปชสีห์ มีพระมหามงกุฎอยู่กลางหลัง ล้อมกรอบด้วยเพชรและทับทิมต่อมาในพ.ศ. 2407 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างดาราประจำตำแหน่งสมุหนายกมีรายละเอียดเช่นเดียวกันกับตรารชสีห์ ต่างกันที่รูปจำหลักตรงกลางรูปราชสีห์ ซึ่งมาจากตราประจำตำแหน่งสมุ

หนายก และการที่ดาราเหล่านี้นำลวดลายมาจากตราประจำตำแหน่งที่ใช้ประทับในหนังสือราชการ นั้นทำให้บางครั้งคนเรียกดาราเหล่านี้ว่า “ตรา” ตามที่มาของลวดลาย¹

ภาพประกอบ 47 ดาราคชสิทธิ์ ดาราประจำตำแหน่งพระสมุหกลาโหม

ดาราณพรัตน์ สร้างขึ้นระหว่างพ.ศ. 2401 – 2402 เป็นดารารูปดอกจันทน์มีรัศมี 8 แฉก ตรงกลางประดับด้วยพลอย 9 ชนิด และประดับเพชรโดยรอบ สร้างขึ้นเพื่อประดับฉลองพระองค์เป็น เครื่องต้นพระราชนัดดาพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่และองค์รัชทายาท เชื่อว่าดาราณพรัตน์นี้มีต้น เค้ามาจากพระสังวาลย์พระนพซึ่งเป็นเครื่องยศในสมัยโบราณ โดยมีดาราณพรัตน์สำหรับพิเศษที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นเพื่อกาลเฉพาะ ย้อนไปในปีพ.ศ. 2404 พระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) และพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกศาธิบดี (แพ บุนนาค) อัญเชิญพระราชสาส์นและคุมเครื่องราชบรรณาการไปเจริญพระราชไมตรีแด่สมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ณ พระราชวังฟงแตนโปประเทศฝรั่งเศส ในการนี้สมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ทรงมีความยินดียิ่งจึงได้ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เลฌอง ดอเนอร์ ชั้น 1 Legion d'Honneur อัน เป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่มีเกียรติสูงสุดแห่งฝรั่งเศสแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2406 โดยพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในเอเชียที่ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้นสูงสุดของตระกูลนี้

¹ อัญพัชร สิริศรีพงศ์. (2556). ข้างเผือกทรงเครื่องยืนแท่นในธงเรือพระที่นั่งและธงเรือรบหลวง กับ เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งข้างเผือก. หน้า 19.

ภาพประกอบ 48 ดารานพรัตน์ ประดับบริเวณหน้าเสื้อ เพื่อพระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์

ในการนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริให้สร้างดารานพรัตน์ที่มีขนาดใหญ่กว่าของพระองค์พร้อมทั้งสร้างตราแบบห้อยสายสะพานเลียนแบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลจอง ดอเนอร์ ที่ได้รับจากสมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แต่เปลี่ยนรูปแบบจากพระพักตร์ของสมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 เป็นพระพักตร์ของพระองค์เอง และดาราอีกดวงหนึ่งเปลี่ยนจากรูปนกอินทรีเป็นช้างเผือก พร้อมกับสายสังวาลและประคด ส่งไปถวายแด่สมเด็จพระจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 ในพ.ศ. 2407 เป็นการตอบแทน อนึ่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชุดนี้นับได้ว่าเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชุดแรกของไทยที่พระราชทานนอกนอกประเทศเพื่อถวายแด่พระมหากษัตริย์ต่างชาติ

ภาพประกอบ 49 ดวงตราพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และดารานพรัตน์ ณ
 ฟองแตนโบ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงฉายเมื่อปี พ.ศ. 2473 (ภาพจากหอจดหมายเหตุ
 แห่งชาติ)

ภาพประกอบ 50 พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฉลองพระองค์จอมพลฝรั่งเศส ทรงสายสะพายและดาราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของฝรั่งเศสเลจอง ดอเนอร์ชั้นที่ 1 Legion d'Honneur

ที่มา: ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. หน้า 24.

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2400 เป็นต้นมาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเพิ่มเครื่องประดับสำหรับยศมาเป็นดารตราตำแหน่งสำหรับประดับกับเสื้อนับเป็นการพัฒนาในรูปแบบของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ทำให้สามารถแบ่งยุคสมัยของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยได้อย่างชัดเจน

หนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับเครื่องผลิตเหรียญแบบฝรั่งเศสขนาดเล็กซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียทรงส่งมาถวายและได้ทรงสั่งซื้อเครื่องจักรผลิตเหรียญกษาปณ์¹ เพื่อผลิตเหรียญแทนเงินพดด้วงที่ใช้อยู่ขณะนั้น เมื่อมีพระราชพิธีเฉลิมพระชนมายุครบ 60 พรรษา บริบูรณ์ในพ.ศ. 2407 ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญที่ระลึกขึ้นในพระราชวโรกาสดังกล่าว เรียกว่า “เหรียญเฉลิมพระชันษาครบ 60 ปีบริบูรณ์” ราษฎรทั่วไปมักเรียกกันด้วยภาษาจีนว่า “เหรียญแต้แม้ง”² เป็นเหรียญตราพระมหามงกุฎมี 2 ชนิดทำด้วยทองคำและทำด้วยเงิน พระราชทานแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทำเป็นเครื่องประดับติดเสื้อได้ตามอัธยาศัย ซึ่งบ้างก็ทำแพรแถบห้อยเหรียญติดเสื้อแบบฝรั่ง บ้างก็ทำสายไหมห้อยเหรียญแขวนคอแบบจีน และโปรดเกล้าฯ ให้ประดับได้อย่างเหรียญตราเหรียญเฉลิมพระชันษาครบ 60 พรรษาบริบูรณ์ด้านหน้า เป็นรูปพระมหามงกุฎยอดเปล่งรัศมี มีฉัตรพระหนาบสองข้างพื้นเป็นลายกั้งไม้ มีดาวบอกราคาอยู่ริมขอบ 32 ดวง โดยดาวดวงหนึ่งแทนราคา 1 เฟื้อง รอบวงขอบมีลายเกสรดอกไม้สองชั้นด้านหลัง เป็นลายแก้วชิงดวง มีคำว่า “กรุงสยาม” อยู่กลางนอกลายมีอักษรจีนสี่ทิศอ่านสำเนียงจีนแต้จิ๋ว

¹ ในปี พ.ศ. 2400 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้คณะทูตไทยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียที่ประเทศ อังกฤษ สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ได้จัดส่งเครื่องทำเหรียญเงินขนาดเล็กเข้ามาถวาย เป็นราชบรรณาการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำเหรียญกษาปณ์จากเครื่องจักรขึ้นเป็นครั้งแรก เรียกกันว่า “เหรียญเงินบรรณาการ” ในขณะเดียวกันคณะทูตก็ได้สั่งซื้อเครื่องจักรทำเงินจากบริษัท เทเลอร์ เข้ามาในปลายปี 2401 พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงงานผลิตเหรียญกษาปณ์ขึ้นที่หน้าพระคลังมหาสมบัติ ในพระบรมมหาราชวัง พระราชทานนามว่า “โรงกระสาปณ์สิทธิการ” ในสมัยนี้จึงถือว่ามีการใช้เหรียญกษาปณ์แบบสากลนิยมขึ้นเป็นครั้งแรก ต่อมาแม่ได้ประกาศให้ใช้เงินตราแบบเหรียญแล้วก็ยังโปรดเกล้าฯ ให้ใช้เงินพดด้วงอยู่เพียงแต่ไม่มีการผลิตเพิ่มเติม จนกระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่มีการนำธนบัตรออกใช้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ออกประกาศให้เลิกใช้เงินพดด้วงทุกชนิด ตั้งแต่วันที่ 28 ตุลาคม 2447 เป็นต้นมา

² เหรียญแต้แม้งทงป้อ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2407 ซึ่งถือว่าเป็นเหรียญที่ระลึกครั้งแรกของประเทศไทยซึ่งได้สร้างขึ้นในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุครบ 60 พรรษา โปรดเกล้าฯ ให้ผลิตเหรียญเฉลิมพระชันษา 2 ชนิดคือ เหรียญทองคำและเหรียญเงินมีน้ำหนัก 4 บาทหรือ 60 กรัมเท่ากับพระชนมายุของพระองค์เพื่อพระราชทานเป็นที่ระลึก และโปรดเกล้าฯ ให้ประดับเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเนื่องจากเหรียญนี้มีอักษรจีนอยู่ ด้านหลังอ่านออกเสียงภาษาจีนแต้จิ๋วว่า “แต้แม้งทงป้อ” ซึ่งแปลว่า “เงินตราแต้แม้ง” ซึ่งเป็นพระนามภาษาจีนของรัชกาลที่ 4 ทำให้เหรียญนี้นิยมเรียกว่าเหรียญแต้แม้ง ซึ่งเหรียญนี้ทั้งยังเป็นเหรียญกษาปณ์ คือมีราคาหน้าเหรียญ ชำระหนี้ได้ตามกฎหมายอีกด้วย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าความสำคัญของเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็นสัญลักษณ์หนึ่งของความเท่าเทียมกับชาติตะวันตก กล่าวคือเครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้มีจุดกำเนิดมาจากสิ่งของประดับตกแต่งกับเสื้อที่เป็นเครื่องแสดงยศศักดิ์และบ่งบอกถึงฐานันดร หรือตำแหน่งหน้าที่ของผู้ที่ใช้ประดับอยู่ โดยเครื่องประดับเสื้อเพื่อแสดงยศศักดิ์นี้แต่เดิมใช้เป็นเครื่องหมายในหมู่คณะพวกผู้ดีที่ปฏิบัติกิจทางศาสนาเดียวกัน จนกระทั่งเมื่อเกิดสงครามครูเสดเพื่อแย่งชิงดินแดนปาเลสไตน์ที่ชาวคริสต์ถือว่าเป็นถิ่นกำเนิดของพระเยซู ให้รอดพ้นจากการครอบครองของชาวมุสลิม บรรดาภคินีและผู้มียศศักดิ์ทั้งหลายในยุโรปได้พากันรับอาสาไปเป็นทหารครูเสดกันหลายประเทศ พระสันตะปาปาแห่งกรุงโรมจึงคิดทำเครื่องหมายให้แก่บรรดาทหารอาสาหรือที่เรียกกันว่า “อัศวินนักรบ” ผู้มีความกล้าหาญเหล่านั้น ด้วยการให้รูป “กางเขน” เพื่อแสดงถึงความเป็นพวกฝ่ายหรือคณะเดียวกันให้ปรากฏ โดยมีการเรียกคณะของแต่ละคณะว่า “Order” เมื่อสงครามยุติลง มีการนำเครื่องหมายกางเขนมาตกแต่งให้มีรูปแบบต่างกันไปตามชั้นยศ เป็นเครื่องหมายแสดงตำแหน่งหรือความกล้าหาญ หรือเป็นบำเหน็จความชอบที่ภคินีพระราชทานให้ สิ่งเหล่านั้นจึงกลายมาเป็น “เครื่องราชอิสริยาภรณ์” เพราะได้รับมอบจากพระภคินีโดยใช้คำ “Order” แทนความหมายว่า “ตระกูล” ของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งเป็นเครื่องประดับอาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน อาทิ The Order of Avis ของโปรตุเกส ที่เป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลแรกและเก่าแก่ที่สุดในยุโรป มีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 ก่อนที่อาณาจักรสุโขทัยจะเริ่มก่อตั้งขึ้นเสียอีก ดังนั้นเมื่อสยามมีเครื่องราชอิสริยาภรณ์เช่นเดียวกับยุโรป ย่อมแสดงว่าสยามก็มีระบบการลำดับชั้น ลำดับตำแหน่งชั้นยศอย่างเป็นระบบเช่นเดียวกับยุโรป รวมทั้งมีความเป็นชาติตระกูล “Order” เช่นเดียวกับยุโรป และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ยังเป็นที่มาของการปฏิรูประบบเงินตรา โดยได้เกิดการใช้เหรียญกษาปณ์มาทดแทนเงินพดด้วง ทำให้ระบบเงินตราของไทยได้เข้าสู่ระบบตลาดที่เป็นสากลอีกด้วย

บทที่ 5

บทสรุป

จากการศึกษาเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย สามารถสรุปตามจุดมุ่งหมายในการศึกษาได้ดังนี้

1. ปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย
2. กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัยในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

1. ปัจจัยที่ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ศิลปวัฒนธรรมสร้างความทันสมัย

ปัจจัยที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสร้างความทันสมัยให้แก่บ้านเมืองคือการที่พระองค์ทรงมีแรงขับ (Drive) ภายในพระองค์เอง (ปัจจัยภายใน) นั่นคือการได้รับอิทธิพลทางด้านพุทธศาสนา การที่พระองค์ทรงเป็น “คนนอก” ได้ดูการบริหารบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเพศบรรพชิตถึง 27 พรรษาทรงเห็นองคพยุขของสังคมสยามเก่าที่กำลังจะเปลี่ยนผ่านไปยังยุคสมัยหนึ่ง จากการที่ทรงได้ศึกษาความเป็นตะวันตกจากมิตรสหายมิชชันนารี จากการอ่านหนังสือพิมพ์ ตำราภาษาอังกฤษ การมีวิสัยทัศน์ที่แตกต่างจากคนในยุคสมัยเดียวกันและการเตรียมความพร้อมทางแนวคิดเมื่อทรงได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การผลัดแผ่นดินครั้งนี้จึงไม่ใช่แค่การเปลี่ยนพระมหากษัตริย์ แต่เป็นการเปลี่ยนผ่านยุคสมัยจากสังคมแบบเก่าในลักษณะสังคม “จารีต” ไปเป็นสังคมแบบใหม่ที่มีความยืดหยุ่น ผ่อนคลายมากกว่าที่เคยเป็นและพร้อมจะเปิดรับและเผชิญความเปลี่ยนแปลงที่จะถาโถมมาจากภายนอก เนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเหตุและผล และมีความเป็นวิทยาศาสตร์ การศึกษาพระธรรมจนแตกฉานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งทรงผนวชอยู่นั้น ทำให้พระองค์ทรงละทิ้งความเชื่อทางพุทธศาสนาแบบดั้งเดิมตามที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรปิฎก แต่ก็มีได้ปฏิเสธคติความเชื่อที่สืบทอดกันมาในลักษณะที่รุนแรง สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งจากการศึกษาหลักพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ คือ “การปฏิรูปศาสนา” โดยพระองค์ทรงเป็นผู้นำในการตั้งธรรมยุติกนิกายได้สำเร็จซึ่งสาเหตุของการปฏิรูปนั้นมาจากกลุ่มผู้ที่ศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งและมีความเข้าใจที่ถูกต้อง

พระพุทธศาสนาเองยังเป็นศูนย์รวมของศิลปวัฒนธรรมของสังคมไทย ไม่ว่าจะเป็นภาษา วรรณคดี ศิลปะแขนงต่างๆ รวมทั้งดนตรีและการละคร การละเล่นต่างๆ ด้วยดังนั้น “วัด” หรือ สถาบันศาสนาจึงเป็นส่วนหนึ่งของ “เครื่องมือ” ในการเสริมสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ ชุมชน บุคคลเมื่อมีความเชื่อและศรัทธาในสิ่งเดียวกันทำให้เกิดความรู้สึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของกัน และกัน เกิดสายสัมพันธ์ทางจิตใจนำมาซึ่งกิจกรรมที่เป็นผลดีต่อส่วนรวม เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ทรงผนวชอยู่พระองค์จึงได้ซึมซับเอาศิลปวัฒนธรรม แบบแผนพิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อและ ศรัทธาของชุมชนเข้าใจด้วย การปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปวัฒนธรรมที่พระองค์ ดำเนินการในกาลต่อมาจึงไม่ได้ส่งผลกระทบที่รุนแรงต่อราษฎรของพระองค์

ในเพชรพรพชิตสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎไม่อาจมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมือง แต่ด้วยพระ ปริชาด้านภาษาอังกฤษทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสได้รับรู้นโยบายต่างประเทศที่ประเทศสยามมีต่อ ประเทศอังกฤษ ดังปรากฏหลักฐานคือ เมื่อรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์ เจมส์ บรูค เป็นทูตเข้ามาเจรจา สนธิสัญญาทางการค้าในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าหนังสือที่ส่ง เข้ามายังราชสำนักสยามนั้นใช้ภาษาอังกฤษ ซึ่งในเวลานั้นประเทศสยามยังไม่มีผู้รู้ภาษาอังกฤษดี พอ พระองค์จึงมีโอกาสแปลราชสาส์นต่างๆ ที่เข้ามายังราชสำนัก ทำให้พระองค์ทรงรับรู้และศึกษา นโยบายต่างประเทศทั้งของสยามและของต่างประเทศไปในขณะเดียวกัน

ปัจจัยสำคัญอีกประการคือ ปัจจัยภายนอกสังคมไทยที่ส่งผลกระทบต่อภายในสังคมไทย ซึ่งก็คือ การเข้ามาของ “ความเป็นตะวันตก” ที่มาพร้อมกับ “ลัทธิจักรวรรดินิยม” เป็นอารยธรรม สมัยใหม่ และเป็นภัยคุกคามแบบใหม่ที่ได้แพร่เข้าทวีปเอเชียซึ่งกำลังคืบคลานมายังราชอาณาจักร สยาม ในการรับรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศพระองค์จึงทรง ริเริ่มพระราชดำริทางการเมืองแบบทันสมัย เพื่อให้ระบบการเมืองมีเสถียรภาพ มีประสิทธิภาพใน การสนองตอบต่อความต้องการใหม่ๆ ของสังคม ปัจจัยภายนอกกล่าวโดยรวมก็คือ “การแผ่ขยาย อิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก ที่เข้ามาหลากหลายรูปแบบรวมทั้งการรับรู้ของชนชั้นนำ สยาม” ที่เป็นกลไกสำคัญที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงยุคสมัยของสยามโดยผ่านกระบวนการทำให้เป็น ตะวันตก (Westernization) โดยในช่วงเปลี่ยนผ่านรัชกาลที่ 3 มายังรัชกาลที่ 4 นี้ได้เกิดการ เปลี่ยนแปลงการรับรู้และได้มีการรับเทคโนโลยีสมัยใหม่มาจากตะวันตก ความรู้ทางดาราศาสตร์และ ภูมิศาสตร์ได้ก่อให้เกิดการทำลายโลกทัศน์เดิมของสังคมไทยอย่างรุนแรง แม้ปัจจัยภายนอกจะเป็น ปัจจัยหลักในการเปลี่ยนแปลงของสยามในช่วงนี้ แต่ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดจากการผลักดัน โดยชนชั้นนำไทยโดยการเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกนี้ได้นำเอาอุดมการณ์ที่สำคัญ 3 ประการ คือ ลัทธิปัจเจกนิยม (Individualism) ระบบเศรษฐกิจแบบเสรี (Laissez-faire economy) และลัทธิทุนนิยม (capitalism) มาด้วย โดยการเข้ามานั้นมีทั้งรูปแบบการทูต การค้า และกับเหล่า บรรดามิชชันนารีในคริสต์ศาสนิกายโปรเตสแตนต์ที่ต้องการเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสังคมไทย รูปแบบการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแทนแนวคิดวัฒนธรรมตะวันตกและตัวแทนแนวคิดวัฒนธรรม ไทยนั้นมีความสลับซับซ้อนแต่ก็ผสานผลประโยชน์ร่วมกัน และยังได้รับการสนับสนุนจาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เปิดโอกาสให้ชนชั้นนำไทยสามารถรับสิ่งใหม่ๆ จาก

ภายนอกได้อย่างเสรีทำให้ชนชั้นนำมีแนวคิดก้าวหน้าเห็นความเป็นจารีตนิยมนั้นคือหลักความมีเหตุผลและมนุษยนิยม ที่มีความเชื่อมั่นในพลังอำนาจมนุษย์มากขึ้น สิ่งเหล่านี้เองที่เป็นแนวคิดเบื้องหลังสำคัญที่ผลักดันให้ชนชั้นปกครองแสดงบทบาทผู้นำทางสังคมในทุกๆ ด้าน

มิชชันนารี บรรดาเหล่ามิชชันนารีที่เข้ามาในสังคมไทยระหว่างปี พ.ศ. 2371 - 2411 แบ่งเป็นสองนิกายใหญ่ คือ นิกายโปรเตสแตนต์ และนิกายโรมันคาทอลิก คณะมิชชันนารีที่มีบทบาทมากที่สุดคือ อเมริกันแบปทิสต์ บอร์ด และอเมริกันบอร์ด ออฟ คอมมิชชันเนอร์ส ฟอว์ ฟอเรน มิชชัน ต่อมาทั้งสองคณะได้รวมเป็นพวกเดียวกันเรียกชื่อย่อว่าคณะ เอ.บี.ซี.เอฟ.เอ็ม. คนสำคัญในคณะทั้งสองนี้มีหมอดेวิด เอเบิล หมอซาลล์ รอบินสัน และหมอบีช บริดเลย์ เป็นต้น มิชชันนารีเหล่านี้ส่วนมากเดินทางมาพร้อมกับภรรยา ซึ่งทำหน้าที่เป็นมิชชันนารีเช่นกัน บ้างก็เดินทางมาจากพม่า และบ้างก็เดินทางมาจากอเมริกา มิชชันนารีที่มีบทบาทสำคัญอีกคณะหนึ่งคือ คณะเพรสไบทีเรียน ที่เริ่มเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2381 คนสำคัญในคณะนี้คือ รอเบิร์ต ออร์ ผู้มาถึงคนแรก ต่อมาหมอสตีเฟน แมตตูน หมอ แซมมวล เฮาส์ หมอ แดเนียล แมกกิลวารี และหมอ เอส. ยี. แบดฟาร์แลนด์ เป็นต้น การเข้ามาของมิชชันนารีอเมริกัน นอกจากนำศาสนาคริสต์เข้ามาเผยแผ่แล้ว ก็ได้นำเอาการแพทย์และการศึกษาแผนใหม่เข้ามาทำประโยชน์ในเมืองไทยด้วย ในระยะแรกนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงขัดขวางการเผยแผ่ศาสนาแต่อย่างใด เพียงแต่ในระยะแรกๆ ทางราชการห้ามแจกคำสอนในหมู่คนไทยด้วยกัน มิชชันนารีไม่ประสบความสำเร็จในการชักจูงคนไทยให้ไปนับถือคริสต์ศาสนา จนมีผู้กล่าวไว้ว่า “ไม่มีประเทศใดที่มิชชันนารีจะได้รับการต่อต้านการเผยแผ่ศาสนาอย่างที่สุด หรือเกือบไม่มีเลยเท่าประเทศไทย และก็ไม่มีประเทศใดที่คณะมิชชันนารีได้รับผลสำเร็จน้อยที่สุดเท่าประเทศไทย” สิ่งที่มีค่าที่มิชชันนารีอเมริกันได้รับคือ ทำให้คนไทยทุกชั้นได้ประจักษ์ว่าอเมริกันเป็นมิตรที่ดีมิชชันนารีอเมริกันทำให้คนไทยเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อฝรั่งชาวตะวันตกในทางหวาดระแวงมานาน และทำให้คนไทยเริ่มเห็นว่าการคบฝรั่งโดยเฉพาะชาวอเมริกันจะได้รับประโยชน์ความรู้สึกแบบนี้ทำให้คนไทยในสมัยนั้นยอมรับวิทยาการสมัยใหม่มากกว่าการยอมรับนับถือศาสนาอย่างฝรั่ง โดยเฉพาะเมื่อวิทยาการทางการแพทย์ให้ผลเป็นที่ประจักษ์ที่ดีกว่าแพทย์แผนไทย เป็นที่น่าสังเกตว่าคนในกรุงเทพฯ นั้นยอมรับวิทยาการตะวันตกมากกว่าการรับศาสนา แต่ในต่างจังหวัดการเผยแผ่ศาสนากลับได้ผลที่ดีกว่า แต่ในภาพรวมของการเผยแผ่ศาสนาก็ยังถือว่าล้มเหลวอยู่

สนธิสัญญาเบาว์ริง เป็นสัญลักษณ์สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงนโยบายตอบรับแนวคิดและอำนาจตะวันตกของราชสำนักในเวลานั้น สนธิสัญญาเบาว์ริงเปรียบเสมือนการเข้ามาของ “ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม” ทำให้สยามต้องเปิดการค้าขายจากภายนอกด้วยเหตุนี้จึงเกิดการขยายตัวเศรษฐกิจ และการดำเนินกิจกรรมใดๆ ต้องเอื้อผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจแบบเงินตราด้วยเช่นกัน

พระมหากษัตริย์และชนชั้นนำในฐานะผู้นำในการขับเคลื่อนการสร้าง “รัฐ” ให้ทันสมัย ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคแห่งการสร้างประวัติศาสตร์

ชาติไทยขึ้นมาใหม่โดยอาศัยการครอบงำการรับรู้ในแง่ของศาสนา กฎหมายและวรรณกรรม โดย กษัตริย์คือผู้กำหนดความเป็นไปในราชอาณาจักรและทรงเป็น “หัวใจของแผ่นดิน” ในยุคนี้สยามต้องเผชิญกับการเข้ามาของชาวต่างชาติจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ และได้มีการรับเทคโนโลยีสมัยใหม่มาจากตะวันตก จึงได้ก่อให้เกิดการทำลายโลกทัศน์เดิมของสังคมไทยอย่างรุนแรงกล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นช่วงเวลาที่รากฐานแห่งภูมิปัญญาได้เกิดความคิดเรื่องความก้าวหน้าขึ้นมาในสังคมซึ่งล้วนบ่งบอกถึงความคิดทางเวลาแบบใหม่ของมนุษย์ที่แปรเปลี่ยนไปเนื่องจากอิทธิพลของชาติตะวันตกอันเป็นแรงผลักดันสำคัญและการเปลี่ยนแปลงภายในสังคมสยามที่เริ่มให้ความสำคัญกับประสบการณ์และสภาพเศรษฐกิจที่มีเงินตราเป็นตัวขับเคลื่อนบทบาทในสังคม การประสานและการสอดคล้องระหว่างปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในที่ดำเนินไปภายใต้ความคิดทางเวลาแบบก้าวหน้าเช่นนี้จะเกิดขึ้นไม่ได้หากปราศจากพลังอำนาจของสำนักทางเวลาที่เป็นตัวกำกับพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมอันนำไปสู่การช่วงชิงการให้คำนิยามกับสิ่งต่างๆ การมีพื้นที่ในสังคมท่ามกลางปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นผู้นำและสามัญชน สำนักเกี่ยวกับเวลาแบบใหม่นี้เองทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “สร้างสำนักร่วมทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน” ของคนไทยขึ้นมา พระองค์ทรงสร้างประวัติศาสตร์ไทยที่พัฒนาไปในทิศทางเช่นเดียวกับประวัติศาสตร์โลก กล่าวคือเมื่อมนุษย์มีประสบการณ์มากขึ้น ย่อมมีความเป็นเหตุเป็นผลมากยิ่งขึ้น นำมาซึ่งหลักเหตุผลและมนุษยนิยม การเปลี่ยนแปลงภายในสังคมไทยเป็นไปตามกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้สร้างและกำหนดวาทกรรมที่ฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทย การอธิบายความสืบเนื่องและความสัมพันธ์ระหว่างสังคมไทยในสมัยก่อนและสังคมไทยในยุคสมัยนั้นๆ การครอบงำทางองค์ความรู้ของพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำในสยามกลายเป็นอีกวิธีหนึ่งที่อธิบายชุดความคิดของคนกลุ่มนี้ได้เป็นอย่างดี ในลักษณะของการแทรกซึมทางความคิดอย่างค่อยเป็นค่อยไปดูเหมือนจะเป็นวิธีที่ชาญฉลาดในการที่จะทำให้เป็นความจริงในสังคมที่ถูกกำหนดขึ้นมาผ่านทาง การครอบงำทางวาทกรรม (discourse) ของชนชั้นนำ การถูกปิดกั้นทางความคิดโดยการยึดเยี่ยววาทกรรมชุดเดียวกันซ้ำๆ กันเป็นระยะเวลาอันยาวนานทำให้ความรู้เหล่านั้นฝังลึกเข้าไปในระบบความคิดจนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของคนในสังคมนั้น และในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่าเป็นพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงครอบงำการขับเคลื่อนทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทยที่ปรากฏอย่างเด่นชัดที่สุด

2. กระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกระแสความเปลี่ยนแปลงของโลกที่มากับภัยคุกคามในรูปแบบลัทธิจักรวรรดินิยมสายลมแห่งการเปลี่ยนแปลง (Wind of change) ที่กำลังพัดมาสู่สยามประเทศเป็นช่วงเวลาที่คนไทยแทบไม่รู้จักสิ่งที่ตนเองจะต้องเผชิญเลย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องประกอบพระราชกรณียกิจที่สำคัญแห่งยุคสมัยเพื่อนำนาวยุทธสยามประเทศผ่านคลื่นลมแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ให้

ผ่านไปได้อย่างราบรื่น ปลอดภัย ในการนี้พระองค์ทรงใช้ “ศิลปวัฒนธรรม” เป็นเครื่องมือในการปฏิรูปประเทศโดยใช้กระบวนการดังนี้คือ

1) การทำให้เป็นแบบตะวันตก (Westernization) เป็นการยอมรับ “ความเป็นตะวันตก” คือ การยอมรับเอาความจริงที่เป็นตะวันตก และไม่เคยมีมาก่อนในสังคมเอเชีย เช่น การสร้างรัฐชาติ หรือรัฐสมัยใหม่ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มค่อยๆ ปรับเปลี่ยนคตินิยมคิดแบบรัฐจารีต มาเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ ก่อกำเนิดเป็นรัฐสมัยใหม่ในรูปแบบองค์ความรู้แบบภูมิศาสตร์สมัยใหม่ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง “สำนักกรม” และปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ของราษฎรไทยเพื่อการวางรากฐานของชาติให้สมบูรณ์ในรัชสมัยต่อๆ มา แนวพระราชดำรินี้จะส่งผลต่อกระบวนการทัศน์ใหม่ๆ ให้แก่สังคมไทยอีกด้วย นอกจากนี้กระบวนการทำให้เป็นตะวันตกยังรวมทั้งการปรับเปลี่ยนระบบการศึกษาและกฎหมายใหม่ แนวคิดเกี่ยวกับการรักษาโดยแพทย์สมัยใหม่ หรือแนวคิดวิทยาศาสตร์ที่สามารถพิสูจน์หรือตอบคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติได้

2) การตอบสนองที่เรียกว่า “การปรับปรุงจารีต” (Neo - traditionism) คือความพยายามที่จะย้อนกลับไปหาความเชื่อหรือสถาบันดั้งเดิมของชาวพื้นเมือง โดยมีการชำระหรือปฏิรูปความเชื่อหรือสถาบันนั้นๆ ให้มีลักษณะยืดหยุ่นเหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมอย่างใหม่เพื่อสามารถนำออกมาใช้ต่อต้านแนวคิดของวัฒนธรรมตะวันตกในบางประการได้ ในกรณีนี้คือ การปฏิรูปพระพุทธศาสนาโดยการตั้งธรรมยุติกนิกายในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งนับว่าเป็นการ “ปรับปรุงจารีตที่ชัดเจนที่สุดและมีนัยทางการเมืองอย่างชัดเจนดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า การก่อตั้งธรรมยุติกนิกายนั้นเป็น “การต่อสู้อย่างยิ่งของพระวชิรญาณ” กล่าวคือธรรมยุติกนิกายที่พระวชิรญาณเถระทรงตั้งขึ้นนั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อปฏิรูปและฟื้นฟูด้านวัตรปฏิบัติของสงฆ์ให้มีความถูกต้องและเข้มงวดตามพุทธบัญญัติ ให้พระภิกษุสงฆ์มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัดถูกต้องตามพระวินัยปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม ศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างเข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในส่วนที่บกพร่องของพระสงฆ์ไทยที่มีมาแต่โบราณ ให้สมบูรณ์ทั้งพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกซึ่งเป็นความพยายามของพระวชิรญาณเถระเพื่อช่วยปฏิรูปคณะสงฆ์และเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอย่างบริบูรณ์ขึ้นในประเทศไทย

3) การรับนวัตกรรมทันสมัย (Industrialization) คือ การนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ได้มาจากการพัฒนาอุตสาหกรรมในตะวันตกเข้ามาใช้ ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำนวัตกรรมด้านสิ่งพิมพ์มาใช้ได้อย่างชัดเจนที่สุด โดยการออกประกาศกว่า 500 เรื่อง และปรับเปลี่ยนสำนักเรื่องเวลาแบบสากล รวมทั้งการก่อสร้างทางสถาปัตยกรรม อาคารบ้านเรือน และการสร้างถนนหนทางซึ่งนับว่าเป็นการวางโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) เพื่อไปสู่การเป็นมหานครต่อไปในอนาคต

จะเห็นได้ว่ากระบวนการเข้าสู่ความทันสมัยโดยใช้ศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นการถ่ายทอดเข้าหากันจากช่วงเวลาหนึ่งไปสู่อีกช่วงเวลา

หนึ่ง จากวัฒนธรรมหนึ่งสู่อีกวัฒนธรรมหนึ่ง การถ่ายเทเข้าหากันนั้นมีสภาพเป็นภาพซ้อนและมีพลวัตอย่างไม่ขาดสาย วัฒนธรรมที่เข้มแข็งกว่าย่อมมีโอกาสถ่ายเทอิทธิพลไปสู่วัฒนธรรมที่อ่อนแอกว่าซึ่งอาจกล่าวได้ว่า “ชัยชนะทางวัฒนธรรมคือชัยชนะในทุกสิ่งทุกอย่าง” ทั้งนี้การแพร่กระจายทางศิลปวัฒนธรรมมิได้หมายความว่าวัฒนธรรมที่เข้มแข็งกว่าจะเข้าไปครอบงำวัฒนธรรมที่อ่อนกว่าเท่านั้น ในทางกลับกันวัฒนธรรมที่เข้มแข็งกว่าก็อาจรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมที่อ่อนแอกว่าด้วยเช่นกันไม่มากนัก

3. ศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเครื่องมือ/จุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลต่อความทันสมัยในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคร่วมสมัยกับแนวคิดชาตินิยม (Nationalism) ในฝั่งตะวันตกเป็นแนวคิดที่เน้นการให้ความสำคัญกับอัตลักษณ์ที่เป็นสำนึกร่วมของ “ความเป็นชาติ” เหนืออัตลักษณ์ของความเป็นท้องถิ่น อัตลักษณ์ของชาตินี้มีขอบเขตรวมการใช้ภาษาเดียวกัน มีวัฒนธรรมเดียวกัน มีคุณลักษณะของเชื้อชาติเดียวกันและที่สำคัญ คือ การมีประวัติศาสตร์ร่วมกัน ซึ่งทำให้นักประวัติศาสตร์อย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้เซอร์จอห์น เบาว์ริงเรียบเรียงประวัติศาสตร์สยามขึ้นมา และได้ใช้เป็นกลไกสำคัญในการสร้างความเป็นชาติ ผ่านการเขียนประวัติศาสตร์เพื่อรับใช้วัตถุประสงค์ทางการเมืองอันเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการและทัศนคติแบบโรแมนติก (Romanticism) ซึ่งเป็นกระแสทางสังคมและภูมิปัญญาที่เริ่มเกิดขึ้นช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 และรุ่งเรืองขึ้นในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยเกิดขึ้นมาตอบโต้กระแสความรุ่งเรืองทางภูมิปัญญา (The Enlightenment) และแนวคิดเหตุผลนิยมตามวิทยาศาสตร์ โดยการให้ความสำคัญกับการปลุกเร้าอารมณ์ความรู้สึกอย่างรุนแรงด้วยสำนึกทางวัฒนธรรม เนื่องจากกระแสความรุ่งเรืองทางภูมิปัญญาเป็นกระแสที่เกิดขึ้นเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำทางสังคมและชนชั้นกลางมั่งคั่งที่ต้องการสร้างกฎเกณฑ์ทางสังคมด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ แต่คำตอบทางวิทยาศาสตร์ไม่สามารถตอบคำถามบางอย่างทางวัฒนธรรมและความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่เกิดขึ้นกับชนชั้นล่างได้

นอกจากนี้เมื่อชาติมหาอำนาจยุโรปแผ่ขยายอำนาจของตนไปทั่วโลกด้วยการพัฒนาเทคโนโลยีที่ทันสมัยและสภาพทางสังคมที่ก้าวหน้า แนวคิดโรแมนติกนี้ก็ทำให้ผู้คนมีมุมมองทางประวัติศาสตร์ในเชิงเส้นตรงว่าเรื่องราวของประวัติศาสตร์คือเรื่องราวความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและการพัฒนาสังคมไปสู่อีกขั้นหนึ่ง โดยชาติตะวันตกเป็นผู้ที่มีพัฒนาการก้าวหน้าที่สุดด้วยความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และแนวคิดเสรีนิยม จึงเป็นผู้เหมาะสมที่สุดที่จะนำชาติอื่น ๆ ไปสู่ความเจริญทัศนคติดังกล่าวนี้ส่งผลให้เกิดมุมมองการเขียนประวัติศาสตร์ยุโรปแบบเชิดชูตนเองในลักษณะเช่นเดียวกับการเขียนประวัติศาสตร์การทหารของจูเลียส ซีซาร์สมัยจักรวรรดิโรมัน

ในด้านมิติทางศิลปะนั้นหากกล่าวถึงยุคสมัยทางศิลปะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ.1851 – 1868) จะตรงกับทศวรรษที่ 1860-1870 หรือปลายศตวรรษที่ 19 ใน

ยุโรปขณะนั้นจะเป็นช่วงเวลาของการพัฒนาศิลปะแบบคลาสสิกใหม่ (Neo-Classic) ศิลปะจินตนิยม (Romanticism) และศิลปะสัจนิยม (Realism) กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 กำลังคลี่คลายไปสู่ศิลปะลัทธิประทับใจ (Impressionism) โดยเปรียบเทียบจากศิลปะจินตนิยม “The Raft of the Medusa” ของเจอรีย็อลท์ ค.ศ. 1819 “The Hay Wain” ของคอนสแตนส์ ค.ศ. 1821 “Liberty Leading People” ของเดอลาครัวซ์ ค.ศ. 1930 “The Fighting Temeraire” ของเทอเนอร์ ค.ศ. 1939 ศิลปะสัจนิยม “Stonebreakers” ของกูเบิร์ต ค.ศ. 1949 “Third –class Passengers” ของโดมิเยร์ ค.ศ. 1862 ศิลปะลัทธิประทับใจ “Luncheon on the Grass” ของมาเนต์ ค.ศ. 1863 และ “Impression, Rising Sun” ของโมนีเยร์ ค.ศ. 1872¹

การเปลี่ยนแปลงทางศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเปลี่ยนแปลงในลักษณะเดียวกับกระแสในสังคมไทยที่พร้อมจะไหลและปรับเปลี่ยนรูปไปตามภาษา กระแสความคิด และความคิดรูปแบบใหม่ทางทัศนศิลป์ก็เกิดขึ้นท่ามกลางศิลปะประเพณีนิยมแต่อดีตในยุคจารีตโดยเฉพาะอย่างยิ่งจิตรกรรมประเพณีนิยมที่เฟื่องผ่านพ้นภาวะรุ่งเรืองสูงสุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีจิตรกรรมของขรัวอินโข่งนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนมาก โดย น.ณ ปากน้ำได้กล่าวถึงลักษณะจิตรกรรมของขรัวอินโข่งว่า “ขรัวอินโข่งเป็นนักปฏิรูปคนแรกของเมืองไทยที่ปรับเอาแนวความคิดอันดีของตะวันตกให้มาเข้าอารมณแบบใหม่ของไทย ภาพเขียนของท่านอินโข่งในผนังวัดบวรนิเวศวิหาร จึงมีภาพตีกรามบ้านช่อง มีเรือสำเภา เรือกำปั่นจากทะเลมีหม่มและฝรั่งแต่งตัวสวยๆ ระคนคละกับชีวิตนั่นคือการสะท้อนภาพชีวิตในสมัยนั้น อันเป็นสมัยที่เห่อตื่นอารยธรรมฝรั่ง ถึงกระนั้นการเขียนของอินโข่งมิได้ด้อยคุณค่าลง โดยการสลัดแบบโบราณไปปฏิรูปเป็นวิธีใหม่นั้น”²

งานจิตรกรรมของขรัวอินโข่งจึงนับว่าเป็น “จุดเปลี่ยน” ทางศิลปะไทยให้กลายเป็น “ศิลปะร่วมสมัย” เป็นปรากฏการณ์ของศิลปะอิทธิพลตะวันตกแต่เป็นศิลปะร่วมสมัยแบบไทย ที่การรับรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไทยเป็นไปในลักษณะที่แตกต่างจากศิลปะตะวันตก กล่าวคือ ศิลปินไทยเป็นศิลปินที่มียศ ตำแหน่ง หรืออาจจะมิและบำเหน็จบำนาญ ดังนั้นจึงมี “สูตรสำเร็จ” ทางความคิดและรสนิยมของตนเองเป็นเหมือน Movement ขึ้นอยู่กับพื้นที่ของตน เช่น ศิลปะลพบุรี ศิลปะสุโขทัย ศิลปะอยุธยา ศิลปะรัตนโกสินทร์ หรือที่ต่อมาเรียกกันโดยรวมว่าเป็น “ศิลปะแบบไทยประเพณี” แม้จะมีสังกัดตามยุคสมัย แต่ลักษณะก็จะมีรูปแบบเนื้อหาใกล้เคียงกัน เพราะทำศิลปะขึ้นเพื่อความศรัทธาในพุทธศาสนา หรือ ทำศิลปะเพื่อรับใช้ “เจ้า” รับใช้ “นาย” เป็นต้น ดังนั้นกำเนิดของคำว่า “ศิลปะสมัยใหม่” ในสยามจึงไม่ได้มีความเหมือนทั้งในแง่แนวคิด ความหมาย และรูปแบบของงานเมื่อเทียบโดยตรงกับคำว่า “ศิลปะสมัยใหม่” ของตะวันตก หรือแบบสากลที่เข้าใจกันมา คำว่า “ศิลปะสมัยใหม่” หรือ Modern Art นั้นเป็นยุคสมัยหนึ่งทางประวัติศาสตร์ศิลปะคือเมื่อประมาณ ค.ศ. 1860 – 1970 เนื้อหาโดยสรุปคือ เป็นแนวทางของศิลปะที่ปฏิเสธคตินิยมในการสร้าง

¹ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2547). *ศิลปะหลังสมัยใหม่*. หน้า 10.

² น.ณ ปากน้ำ. (2510). *ความงามในศิลปะไทย*. หน้า 50.

งาน ศิลปะแบบเหมือนจริง (Realistic Art) แต่คำว่า “ศิลปะสมัยใหม่” ตามคตินิยมที่กลายเป็นความเข้าใจแบบไทย-ไทยมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมากลับมีความหมายตรงกันข้ามกล่าวคือ กลับไปเน้นที่รสนิยมของศิลปะแบบเหมือนจริงไม่ได้เน้นเนื้อหาและรูปแบบในลักษณะ Impressionistic ที่ถือว่าเป็นลักษณะสมัยใหม่ของฝรั่งเศสตะวันตกในขณะนั้นแต่อย่างใด

ดังที่ทราบกันงานศิลปะในอดีตของเรานั้นสร้างขึ้นเพื่อรับใช้สถาบัน อันได้แก่วัดและวัง วัดและวังจึงถือเป็นศูนย์กลางของสิ่งที่เรียกว่า Style, School และ Movement ในความหมายของคำวิทยาศาสตร์ ศรัทธา เจ้าชีวิต และเจ้านาย ประเภทต่างๆ ตามสังกัดในศักดินาของตน เมื่อมีความเปลี่ยนแปลงทางรสนิยมเกิดขึ้น จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงจาก “ยุคจารีต” มาเป็น “ยุคทันสมัย” หรือจะเรียกว่า จาก “แนวประเพณีนิยม” มาเป็น “แนวสมัยใหม่” นั้นแต่หากจะวิเคราะห์ในอีกมิติหนึ่งก็คือ การเปลี่ยนแปลงรสนิยมของศิลปะแนวใหม่ที่เกิดขึ้นก็น่าจะเป็นเพราะสยามตระหนักถึงภัยคุกคามจากลัทธิอาณานิคมที่ใช้วาทกรรมเกี่ยวกับการครอบงำทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมในการเข้าไปปกครอง (หรือเรากลัวฝรั่งนั่นเอง) ดังนั้นเพื่อจะทำให้มหาอำนาจตะวันตกเห็นว่าสยามไม่ใช่ชาติป่าเถื่อนราชสำนักสยามในเวลานั้นจึงต้อง “แต่งเนื้อแต่งตัว” เพื่อจะได้ “หลอกฝรั่ง” แต่หลังจากแต่งเนื้อแต่งตัวแล้วเรากลับจิตใจของใหม่จนกลายเป็นหลอกตัวเองไปพร้อมกัน

อาจกล่าวได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินสร้างความทันสมัยทางวัฒนธรรมอาจจะเป็นกุศโลบายในการ “เลียนแบบฝรั่ง” ที่ทำให้เกิดเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญทำให้ศิลปกรรมตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทและแบ่งแยกตัวเองออกจากศิลปะดั้งเดิมที่เป็นตระกูลช่างต่างๆ โดยได้กลายมาเหลืออยู่เพียงหมู่เดียวคือ “หมู่ฝรั่ง” หรือ “ช่างฝรั่ง” การเรียนภาษาอังกฤษการใช้ช้อนส้อม การสวมเสื้อเข้าเฝ้า การเลิกประเพณีหมอบคลาน ฯลฯ ล้วนถือเป็นการ “แต่งเนื้อแต่งตัว” เพื่อประกาศตัวแสดงความเป็นสมัยใหม่มาตั้งแต่สมัยรัชสมัยนี้ รวมทั้งรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่เริ่มเปลี่ยนเป็นแบบตึกฝรั่ง ตัวอย่างของศูนย์กลางแห่งรสนิยมก็มาจากราชสำนักคือเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งแบบยุโรปขึ้นเป็นครั้งแรกในพระบรมมหาราชวัง หรือรูปแบบทางจิตรกรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแนะนำให้ชาวอินโดจีนวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศตามแบบอย่างจิตรกรรม “แนวเหมือนจริง” ของฝรั่ง เช่นมีแสงมีเงาและมีด้านลึกตามหลักทัศนียวิทยาแบบช่างตะวันตก อีกทั้งยังโปรดเรื่องภาพถ่ายในฐานะที่เป็นเครื่องมือ “เหมือนจริง” สมัยใหม่โดยที่พระองค์ทรงยินดีให้ช่างฝรั่งถ่ายรูปเหมือน และวาดภาพเหมือน (Portrait) ของพระองค์เป็นครั้งแรก นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้ “หล่อรูปเหมือน” ของพระองค์เพื่อมอบเป็นพระราชไมตรีไปให้พระเจ้านโปเลียนที่ 3 ของฝรั่งเศส ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว คล้ายกับจะบอกเป็นนัยว่า “สยามกับชาติตะวันตกเป็นพวกเดียวกัน สยามไม่ใช่ชนชาติป่าเถื่อน ชนชาติสยามมีรสนิยมในงานศิลปะที่เป็นเครื่องแสดงความทันสมัยเหมือน ๆ กัน”

การเริ่มต้นของศูนย์กลางในลักษณะชื่นชมศิลปะเหมือนจริงของตะวันตกนี้ถือเป็นจุดเปลี่ยนครั้งแรกที่ทำให้อิทธิพลของศิลปะตะวันตกได้ก้าวเข้าครอบงำสังคมไทยในลักษณะที่เห็นตามคติเรื่อง “ศิลปะเหมือนจริง คือความทันสมัย” และจุดเปลี่ยนนี้ได้ถูกกำหนดขึ้นจากภูมิปัญญาของชนชั้นนำ หรือจากบนจุดยอดของสังคมที่ทำให้ชนชั้นที่อยู่ถัดลงมาได้เอาอย่าง และแพร่อิทธิพลลงสู่ฐานรากตามอำนาจที่ลดหลั่นกันไปจากศูนย์กลาง การแพร่อิทธิพลจากฝรั่งเศสตะวันตกที่เวลานั้นก็คือการทาบทองต่อทางศิลปะ เนื่องจากเห็นว่าเป็นความทันสมัย และเพื่อก้าวขึ้นสู่ความเป็นสากลในลำดับต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ “ศิลปวัฒนธรรม” ได้ทำหน้าที่ของตัวเองอย่างเต็มที่ในการชี้นำสังคมไทยในยุคสมัยของพระองค์กล่าวคือ ให้ศิลปะเป็นสื่อสะท้อนให้เห็นภาพของสังคมและแสดงให้เห็นถึงความคิดในการสร้างสรรค์งานของศิลปินโดยนำเสนอเหตุการณ์เชิงประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต ประเพณี และวัฒนธรรม เช่น ถ่ายทอดคตินิยม ความเชื่อทางศิลปะก่อให้เกิดความเข้าใจศรัทธาและยอมรับกันของสังคมจนกลายเป็นคติความเชื่อสะท้อนภาพของสังคมและชีวิตความเป็นอยู่โดยสามารถแสดงโลกทัศน์ของศิลปินต่อชุมชน สังคม ได้อย่างชัดเจนมากขึ้น สะท้อนภาพเรื่องราวเหตุการณ์ในเชิงประวัติศาสตร์ ให้ศิลปินได้แสดงความคิดสร้างสรรค์ที่สอดแทรกประสบการณ์ไว้ในผลงาน ศิลปะในยุคสมัยนี้จึงเป็นผลแห่งพลังทางความคิดสร้างสรรค์ที่แสดงออกในรูปลักษณะต่าง ๆ กัน ให้ปรากฏซึ่งสุนทรีย์ภาพ ความประทับใจความรื่นรมย์ ขบขันขบขัน ประเพณี จารีตประเพณี หรือความเชื่อในลัทธิศาสนา ส่วนวัฒนธรรมก็ได้กลายเป็นวิถีของคนในสังคมโดยค่อยๆ ซึมซาบผ่านบริบททางสังคมไปอย่างช้าๆ ค่อยเป็นค่อยไป วัฒนธรรมสมัยใหม่กลายเป็นตัวกำหนดรูปแบบของสถาบันต่างๆ ในสังคมไทยโดย วัฒนธรรมไทยเป็นสิ่งที่แสดงถึงเอกลักษณ์ของความเป็นชาติไทย ที่คนไทยทุกคนควรภาคภูมิใจ มีความโดดเด่นและแสดงออกถึงความเป็นชาติไทยได้อย่างชัดเจน วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเป็นระเบียบในสังคม โดยวัฒนธรรมจะเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่กำหนดแนวทางความประพฤติของคนในสังคม วัฒนธรรมไทยทำหน้าที่หล่อหลอมบุคลิกภาพให้กับคนไทย เพราะวัฒนธรรมไทยจะประกอบด้วยความเชื่อ ค่านิยม ทศนคติและความดีงามเหมาะสมกับสังคมไทยเป็นเครื่องกลมเกลียวให้คนไทยมีพฤติกรรมหรือบุคลิกภาพที่ดีงามเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว วัฒนธรรมไทยก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความเป็นคนไทย ความเป็นชาติเดียวกันที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกันทำให้คนไทยมีความรู้สึกผูกพัน สามารถพึ่งพาอาศัยกันและกันได้ มีจิตสำนึกถึงความเป็นพวกเดียวกันมีปณิธานร่วมกันที่จะสืบสานวัฒนธรรมไทยให้คงอยู่และพัฒนาต่อไปได้อย่างไม่หยุดยั้ง

เมื่อสยามเป็นส่วนหนึ่งของโลกและเมื่อสังคมเป็น “ตถตา” (มันเป็นเช่นนั้น) สังคมและวัฒนธรรมสยามก็ต้องปรับเปลี่ยนไปพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงของโลกหรืออาจมองอีกด้านหนึ่งว่า “วัฒนธรรมเปลี่ยนสังคมก็เปลี่ยน” และ “การพ่ายแพ้ทางวัฒนธรรมย่อมนำมาซึ่งการพ่ายแพ้ทุกสิ่งทุกอย่าง”¹ ศิลปกรรมเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เป็นวิถี

¹ วิรุณ ตั้งเจริญ. (2553). วิสัยทัศน์ศิลปกรรม. หน้า 26 – 27.

ชีวิต มีพื้นที่ หรือพรมแดนที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรม อาจไม่สัมพันธ์กับความเป็นรัฐชาติ ความเป็นเขตปกครอง แม้จะถูกป้อนด้วยระบบการศึกษา ด้วยกรอบจำกัดของสังคม สื่อมวลชน กระทรวง ทบวง กรม ที่เกี่ยวข้อง อย่างไรก็ตามเมื่อสังคมและวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลง ศิลปกรรมก็ปรับเปลี่ยนไปพร้อมกัน สังคม วัฒนธรรม ศิลปกรรม อาจปรับเปลี่ยนไปพร้อมกัน ผสมกลมกลืนกัน สิ่งใดล้ำหน้าตามหลังก็ย่อมเป็นไปได้อ ศิลปวัฒนธรรมจึงมีความเป็น “พลวัต” (dynamic) การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าใจศิลปวัฒนธรรมในมิตินี้อย่างถ่องแท้ทำให้พระองค์ทรงนำเอาศิลปวัฒนธรรมมาเป็น “เครื่องมือเพื่อเป็นการเฉลิมชาติ” หรือ “สร้างชาติให้ทันสมัย” แม้บริบทของความทันสมัยของสยามนั้นจะไม่ใช่อะไรใหม่ในฟากตะวันตก เพราะตะวันตกได้เปลี่ยนผ่านจากยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการเข้าสู่ยุคสมัยใหม่แล้ว แต่สยามเพิ่งจะเริ่มรู้จักความทันสมัยหรือ สมัยใหม่ ทั้งนี้ความทันสมัยในบริบทของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นความทันสมัยในลักษณะของคำว่า “โมเดิร์น” (Modern) ซึ่งเป็นคำวิเศษณ์ หมายถึง “ความใหม่” ที่เกิดมาร่วมยุคร่วมสมัยศิลปะในสมัยนั้นซึ่งล้วนแล้วแต่ “ใหม่” (modern) สำหรับผู้สร้างมัน ถึงแม้ว่าจะเป็นยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา (Renaissance) ในฟลอเรนซ์ หรือในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในนิวยอร์ก หรือศิลปะที่เขียนขึ้นในวันนี้ ในรูปแบบของศิลปะคริสต์ศตวรรษที่ 15 ก็ยัง “ใหม่” ในความหมายนี้หรืออีกนัยหนึ่ง ในความหมายแบบกำปั้นทุบดินสมัยใหม่ก็คือ สิ่งที่ไม่เก่าสิ่งที่ตรงกันข้ามกับ “เก่า” หรือ “ประเพณี” ดังเช่นความสมัยใหม่ในบริบทของสังคมไทย ภาพเขียนของชาวอินโดนีเซีย การถ่ายภาพในสยาม การสร้างตึกแบบฝรั่ง การรับแนวคิดวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ การพิมพ์ การปั้นรูปเหมือน การปรับเปลี่ยนประเพณีบางอย่างและอื่นๆ มากมายที่เพิ่งเกิดขึ้นในสมัยนี้จึงสมัยใหม่สำหรับสังคมไทยในสมัยนั้นๆ

สรุปได้ว่าการสร้างความทันสมัยในยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เป็นการสร้าง “ความใหม่/ทันสมัย” ในบริบทของคำว่า “Modern” ในภาษาอังกฤษที่ความใหม่/ทันสมัยในสมัยนั้นแตกต่างจากความใหม่/ทันสมัยในปัจจุบัน ทั้งนี้จากปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอกที่ได้กล่าวไว้แล้วจะเห็นว่าทั้ง 2 ปัจจัยนี้มีส่วนให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระบรมราโชบายแบบ “วัฒนธรรมนำการเมือง” มาใช้แม้จะไม่ได้สำเร็จเรียบร้อยไปทั้งหมด แต่ก็ถือว่ายุคสมัยใหม่ได้เริ่มขึ้นแล้วในสมัยของพระองค์ ดังนั้นบทบาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงสร้างศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่เพื่อนำพาสังคมสยามให้เริ่มเข้าสู่ความทันสมัยนี้มีความสำคัญในจุดที่ว่า รัชสมัยของพระองค์เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญทางประวัติศาสตร์ เป็นยุคแห่งการริเริ่มสิ่งต่างๆ ดังนั้นเราควรตระหนักว่ายุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงได้เกิดขึ้นมาแล้วตั้งแต่รัชสมัยของพระองค์ เพียงแต่เป็นการค่อยๆ เปลี่ยนผ่านยุคสมัย และเป็นการวางรากฐานระบบความคิด ความเชื่อ มโนทัศน์ใหม่ๆ ในสังคมไทยซึ่งการปลูกฝังหรืออาจจะใช้คำว่า “ครอบงำ” ทางความคิดนี้จะส่งผลอย่างชัดเจนในสังคมไทยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปประเทศในทุกๆ ด้านในสมัยต่อมาซึ่งความสำเร็จนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าเกิดจากพระบรมชนกนาถได้วางรากฐาน “กระบวนการทำให้ทันสมัย” (Modernization) ไว้ซึ่งพระองค์ได้ทรงสานต่อแนวพระราชดำริหลายๆ ประการต่อจากพระบรมชนกนาถจนเป็นผลสำเร็จ

เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบางตอน ที่ทรงพระราชทานแก่ปวงชนชาวไทย เนื่องในวโรกาส 40 ปี แห่งการครองสิริราชสมบัติ และทรงเปิดพระบรมรูปทรงม้านี้

...ครั้นเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐของเรา ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติทรงผูกพันทางพระราชไมตรีต่อนานาประเทศ เปิดทางค้าขายให้ขยายกว้างขวางขึ้น การเปลี่ยนแปลงอันนั้นย่อมทำให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชน ในทางที่จะทำมาหาผลประโยชน์มีขึ้นอย่างใหม่ ๆ แต่การปกครองก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ที่มีมานับว่าเป็นเวลาผ่นผันแก้ไขให้เป็นที่พอใจได้ชั่วคราว เพราะเหตุที่เวลารัชสมัยหาพอที่ทรงเปลี่ยนแปลงให้ตลอดได้ไม่ ครั้นเวลาที่เรารับราชสมบัติสนองพระองค์ ความจำเป็นที่จะต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขปรากฏมากยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนเห็นว่าทำนองที่จะทำเป็นแต่เพียงเยี่ยงอย่างที่เป็นไป ในครั้งสมเด็จพระบรมชนกนารถอันประเสริฐทรงแต่ก่อนนั้น หาสำเร็จเป็นผลดีไม่ จำต้องดำเนินทางเปลี่ยนใหม่ตั้งการปกครองให้เป็น หลักถาวรแก่กาลสมัย...¹

¹ วัฒนระวี. (2552). แผ่นดินพระพุทธรเจ้าหลวง กับความทรงจำแห่งรัชสมัย. หน้า 359 - 360.

บรรณานุกรม

- กมล สมวิเชียร. (2516). *ประชาธิปไตยกับสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- กรมศิลปากร. (2504). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 76: จดหมายเหตุของโยส เซาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพพลตรี เจียรณ์ พิชัยสนธิ์ ณ ฌาปนกิจศพ วัดโสมนัสวิหาร 14 มีนาคม พ.ศ. 2504. กรุงเทพฯ: พระนคร.
- (2515). *สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร*. หนังสืออนุสรณ์ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ์ สยามมกุฎราชกุมาร วันที่ 28 ธันวาคม 2515. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- (2521). *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*. กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา.
- (2526). *เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. คุณหญิงทัศนาวลัย ศรสงคราม พิมพ์ถวายเนื่องในงานฉลองพระชันษาครบ 60 พรรษาของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา พ.ศ. 2526. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- (2548). *ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ไกรฤกษ์ นานา. (2550). *สยามกู้อิสราภาพตนเอง: ทางออกและวิธีแก้ปัญหาลาซาตีบ้านเมืองเกิดจากพระราชกฤษฎีกาของพระเจ้าแผ่นดิน*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ขจร สุขพานิช. (2500). *พระเกียรติประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พระนคร: มหาดไทย.
- (2505). *หนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาร์*. ศิลปากร. ม.ป.พ. คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. (2525). *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 รัชกาลที่ 4 – พ.ศ. 2475*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- คณะกรรมการอำนวยการ. (2548). *ศิลปกรรมวัดบวรนิเวศวิหาร*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2547). *กฎหมายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. พิมพ์ฉลองพระพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี 18 ตุลาคม พ.ศ. 2547. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- คณะสงฆ์วัดอนางคารามในความอุปถัมภ์ของนายชำนาญ และคุณหญิงวลี ยุวบูรณ์. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 – 2404*. พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ. กรุงเทพฯ: ดำรงธรรม.

- เคลาส เวง; และเคลาส โรสเซนแบร์ก. (2520). *เยอรมันมองไทย*. พระนคร: เคล็ดไทย.
- โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน. (2552). การต่างประเทศสมัยรัตนโกสินทร์. *สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม 4*. สืบค้นเมื่อ 10 กันยายน 2552, จาก <http://kanchanapisek.or.th/kp6/BOOK4/chapter9/t4-9-l1.htm#sect2>
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- (2548). *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- จังหวัดพัทลุง. (2552). *พัฒนาการทางประวัติศาสตร์*. สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก <http://61.19.220.3/heritage/nation/oldcity/phattkalung10.htm#top>
- จุฑารัตน์ จิตโสภาก. (2554). *วิเคราะห์แนวคิดของรัชกาลที่ 4 ที่สะท้อนผ่านงานจิตรกรรมเรื่องอิเหนาในพระวิหารหลวง วัดโสมนัสวิหาร*. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม.(ประวัติศาสตร์ศิลปะ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- จุฬพล หนิมพานิช. (2548). *พัฒนาการทางการเมือง : อำมาตยาธิปไตย ธนาธิปไตย หรือ ประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2503). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร.
- (2540). *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน และ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า. (2517). *เจ้าชีวิต*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ชมพูนุท นาคริักษ์. (2549). *มหาจักรีสันตติวงศ์. วารสารประวัติศาสตร์*. (2549): 1 -31.
- ชมรมเผยแพร่พระราชประวัติรัชกาลที่ ๔ ในนามของบุคลากรและนักศึกษา มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี. (2552). *พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับ ๒๐๐ ปี แห่งการบรมราชสมภพ (๑๘ ตุลาคม ๒๔๔๗)*. สืบค้นเมื่อ 20 กรกฎาคม 2552, จาก <http://www.kingmongkut.com>
- ชลภูมิ บรรหาร. (2552). *ความทันสมัยทางการเมืองตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. สารนิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

- ชัย เรืองศิลป์. (2545). *ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช; และชัตติยา กระณสุตร. (2532). *เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417 - 2477)*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2548). *อยุธยา: ประวัติศาสตร์และการเมือง*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และกัณฐิกา ศรีอุดม. (2548). *พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และ มนุษยศาสตร์.
- เซอร์จอห์น เบาว์ริง. (2550). *ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 1*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ ตำราสังคมศาสตร์และ มนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- (2550). *ราชอาณาจักรและราชรัฐสยาม เล่ม 2*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ ตำราสังคมศาสตร์และ มนุษยศาสตร์, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2522, พฤษภาคม - สิงหาคม). บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทย ระหว่าง พ.ศ. 1893 - 2310. *วารสารประวัติศาสตร์*. 4(2522): 1-33.
- ณรงค์ พ่วงพิศ. (2527). *ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: อมรการพิมพ์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2468). *ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม*. ที่ระลึกในงานเฉลิมพระชันษาพระนางเจ้าสุโขทัยศรี พระอัครราชเทวี. กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒนกร.
- (2504). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- (2504). *พระราชพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 6*. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2509). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. อนุสรณ์ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์โท ขุนสมานมธุรพจ (อัมพันธ์ สมานมธุรพจน์) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 19 ก.พ. 2509. พระนคร: สุทธิสารการพิมพ์.
- (2516). *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- (2534). *ชุมนุมพระนิพนธ์*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2523). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย*. พิมพ์ครั้งที่ 2. นครปฐม: แผนกบริการกลาง สำนักงานอธิการบดี พระราชวังสนามจันทร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม*. สืบค้นเมื่อ 27 เม.ย. 2558 จาก <http://www.huso.buu.ac.th/cai/Sociology/225101/Lesson13/htm>.

ทฤษฎีความทันสมัย 1. สืบค้นเมื่อ 29 เม.ย.2558 จาก,

<http://sodev52.exteen.com/20110129/theory-1/page/1>

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2540). การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.

2325 – 2411. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

ทศพร กลีกรม. (2552). แนวความคิดทางการเมืองของอินเดียยุคคลาสสิก : การศึกษาดำรงมู
ธรรมศาสตร์ บทที่ 7 ว่าด้วย "พระราชชา". จาก บันทึกความคิด ของเล็ก วิริยะพันธุ์.

สืบค้นเมื่อ 1 มิถุนายน 2552, จาก <http://www.thai-deutsch.eu/veroeffentl/02th.doc>

ทิพากรรสมหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. (2506). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 3. พระนคร: ป.พิศนาคะการพิมพ์.

----- (2548). พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ:
บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

เทอดพงศ์ คงจันทร์. (2547). การเมืองเรื่อง สถาปนาพระจอมเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: มติชน.

ธงชัย วินิจจะกุล. (2556). กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ. กรุงเทพฯ:
โครงการจัดพิมพ์คปกไฟร่วมกับสำนักพิมพ์อ่าน.

ธนพงศ์ จิตต์สง่า. (2550). “วชิรญาณ” กับการแสวงหาความรู้ของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2427 –
2448. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

ธนาคารกรุงเทพ. (2547). หมอบรัดเลย์ “ผู้เปิดความรู้” สู่สามัญชน. สื่อบัณฑิตศูนย์สังคีตศิลป์สัญจร
ครั้งที่ 14 ณ โรงละครแห่งชาติ วันพุธที่ 14 กรกฎาคม 2547.

ธนิต อยู่โพธิ์. (2495). สิบสองเรื่องอุปรากร. แปลและเรียบเรียงโดย ธนิต อยู่โพธิ์ พระเจนดุริยางค์
และเทพ จุลลุลย์. พระนคร: กรมศิลปากร.

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2549). ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ธีระ นุชเปี่ยม. (2541). การเมืองโลกหลังสมัยใหม่. นครปฐม: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์.

น. ณ ปากน้ำ (ประยูร อุลุชาฎะ). (2515). พจนานุกรมศิลป์. พระนคร: เกษมบรรณกิจ.

----- (2542). ความงามในศิลปะไทย. กรุงเทพฯ: คอมแพคพริ้น.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาและดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. (2505). สาส์น
สมเด็จพระเจ้า 4. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

นฤมล ธีรวัฒน์. (2525). พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

- นิเทศ ดินณะกุล. (2551). *การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2538). *ปากไก่และใบเรือ. ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- แน่นน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์. (2549). *พระอภิเนาว์นิเวศน์ พระราชนิเวศน์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: มติชน จำกัด (มหาชน).
- บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2537). *กฎหมายมหาชน เล่ม 2 : การแบ่งแยกกฎหมายมหาชนและเอกชน และพัฒนาการกฎหมายมหาชนในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: นิติธรรม.
- บัณฑิต อินทรชัยศรี. (2521). *พระบรมราชโองบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายในพระราชอาณาจักรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411)*. ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- บุญเสริม นาคสาร. (2547). *การมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน : ผลในทางปฏิบัติ เมื่อครบรอบหกปีของการปฏิรูปการเมือง*. สืบค้นเมื่อ 24 กรกฎาคม 2552, จาก <http://www.pub-law.net/Publaw/view.asp?PublawIDs=697>
- ปภาณิน เกษตรทัต. (2558). *เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปแทนบุคคลในสยาม*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประภาส จารุเสถียร. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 – 2411*. พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ. กรุงเทพฯ: เจริญทองการพิมพ์.
- ประยูร สิทธิพันธ์. (2505). *ต้นตระกูลขุนนางไทย*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. (2533). *การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย : ศึกษาบทบาทของมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ประเสริฐ ณ นคร. (2514). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- (2549). *ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประเสริฐ ศีลรัตน. (2542). *สุนทรียะทางทัศนศิลป์*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล. (2536). *ภาษาของจิตรกรรมไทย : การศึกษารหัสของภาพ และความหมายของสังคมวัฒนธรรมของจิตรกรรมพุทธศาสนาต้นรัตนโกสินทร์*. รายงานการวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ปรียัติธรรมธาดา (แพ), พระยา. (2510). คำให้การชาวกรุงเก่า คำการขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. พระนคร: คลังวิทยา.
- (2511). สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ศิลปาการ.
- (2550). พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ว่าด้วยวัดพระนามบัญญัติ วัดราชประดิษฐ์. ศิลปวัฒนธรรม. 12 (ตุลาคม 2550): 78 – 87.
- ปวเรศวรียาลงกรณ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (2481). เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ. พระนคร: พระจันทร์.
- ปัทมา มีครองธรรม. (2543). พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับประวัติศาสตร์ชาติไทย. ว.วิมานเมฆ. 3(17): 42-45.
- ปิยนาด บุนนาค. (2520). บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค. กรุงเทพฯ: ดวงกมล
- ผุสดี ทิพทัส. (2545). ช่างฝรั่งในกรุงสยาม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พงศ์ธิดา เกษมสิน. (2531). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการชำระฐานะพระมหากษัตริย์. วิทยานิพนธ์ อ.ม.(ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- พระธรรมรัตนดิลก (อาคม อุตฺโตโร). (2552). สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. สืบค้นเมื่อ 15 กรกฎาคม 2552, จาก <http://www.snr.ac.th/wita/kalamung/index15.html>
- พระมหาอำพล บุคดาสาร. (2546). การศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาและพุทธศิลป์จากภาพจิตรกรรมฝาผนังเล่าเรื่องบาลีชาดกวัดเครือวัลย์วรวิหาร. วิทยานิพนธ์ ศศม. (พุทธศาสนศึกษา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.
- พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกษัตริย์สยามฯ ผู้เปิดประตูสู่อารยประเทศ. ห้องสมุดออนไลน์มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าธนบุรี: มจร. จาก, <http://digital.lib.kmutt.ac.th/king4/>
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). (2512). ประชุมพงศาวดารเล่ม 39. กรุงเทพฯ: ศรีสภา.
- พทยา สายหู. (2536). กลไกของสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิชญ์ พงษ์สวัสดิ์. (22 มิถุนายน 2550). การเมืองไทยสมัยใหม่. ขาดินนิยมในมิติของการสร้างความทันสมัยทางการเมือง และการเมืองของความทันสมัย. สืบค้นเมื่อ 9 พฤษภาคม 2552, จาก <http://www.polsci.chula.ac.th/pitch/modernthaipolitics2007/mt0713.doc>
- พิชัย ลิมปวีรพรรณ. (2550). การปรับเปลี่ยนวิธีการค้นหาความจริงในกระบวนการยุติธรรมของไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารสมาคมประวัติศาสตร์. (29): 399 – 415.
- พิชญา สุ่มจินดา. (2557). ถอดรหัสพระจอมเกล้า. กรุงเทพฯ: มติชน.

- พินผกา งามสม. (2547). เรียนรู้สังคมสยามจากประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 3. *ประกาศรัชกาลที่ 4: การสถาปนารัฐสมัยใหม่ และการกำหนดช่วงชั้นทางสังคม*. สืบค้นเมื่อ 13 สิงหาคม 2552, จาก <http://www.prachatai.com/journal/2004/12/1753>
- พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2511). การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511*. พระนคร: พระจันทร์.
- พิพาตา ยังเจริญ; และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. (2529). *การศึกษาและผลกระทบต่องานสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 – 2394)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติไทย. สืบค้นเมื่อ 21 ส.ค.2558, จาก <http://www.t-h-a-i-l-a-n-d.org/thaiflag/newsite/detail.php?id=4>
- พิสิฐ เจริญวงศ์. (2545). ขวัญอินโข่ง. *สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ไพโรจน์ อุลิต. (2552). *ระบบการบริหารทรัพยากรมนุษย์*. สืบค้นเมื่อ 22 กรกฎาคม 2552, จาก <http://it.aru.ac.th/courseware2/detail/chapter2/c28.htm>
- ไพศาลย์ เปี่ยมเมตตาวัฒน์. (2558). หนังสือประกอบนิทรรศการภาพถ่ายโบราณ เรื่อง สยามผ่านมุกกล้องจอห์น ทอมสัน 2408 – 9 รวมทั้งนครวัด และเมืองชายฝั่งประเทศจีน. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊คส์จำกัด.
- เฟลตส์, ยอร์ช ฮอลล์. (2504). *หมอเฮลส์ในรัชกาลที่ 4*. พระนคร: กองคริสเตียนศึกษา สภาคริสตจักรในประเทศไทย.
- ภูษิตา อุดมอักษรภาดา. (2551). *นางมหรสพไทย: พัฒนาการทางอัตลักษณ์ของความเป็นหญิงจากมหรสพหญิงโบราณถึงมหรสพปัจจุบัน*. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (วิชาสตรีศึกษา วิทยาลัยสหวิทยาการ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช. (2534). *เอกสารการสอนชุดวิชา 10201 ประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- มัย ดติยะ. (2547). *สุนทรียภาพทางทัศนศิลป์*. กรุงเทพฯ: วาดศิลป์.
- มาลี พฤษพงษ์สวัสดิ์. (2544). *สถานภาพทางกฎหมายของสตรี: พัฒนาการจาก “ควาย” สู่ “คน” ข้อมูลจากพระบรมราชวินิจฉัยรัชกาลที่ 4*. ดุลพาห. สืบค้นเมื่อ 8 สิงหาคม 2552, จาก http://www.library.coj.go.th/Article/data/d48_4_1.pdf
- (2551). *ย้อนรอยความเป็นคนของผู้หญิง*. เผยแพร่บนเว็บไซต์โดย วิมพัทธ์ ราชประดิษฐ์. *The Tale of Human Rights*. เมื่อ 25 มีนาคม 2552, สืบค้นเมื่อ 8 สิงหาคม 2552, จาก <http://learners.in.th/blog/talehr/257327>

- มูลนิธิวิทยาศาสตร์ ดร.ปรีชา - ประไพ อมาตยกุล. (2541). เณลิมพระเกียรติพระบิดาแห่ง
วิทยาศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม กองทัพเรือ. (2552). พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว. สืบค้นเมื่อ 21 กรกฎาคม 2552, จาก
http://www.wangdermpalace.com/kingpinklao/thai_pinklao.html.
- ยัม ปัทมยางกูร. (2499). ขวัญอินโขง. สารานุกรมไทย เล่ม 3. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. (2558). ทำไมยังอ่านงาน Geertz กันอยู่. สืบค้นเมื่อ 25 ส.ค. 2558,
จาก <http://www.blogazine.pub/blogs/yuktimukdawijitra/post/4268>
[ref=redirect#sthash.Ffmlzskn.dpuf](http://www.blogazine.pub/blogs/yuktimukdawijitra/post/4268)
- รอง ศยามานนท์. (2525). ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2: รัชกาลที่ 4- พ.ศ. 2475.
(คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี พุทธศักราช). กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- ราชกิจจานุเบกษา. (2467). ประกาศเปลี่ยนพระนามพระที่นั่ง (พระที่นั่งภาณุมาทจำรูญเป็นพระที่
นั่งบรมพิमान), เล่ม ๔๑, ตอน ๐ก, วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๗, หน้า ๕๑ สืบค้น
เมื่อ 14 กุมภาพันธ์ 2559, จาก
<http://www.ratchakitcha.soc.go.th/DATA/PDF/2467/A/51.PDF>
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2530). พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ อังกฤษ-ไทย. กรุงเทพฯ: เพื่อนพิมพ์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2544). พจนานุกรมวิสามานยนามไทย วัด วัง ถนน. กรุงเทพฯ:
ราชบัณฑิตยสถาน.
- ลัลลนา ศิริเจริญ. (2518). คู่มือลิลิตยวนพ่าย. กรุงเทพฯ: อักษรวิทยา.
- ลิขิต ธีรเวคิน. (2544). วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 8 แก้ไขเพิ่มเติม.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วนิดา ทองมิตร. (2522). จิตรกรรมแบบสากล สกุลช่างขวัญอินโขง. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์.
- วรพร ภู่งศ์พันธ์. (2548). กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมเกียรติ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย.
- วรรณพร บุญญาสถิตย์. (2549). จอมนางแห่งสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 กับกระแส
วัฒนธรรมตะวันตก. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.
- วัฒน์ระวี. (2552). แผ่นดินพระพุทธรเจ้าหลวง กับความทรงจำแห่งรัชสมัย. กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- วันทนีย์ ส่งศิริ. (2525). การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.

วันรัต (ทับ), สมเด็จพระ. เทศนาบวรราชประวัติ. (2507). *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 เล่ม*

11. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

----- (2552). *พระสังฆราชปาลเลอแก้ว*. สืบค้นเมื่อ 9 กรกฎาคม 2552, จาก

<http://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%9E%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B8%AA%>

----- (2552). *ณ ระนอง*. สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก

http://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%93_%E0%B8%A3%E0%B8%B0%E0%B8%99%E0%B8%AD%E0%B8%87

----- (2552). *ธรรมยุติกนิกาย*. สืบค้นเมื่อ 9 พฤษภาคม 2552, จาก

th.wikipedia.org/wiki/ธรรมยุติกนิกาย

----- (2552). *สยาม*. สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2552, จาก

<http://th.wikipedia.org/wiki/%e0%b8%aa%e0%b8%a2%e0%b8%b2%e0%b8%a1>

วิชิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร์. (2550). *กว่าที่จะมาถึงวันนี้*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

วิรุณ ตั้งเจริญ. (2547). *ศิลปะหลังสมัยใหม่ (POST MODERN ART)*. กรุงเทพฯ: สันติศิริ
การพิมพ์

----- (2553). *วิสัยทัศน์ศิลปกรรม*. กรุงเทพฯ: ศูนย์สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
วิโรฒ.

วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2529). *สยามแต่ปางก่อน*. แปลโดย ศรีเทพ แวหวงษ์ และศรีลักษณ์
สง่าเมือง. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

----- (2547). *สยามแต่ปางก่อน 35 ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์*. แปลโดย ศรีลักษณ์ สง่า
เมือง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

วิลเลียม แอล บรัดเลย์. (2547). *การศึกษาสารัตถะในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. ปริญญานิพนธ์
กศ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่าย
เอกสาร.

วิลเลียม เอ. ธารณสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ: เมือง
โบราณ

วิลเลียม บุรณศิริ; สิริรัตน์ เรืองวงษ์วาร; และศิวพร สุนทรวิภาต. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2*.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ศิลปวัฒนธรรม. (2558). *ทิ้งหลักฐานใหม่ เก่าที่สุด! ประวัติพระบรมรูปปั้น พระเจ้าแผ่นดินไทยมีต้น
กำเนิดจากไหน*. วันอังคารที่ 27 สิงหาคม 2013 เวลา 03:44 น. แก๊วล่าสุด ในวันพุธที่
02 เมษายน 2014 เวลา 02:17 น. สืบค้นเมื่อ 2 พฤศจิกายน 2558, จาก
http://haab.catholic.or.th/web/index.php?option=com_content&view=article&id=2220:2013

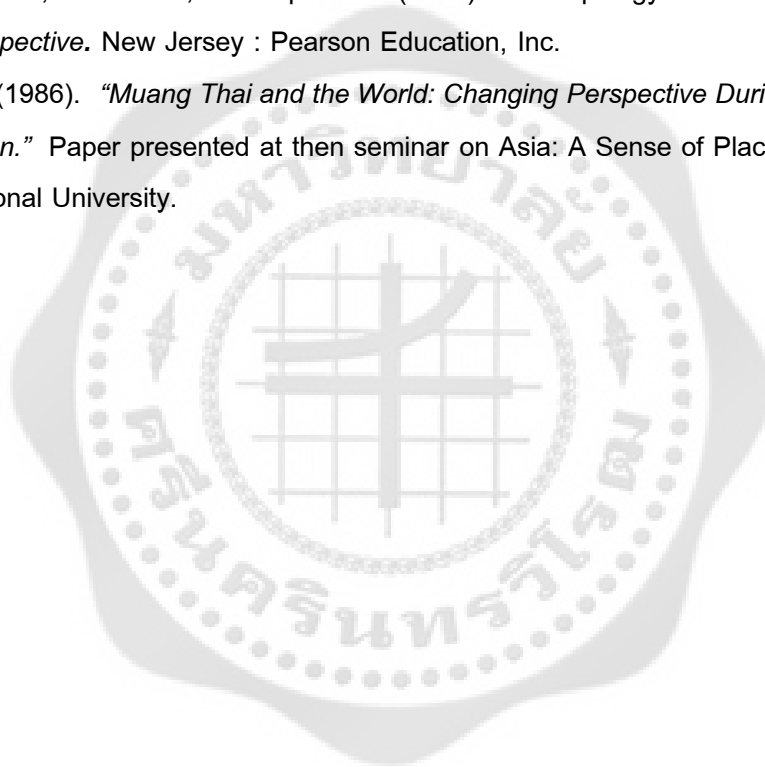
- ศรีสุพร ช่างสกุล. (2530). *ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย* (พ.ศ. 2368 - พ.ศ. 2464). วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- ศุภชัย เสริมสุขเจริญชัย. (2555). *งานตกแต่งภายในพระอุโบสถวัดราชบพิตร สถิตมหาสสิมาม :* *การปรับเปลี่ยนสู่ศิลปะตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5. การค้นคว้าอิสระ ศศ.ม.* (ประวัติศาสตร์ศิลปะ). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร. ถ่ายเอกสาร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2540). *นครหลวงของไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศิลป์ พีระศรี. (2545). *บทความ ข้อเขียน และงานศิลปกรรมของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- (2546). *ศิลปวิชาการ*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี อนุสรณ์.
- ส.ศิวลักษณ์. (2543). *จักรวรรดินิยมกับความเป็นชาติของคนไทย. ประชาธิปไตยโดยตรงสู่พระราช* *รัฐสภา*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจิตรศิลป์.
- (2547). *พุทธศาสนาไทยและประชาธิปไตย จากมุมมองของ ส.ศิวลักษณ์*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- สกุล ณ สงขลา. (2552). *ประวัติสกุล ณ สงขลา*. สืบค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2552, จาก http://www.nasongkhla.com/history_nasongkhal.php
- สนธิ สมัครการ. (2538). *การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมกับการพัฒนาการของสังคม*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โครงการส่งเสริมเอกสารวิชาการ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สมบัติ พลายน้อย. (2516). *ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย*. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2536). *การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรม แนวทางศึกษา วิเคราะห์ และวางแผน*. ขอนแก่น: คลังนา.
- สมิธ มัลคอล์ม. (2537). *ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอมสมิธ*. แปลโดย สุภรณ์รัตน์ ธาราศักดิ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากรจัดพิมพ์.
- สรวิดี อ่องสกุล. (2544). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- สันติ เล็กสุขุม. (2548). *จิตรกรรมไทย สมัยรัชกาลที่สาม : ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกก็* *เปลี่ยนตาม*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ* *พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- (2552). *หนึ่งศตวรรษการปลูกฝังวิถีคิดสังคมและวัฒนธรรมไทย*. สืบค้นเมื่อ 11 สิงหาคม 2552, จาก <http://www.midnightuniv.org/midnight2544/0009999471.html>
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, กระทรวงศึกษาธิการ. (2547). *การปฏิรูปการศึกษา* *ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว.

- สำนักงานส่งเสริมเอกลักษณ์ของชาติ. (2548). *ธงสำคัญของชาติ*. กรุงเทพฯ: ศรีเมืองการพิมพ์.
- สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. (2546). *เครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทย*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน.
- สิทธิพันธ์ พุทธหุน. (2547). *สังคมวิทยาการเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม (PS710)*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- . (2550). *กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย*. สืบค้น เมื่อ 12 มิถุนายน 2552, จาก <http://ruma9.com/PS710Sittipan22June2007line2.doc>
- . (2551). *ทฤษฎีพัฒนาการเมือง*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สุจิต บุญบงการ. (2537). *การพัฒนาทางการเมืองของไทย: ปฏิสัมพันธ์ระหว่างทหารสถาบันทางการเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สืบค้นเมื่อ 23 กรกฎาคม 2552, จาก http://www.thailandstrategy.com/images/images_up/dem2.doc
- สุนันท์ ไชยเมธ. (2524). *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. ปรินทิพนิพนธ์ กศ.ม (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.
- สุพรรณิ กาญจนจิตริต. (2507). *บทบาทมิชชันนารีในประเทศไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ถึงรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุภาพรณ ณ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยศึกษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนนชาติ สวัสดิ์กุล, หม่อมราชวงศ์. (2493). *บันทึกรับสั่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานหม่อมราชวงศ์ สุนนชาติ สวัสดิ์กุล. ที่ระลึกในงานฉลองนางอนงค์ จักรพรรดิ (เป้า วินทวามร) 19 ก.ค. 2493*. พระนคร: บริษัทรุ่งนคร.
- สุรัชย์ จงจิตงาม. (2548). *แนวคิดเรื่องความเป็นจริงในงานจิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ ศศม. (ปรัชญา). เชียงใหม่: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ห้องสมุดออนไลน์.
- . (2551). *ข้ามห้วงมหาสมุทรกับขรรค์อินโข่ง: เมื่อชนชั้นนำสยามใช้วิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือในการหยั่งรู้ความเป็นจริงของพุทธศาสนา*. *วารสารเมืองโบราณ*. 34(3): (กรกฎาคม – กันยายน 2551): 44 - 70
- สุพล วิรุฬห์รักษ์. (2543). *วิวัฒนาการนาฏศิลป์ไทยในกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- สุวรรณ สัจจวิวรรณ. (2519). *เปรียบเทียบการดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทยโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของพม่าโดยพระเจ้ามินดง และของญวนโดยจักรพรรดิเต๋อติ๊ก*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- สุวิชัย โกศัยยะวัฒน์. (2547, มิถุนายน-ตุลาคม). การพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4: การวางรากฐานเพื่อก้าวจากสังคมจารีตลัทธิสู่สังคมพลวัตรของสยาม. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 16(1): 29-48.
- . (2548, พฤศจิกายน - 2549, มีนาคม). การพัฒนาการศึกษาในราชสำนักก่อนสมัยปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 : การวางรากฐานการศึกษาแบบเป็นทางการและเป็นสากลของไทย. *วารสารศึกษาศาสตร์*. 17(2): 1-17
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. (2552). *ชาตินิยมกับพัฒนาธรรม: “รัฐชาติ ชาติพันธุ์ และความทันสมัย” (ตอนที่ 1)*. เรียบเรียงโดย ธนวัฒน์ จันทรจารุงศ์. สืบค้นเมื่อ 17 มกราคม 2552, จาก Midnightuniv Community <http://www.midnightuniv.org/forum/index.php?topic=10951.0>
- เสนห์ นนทะโชติ. (2524). *การสื่อสารทางการเมืองกับการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนในชุมชนชนบทไทย: ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านวังคล้า อ.เสิงสาง จ.นครราชสีมา*. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. สืบค้นเมื่อ 23 กรกฎาคม 2552, จาก <http://isc.ru.ac.th/data/PS0000643.doc>,
- เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2539). *สัญลักษณ์ในจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 24*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. (2525). *ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394)*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- โสมทัต เทเวศร์. (2513). *เจ้าฟ้าจุฑามณี*. พระนคร: แพร่พิทยา.
- หม่อมราโชทัย. *นิราศลอนดอน*. สืบค้นเมื่อ 10 ส.ค. 2558, จาก <http://www.reurnthai.com/wiki>
- อนันต์ สมุทวณิช. (2535). *100 ปี แห่งการปฏิรูประบอบราชา: วิวัฒนาการของอำนาจรัฐและอำนาจการเมือง*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถจักร สัตยานุรักษ์. (2538). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 – พ.ศ.2475*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัญพัชร สิริศรีพงศ์. (2556). *ช้างเผือกทรงเครื่องยืนแท่นในธงเรือพระที่นั่งและธงเรือรบหลวง กับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งช้างเผือก*. การศึกษาค้นคว้าเฉพาะบุคคลในประวัติศาสตร์ศิลปะ. ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

- อุดม เขยกีวงศ์. (2550). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4. กรุงเทพฯ: ภูมิปัญญา.
- เอ. บี. กริสโวลด์. (2511). พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปี แห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. พระนคร: พระจันทร์.
- . (2537). *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม*. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจักรพันธ์เพ็ญศิริ ม.จ.ก., ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 30 เดือน มีนาคม พุทธศักราช 2537. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด.
- เอนก นาวิกมูล. (2548). *ประวัติการถ่ายรูปยุคแรกของไทย*. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- เอนก มากอนันต์. (2550). *แนวคิดเรื่องคติจักรพรรดิราชของชนชั้นนำไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2172 – 2394*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟีย. (2520). *แผ่นดินพระนั่งเกล้า*. แปลโดย นิจ ทองโสภณ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- แฮร์ริส, เทาเซนต์. (2515). *บันทึกกรายวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส*. แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- Akira Suehiro. (1985). *Capital Accumulation and Industrial Development in Thailand*. Bangkok: Chulalongkorn University Social Research Institute.
- Anna H. Leonowens. (1952). *Siam Harem Life*. 2nd Ed. London: Arthur Barker, Ltd.
- Bradley, Dan Beach. (1936). *Abstract of the Journal of Reverend Dan Beach Bradley. M.D. Medical Missionary in Siam, 1835 – 1873*. Edited by George H. Feltus. Cleveland: Multigraph Department of the Pilgrim Church.
- David K. Wyatt. (1969). *The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of king Chulalongkorn*. New Haven and London. Yale University Press.
- Ember, Carol R. and Ember, Melvin. (1993). *Anthropology*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Friedl, John. (1981). *The Human Portrait: Introduction to Cultural Anthropology*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- George Haws Feltus. (1924). *Samuel Reynolds House of Siam*. Published by Permission Of Fleming H. revel Company.

- John Crawford. (1967). *Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Court of Siam and Cochin – China. Vol. II.* Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- John Crawford. (1967). *Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China.* Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- McGee, R. Jon; & Warms, Richard L. (2004). *Anthropology Theory: An Introductory History.* New York: McGraw Hill, Inc.
- Neale, Fred Arthur. (1852). *Narrative of a residence at the capital of the Kingdom of Siam: with a description of the manners, customs, and laws of the modern Siamese.* สืบค้นเมื่อ 9 กันยายน 2558, จาก <https://archive.org/details/narrativeofresid00neal>
- Scupin, Raymond; & Decorse, Christopher R. (2004). *Anthropology: A Global Perspective.* New Jersey : Pearson Education, Inc.
- Terwiel, B.J. (1986). “*Muang Thai and the World: Changing Perspective During the Third Reign.*” Paper presented at then seminar on Asia: A Sense of Place. Canberra: National University.

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นาย ชลภูมิ บรรหาร
วัน เดือน ปีเกิด	18 พฤศจิกายน 2521
สถานที่เกิด	24 ม.1 ต.สระวานพระยา อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	LEVO CONDO 118/2 ซอยลาดพร้าว 18 แขวงจอมพล เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 10900
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	อาจารย์
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2545	ศษ.บ. ประวัติศาสตร์ (เกียรตินิยม) จากมหาวิทยาลัยรามคำแหง
พ.ศ. 2552	กศ.ม. ประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
พ.ศ. 2559	ศศ.ด. ศิลปวัฒนธรรมวิจัย จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ